

Oslohumanistene

En koloni i de lærdes republikk

1548–1613

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Universitetet i Oslo

Anna Pauline Grøgaard

Våren 2021

© Anna Pauline Grøgaard

2021

Oslohumanistene. En koloni i de lærdes republikk, 1548–1613

Anna Pauline Grøgaard

<http://duo.uio.no>

Forord

I et brev til presten Johan Pistorius fra 1577 beskriver den danske studenten og senere oslohumanisten Jacob Jacobssøn Wolf hvordan studiene hans året i forveien var blitt preget av eksterne forhold: «(...) jeg reiste tilbake til fedrelandet om lag hele semesteret på grunn av pesten som herjet omkring på Sjælland og i København, og jeg var tvunget til å være hjemme.»¹ Nesten femhundre år senere er også mitt arbeid gjort på pandemiens premisser. I forsøket på å tilpasse meg stengte lesesaler, biblioteker og arkiver, har den gode hjelpen jeg har fått vært av desto mer avgjørende betydning.

Først vil jeg takke for den uvurderlige faglige støtten jeg har fått fra min veileder, Hilde Sandvik, og min biveileder, Vibeke Roggen. De har begge delt sjenerøst av erfaring og kunnskap i samtaler og tekstkommentarer; Hilde siden våren, og Vibeke siden høsten 2020. Jeg vil takke Cathinka Dahl Hambro for fagkyndige innsikter, Henning Laugerud, Sigrun Høgetveit Berg og Stian Grøgaard for inspirerende samtaler og Egil Kraggerud for at han sendte meg boken som så mye av analysen bygger på. Stor takk til Arne Bugge Amundsen, Amund Børdahl, Gordon Campbell og Finn Erhard Johannessen, som alle har tatt seg tid til å svare på spørsmål. I forbindelse med en arkivreise til den nylig systematiserte Kolsrudsamlingen i Tromsø i oktober 2020 fikk jeg god hjelp av Per Pippin Aspaas, Marianne Kaldager og Henning Hansen. I Oslo har Tor Weidling ved Riksarkivet og Ernst Bjerke ved Oslo katedralskoles gamle bibliotek begge vært svært hjelpsomme. Jeg er takknemlig overfor Norsk lokalhistorisk institutt for tildelingen av lokalhistorisk mastergradsstipend for 2020. Takk til Mari J. Slaattelid, Sveinung Næss og Birgitte Tveito for gjennomlesing og kloke kommentarer. Sist, men ikke minst, takk til Hermund Slaattelid, Åsne D. Grøgaard og Vidar B. Skretting for uunnværlig hjelp med latinen.

Med Erling Sandmos bortgang mistet jeg min opprinnelige veileder. Jeg er dypt takknemlig for velviljen og entusiasmen han møtte meg med da jeg for halvannet år siden tok kontakt med ham med ideen til denne oppgaven. Jeg har skrevet den med ham i tankene.

¹ «Anno superiore a vobis et patruo meo Jacobo Wolffio digressus et in patriam reuersus, toto fere semestri, propter prestem passiam in Selandia et ita Haffniae etiam saeuientem, domi manere coactus sum.» Se Jacob Jacobssøn Wolf. «Jakob Jakobsen Wolf, der studerede i København, tilskriver Hr. Johan Pistorius » i *Københavns Universitets Historie fra 1537–1621, fjerde del*, redigert av Holger Rørdam. 285–286. København: Bianco Lunos Bogtrykkeri, 1868–74. 285. I Hermund Slaattelids oversettelse.

Sammenfatning

Det humanistiske miljøet som mellom 1548 og 1613 fantes på Østlandet i Norge har i en noe sporadisk historiografisk tradisjon blitt behandlet på svært varierende premisser. I kirkehistorisk sammenheng har humanistene ofte fått rollen som regimekritiske og kryptokatolske motreformatorer. I kulturhistoriske undersøkelser har de fortrinnsvis blitt ansett som humanister, og dernest som geistlige. Gjennom å analysere de humanistiske uttrykkene i oslohumanistenes virke, viser jeg at begge disse fortellingene er unøyaktige fremstillinger av et dynamisk og mangefasettert miljø. I en tredelt analyse undersøker jeg humanistenes utdanning, skolevirksomhet og dannelsessyn, dedikasjonsmønsteret i deres utgivelser, og deres geistlige virke i lys av samtidens kulturelle og kirkepolitiske bevegelser. Jeg viser at mens miljøets første og andre generasjon virket i tråd med den klassisistiske, philippiske humanismen de møtte ved universitetene i København, Rostock og Wittenberg, ser miljøets tredje generasjon ut til å ha vært preget av det jesuittiske utdanningsidealets realistiske borgerhumanisme. Ut fra en analyse av dedikasjonene i oslohumanistenes utgitte verk mellom 1574 og 1607, argumenterer jeg for at de bærer preg av spennet mellom en klassisistisk-humanistisk selvutforming basert på et ideal om etos, og en maktilpasset selviscenesettelse i oslohumanistenes tiltale av politiske autoriteter. Variasjonen i kristenhumanistiske interesser som kommer til uttrykk i humanistenes geistlige tekster, vitner om fragmenteringen i senrenessansens humanistiske program. Mens miljøets første og andre generasjon i sin teologiske tekstproduksjon forente noe i retning av en sen-erasmisk kristenhumanisme med en philippisk teologi, kan det se ut til at humanismen blant miljøets jesuitt-utdannede prester artet seg som et retorisk grep i deres thomistiske teologi. De første oslohumanistene holdt sin klassisistiske, humanistiske interesse nokså adskilt fra sine geistlige embeter. Humanismen fikk derimot en praktisk samfunnsrolle å spille i jesuittenes motreformatoriske misjonsprosjekt, noe det kan se ut til at oslohumanistenes tredje generasjon bærer preg av. Domfellingen i Gjerpen i 1613 markerer miljøets oppløsning. Den kan ikke fortrinnsvis tilskrives en holdningsendring fra myndighetene, men snarere en reaksjon på den naturlige utviklingen i et intellektuelt miljø i det etter-reformatoriske Norge, i retning av katolisismen som fremdeles sto sterkt i folketroen. Oslohumanismen må studeres i lys av kongemaktens økende ensretting etter århundreskiftet, og fragmenteringen av den nordeuropeiske senrenessansens humanistiske bevegelser.

Innholdsfortegnelse

Innledning	1
<i>Bakgrunn</i>	2
<i>Problemstilling, struktur og tese</i>	2
<i>Teori</i>	4
<i>Kilder og metode</i>	9
<i>Historiografi</i>	11
Første kapittel Frants Berg og arven fra den nordeuropeiske renessansen	20
<i>I. Renaissancehumanismen i Nord-Europa</i>	20
<i>II. Den tyske billedhuggeren Claus Berg og det nye kunstmarkedet</i>	23
<i>III. Frants Berg: Mellom renessansen og reformasjonen</i>	26
Slektsforbindelser mellom de mest sentrale oslohumanistene	29
Andre kapittel Studiereiser, skolevirksomhet og dannelsessyn	30
<i>I. Oslohumanistenes utdanning 1548–1613</i>	31
Miljøets andre generasjon: studiereiser og transnasjonale forbindelser ca. 1550–1580	32
Miljøets tredje generasjon: endringer i utdanningsmønsteret ca. 1580–1613	36
<i>II. Oslo skole: Humanistisk innvirkning</i>	40
Rektorene Rasmus Hjort og Jens Nilsson, 1557–1571	41
Rektorene Jacob Jacobsson Wolf og Christopher Hjort, 1584–1603	44
<i>III. Humanistenes dannelsessyn</i>	46
Tredje kapittel Dedikasjonen til selvutforming og nettverksdannelse	51
<i>I. Familiars: Oslohumanistenes dedikasjoner til hverandre</i>	52
1580-årene: Etableringen av en oslohumanistisk dedikasjonspraksis	53
1590–1606: Nære relasjoner og individuelle nettverk	55
<i>II. Patron-dedikasjoner</i>	58
«Eders velbyrdighed»: Dedikasjoner til adelsfolk 1589–1606	58
«Til den strålende og mektige fyrste og herre»: Kongsdedikasjoner 1590–1606	60
<i>III. Dedikasjonen: selvfortolkning eller selviscenesettelse?</i>	63
Det humanistiske selvet i vennskap og patronskap	64
Det intellektuelle selvet mellom pedagogikk og panegyrikk	67
Fjerde kapittel Geistlig virke mellom teologi og kristenhumanisme	70

<i>I. «(...) saa have mangen Præst ei været saa bryd som nu»: Humanistenes geistlige virke 1548–1613</i>	71
Biskopene, 1548–1600: Visitasreiser, disiplinering og ensretting	71
Kannikenes virke ca. 1577–1613	76
Proster, prester og munkar 1602–1613.....	77
<i>II. «Å ta sin sigd til en annen manns avlinger»: Humanistisk ekthet og den sanne lære</i>	81
Teologiske foredrag og lærebøker.....	81
Kristenhumanismen i motreformasjonens teneste.....	84
<i>III. Kristenhumanisme og konfesjon i virke og forfatterskap</i>	85
Humanistisk prestegjering?	86
Variasjoner av teologisk humanisme	88
Femte kapittel Gjerpendommen og miljøets oppløsning	93
<i>I. Opptakten til en rettsak</i>	94
<i>II. Kommissjonsdommen i Gjerpen</i>	97
<i>III. Rettsakens ettervirkninger og betydning</i>	99
Etter Gjerpendommen	100
Rettsakens betydning.....	101
Konklusjon	105
Kilder	109
Litteratur	117
Vedlegg	128
<i>Tabell over oslohumanistenes utdanning og embeter, 1521–1622</i>	128
<i>Tabell over alle oslohumanistenes kjente utgitte verk, 1574–1607</i>	130

Innledning

For om lag to år siden kom jeg over en pamflett med tittelen *Humanismen i renessansens og barokktidens Norge*, som var utgitt etter et foredrag av Oskar Garstein ved Oslo katedralskole i 1989. Jeg hadde akkurat kommet hjem fra et utvekslingsopphold i Skottland, der jeg hadde et fag om den nordeuropeiske renessansen. I Skottland hadde jeg fått inntrykk av at renessansehumanismen aldri kom lenger nord enn til Tyskland, og at denne elitebevegelsen i liten grad hadde innvirkning på norske forhold tidlig i unionstiden. Med stor nysgjerrighet leste jeg Garsteins beskrivelse av Norges to humanistiske miljøer i tidligmoderne tid; bergenshumanismen og oslohumanismen. På Vestlandet, skriver han, var humanistene lokal- og nasjonalpatrioter av luthersk konfesjon som skrev tekster på morsmålet. På Østlandet var humanistene derimot internasjonalt orientert, skrev på latin, og forholdt seg mer aktivt til den såkalte *lærdes republikk*. Kontrastene i dette bildet interesserte meg, men særlig ble jeg nysgjerrig på miljøet som virket rundt Oslo katedralskole: «Et nærmere studium av Oslohumanismen basert på samtidige kilder i vesentlig grad i Roma, viser at på overflaten var Oslokretsen luthersk av den milde filippinske retningen mens kjernen forble romersk-katolsk.»² Gjennom arbeidet som har opptatt meg det siste halvannet året, har denne påstanden kvernet i hodet mitt. Etter å ha satt meg inn i fagdebatten om oslohumanistene har jeg oppdaget at langt fra alle deler Garsteins oppfatning om miljøets egentlige trosidentitet. Garstein baserer seg på et stort tilfang av førstehåndsberetninger. Hans kontrasterende fremstilling bærer likefullt preg av forenkling. Selv om Garsteins arbeider har løftet frem dette feltet i norsk historieforskning, er det flere aspekter ved hans fortelling om oslohumanistene som bør revideres. Jo mer jeg har fordypet meg i Østlandets humanister, jo mer har jeg tenkt at de fortjener en større plass i norsk tidligmoderne kulturhistorie. Selv om utgangspunktet for min interesse var nysgjerrighet rundt de uklare aspektene ved oslohumanistenes religiøse posisjon, er det foreliggende arbeidet bygget på et studium av deres virke, både som lærere, forfattere og prester. Et siktemål har vært å etablere hvordan disse elementene knytter miljøet til humanismen som tankeretning, og til det transnasjonale kontaktnettverket av humanister som eksisterte i oslohumanistenes samtid.

² Oskar Garstein. *Humanismen i renessansens og barokktidens Norge*. Oslo: Oslo katedralskole, 1990. 22.

Bakgrunn

De store fortellingene om de lærdes republikk har tidvis malt et unyansert bilde av den omfattende kontakten som fantes mellom humanister på alle deler av det tidligmoderne europeiske kontinentet. På den andre siden kan det virke som nasjonsbyggingsfortellingen som preget norsk historieskriving i de første hundre årene etter fagets etablering underkjente dansketida og den tidligmoderne perioden i sin helhet, som en mørketid i norsk kulturhistorie. Denne underkjenningen synes å ha fulgt historiografien om tidligmoderne norsk dannelseskultur frem til samtiden. Mitt prosjekt dreier seg følgelig om å vise at oslohumanistene, det kanskje mest sammenvevde av de humanistiske miljøene i Norge, inngikk i et transnasjonalt nettverk av lærde humanister, og i så måte, i den nordeuropeiske renessansen.

Oslohumanistene er her definert som de tre generasjonene humanistisk dannede geistlige som virket i Oslo-området mellom 1548 og 1613. Hvem de var er imidlertid et langt større spørsmål, som krever et mer omfattende svar.

Problemstilling, struktur og tese

Spørsmålene oppgaven forsøker å besvare er disse: Hva slags miljø var oslohumanistene, og på hvilken måte knytter deres virksomhet i perioden mellom 1548 og 1613 seg til den humanistiske bevegelsen i deres samtid, og til den nordeuropeiske renessansen? For å kunne besvare disse spørsmålene, skal jeg forsøke å se ulike aspekter ved humanistenes virke både i lys av humanismebegrepet og relaterte teoretiske rammeverk, i lys av andre, liknende miljøer i deres samtid, og – ikke minst – ved hjelp av et bredt tilfang av oslohumanistenes egne skrifter.

Etter å ha redegjort for mitt teoretiske og metodologiske rammeverk, skal jeg kartlegge den historiografiske tradisjonen om oslohumanistene frem til i dag, for å gjøre det tydelig hvor i fagdebatten mitt bidrag hører til. Oppgavens hoveddel består av fem redegjørende og analytiske kapitler, hvorav det første og det siste utgjør et kronologisk rammeverk rundt de tre tematiske kapitlene som er kjernen i analysen. Første kapittel tar for seg den nordeuropeiske renessansens humanisme og arven den første oslohumanisten hadde med seg til Østlandet. Jeg skal vise at selv om Frants Berg kom til Norge i 1548 som representant for reformasjonens geistlighet, tok han også med seg det humanistiske programmet fra den nordeuropeiske renessansen. Med dette utgangspunktet skal jeg i kapittel to undersøke de senere oslohumanistenes utdanningsmønster og skolevirksomhet. Ved å analysere forholdene i Oslo i lys av en transnasjonal utdanningskultur, skal jeg forsøke å karakterisere humanistenes dannelsessyn. Jeg skal argumentere for at oslohumanistenes utdanningsmønster og deres senere

skolevirksomhet bærer preg av en endring i dannelsessynet fra en klassisistisk til en mer realistisk form for humanisme, i tråd med den jesuittiske og ramistiske påvirkningen på miljøet fra 1590-årene. I tredje kapittel vil jeg vende meg til oslohumanistenes forfattervirksomhet. Her utgjør et fellestrekk ved nesten alle humanistenes utgivelser, nemlig deres dedikasjoner, grunnlaget for analysen. Jeg skal først behandle dedikasjonene de skrev til andre intellektuelle, hvorav de fleste er til andre oslohumanister. Deretter skal jeg se på dedikasjonene til patroner, medlemmer av adelen og kongelige. Til slutt skal jeg bruke disse to perspektivene til å forsøke å danne et bilde av dedikasjonens formål i humanistenes selvrealiseringsprosjekt. Jeg vil argumentere for at de kollegiale dedikasjonene vitner om en endring i det oslohumanistiske miljøet, fra et sammenvevd familienettverk på 1570- og 80-tallet til et stadig mer spredt og fragmentert miljø med større preg av vennsksrelasjoner på begynnelsen av 1600-tallet. Patron-dedikasjonene bærer preg av en videreføring av praksisen å dedisere verk til sine velgjørere. Samtidig vitner praksisen om å dedisere verk til konger fra slutten av 1580-tallet – og det stadig mer panegyriske preget i disse dedikasjonene – om betydningen av kongelig velvilje i ensrettingen under Christian IV. Fjerde kapittel er viet til oslohumanistenes prestevirke.³ Utfra et bredt tilfang av humanistenes egne brev og skrifter, vil jeg forsøke å klargjøre hva endringer i deres geistlige gjerning kan si om deres forhold til religionsforandring. Deretter vil jeg ta for meg et utvalg av oslohumanistenes teologiske tekster, og vurdere hvordan de i disse arbeidene posisjonerer seg mellom den teologiske og den kristenhumanistiske fagdisiplinen. Utfra en analyse av sammenhengen mellom humanistenes konfesjonelle tilhørighet og deres humanistiske tilnærming til teologiske spørsmål, vil jeg argumentere for at kristenhumanisme i sen-erasmisk forstand kun kjennetegner de geistlige tekstene til det oslohumanistiske miljøets første og andre generasjon. Den siste generasjonens jesuittiske utdanning, som i stor grad var bygget på et klassisistisk-humanistisk dannelsesprogram, lå i teologisk forstand nærmere thomismen og den skolastiske tradisjonen. For den siste oslohumanistiske generasjonen var humanismen med andre ord snarere et retorisk veltalenhetsbegrep enn et autentisitetideal. I kapittel fem skal jeg gjøre rede for hendelsene som markerer det oslohumanistiske miljøets oppløsning på 1610-tallet, og særlig de som ledet frem mot Gjerpen-rettsaken i 1613. Til slutt skal jeg drøfte hva som var virkningene av rettsaken, både for de rettsforfulgte, og for videreføringen av den intellektuelle kulturen de representerte. Selv

³ Det bør nevnes at skillet jeg her trekker mellom skole- og prestevirksomhet, som er hensiktsmessig av analytiske grunner, ikke må ansees som et tidsmessig skille. Ettersom latinskolen var en institusjon for utdanningen av prester, og hørte til under domkapittelet, var skoledriften et kirkelig anliggende. Skolens lektorer hadde ofte geistlige embeter ved siden av skolevirksomheten.

om Gjerpen-rettsaken medførte en oppløsning av det oslohumanistiske nettverket, forsøker jeg her å vise at fortellingens endepunkt også må forklares i lys av en rekke bakenforliggende årsaker. De mest fremtredende av disse er fragmenteringen av miljøets interne dynamikk etter de mest prominente humanistenes død rundt århundreskiftet, forbudet mot å studere ved jesuittiske kollegier i 1604 og det øyensynlige opphøret i humanistenes tekstproduksjon etter 1607. Dette opphøret kan ha sammenheng med endringer i deres patron-tilknytning, noe som igjen kan ha bidratt til at de i 1613 sto alene i møte med kongemakten.

Oppgaven er bygget rundt tesen om at oslohumanistene, på tross av at de geografisk befant seg utenfor den nordeuropeiske renessansens kjerneområde, bør studeres i sammenheng med de lærdes republikk. I metaforisk forstand mener jeg miljøets delte tilhørighet til det dansk-norske rikets reformasjonsprosjekt på den ene siden, og den nordeuropeiske renessansens intellektuelle nettverk på den andre, gjør det mulig å omtale det som en *koloni* i kulturell og klassisk forstand; et ervervet, selvstyrt område som virket i tråd med moderlandets kultur. Kolonibegrepet er også en allusjon til Norges underordnede posisjon som lydrike i den danske unionen fra 1537.

Teori

Å skrive historie om tidlig nytid er et kritisk prosjekt. Farene er like store i den moderne kulturhistoriske skolens ønske om å se spor etter kontinuitet som i den mer tradisjonelle historiske skolens postulat om et entydig brudd ved utgangen av middelalderen. Viktigheten av å styre unna karikerte fremstillinger og generaliseringer er særlig stor i forsøket på å karakterisere et miljø. For å kunne si noe om hva som preget oslohumanistenes intellektuelle virksomhet, er det sentralt å kunne sette de ulike bestanddelene i den inn i et teoretisk rammeverk. Ettersom prosjektet mitt er preget av en kombinert tilnærming; både av kirkehistorisk og kulturhistorisk art, er også teoriutvalget bredt. De tre tematiske nedslagsfeltene som utgjør kjernen i oppgavens analyse, fordrer til dels ulike teoretiske rammeverk. Gjennomgående for hele undersøkelsen er likevel to teoretiske hovedretninger. Den første er den overordnede begrepteoretiske samtalen knyttet til ordet humanisme, og dermed til renessansebevegelsen. Den andre er teoretiske debatter om gjennomføringen av reformasjonen.

Teorier om renessansehumanisme

Innenfor tidligmoderne kulturhistorieskriving er begrepet humanisme, og særlig renessansehumanismen, gjenstand for en rekke ulike tolkninger. Paul Oskar Kristellers forståelse av humanismen som et bredt kulturelt og litterært *program*, har blitt stående som sentral siden den ble lansert på 1960-tallet. Kristeller mener humanismen ikke var iboende filosofisk, men at den hadde filosofiske implikasjoner. Humanistenes kulturelle orientering kunne derfor kombineres med en rekke ulike filosofiske, vitenskapelige eller teologiske overbevisninger. Denne allsidigheten er, ifølge Kristeller, noe av grunnen til humanismens store utbredelse.⁴ I tråd med den gjengse oppfatningen blant historikere på 1960-tallet, omtaler Kristeller renessansen som en periode. Han argumenterer for at perioden mellom 1300 og 1600 var en tid med en egen fysiognomi, og at ettertidens historikers feilslåtte forsøk på å karakterisere den ikke gir oss rett til å frata den statusen som en egen periode.⁵ Den senere fagdebatten har lansert nye syn på hva renessansen betegner. Ettersom renessanseidealene om dannelse og menneskelig selvrealisering krevde sterke økonomiske og sosiale forutsetninger for å etterleves, omtales ofte renessansen i senere faglitteratur som en *bevegelse*, som kun unntaksvis påvirket vanlige folks liv.⁶ Jeg forstår i denne undersøkelsen renessansehumanismen som et program i den brede, renessansehumanistiske bevegelsen. De kulturelle strømningene som preget Nord-Europa i hundreåret etter den lutherske reformasjonen, har blitt sammenfattet i begrepet *senrenessansen*. William Bouwsma bruker, med et nikk til Johan Huizinga, begrepet «renessansens nedgang» for å betegne det historikere har ansett som en stagnasjonsperiode i europeisk kulturhistorie.⁷ Både periode-betegnelsen og nedgangsfortellingen utfordres av Peter Burke, som vektlegger at renessansen i dette tidsrommet fikk flere nye uttrykk, og at det derfor er fruktbart å snakke om flere renessanser, som alle forble betydelige bevegelser nesten frem til midten av 1600-tallet.⁸ Hva bestod så disse bevegelsene og det humanistiske programmet i?

For å tydeliggjøre likhetstrekk blant humanistenes interesser, trekker Grudin opp et nyttig skille. På den ene siden, skriver han, finner vi en *klassisistisk* humanist-tradisjon med det programmatisk ideal om en *ad fontes*-tilnærming til antikkens tekster. På den andre siden

⁴ Paul Oskar Kristeller. *Renaissance Thought. The Classic, Scholastic, and Humanist Strains*. New York: Harper Torchbooks, 1961. 10, 22.

⁵ Kristeller. *Renaissance Thought*. 4.

⁶ Se særlig Peter Burke. «The Jesuits and the Globalization of the Renaissance» i *Cultural History* vol 9, nr. 2 (2020): 156–170. 159; Humphrey Butters. «The Renaissance» i *The European World*, redigert av Beat Kümin. 159–169. London: Routledge, 2014 [2009]; Kristeller. *Renaissance Thought*. 3; En undersøkelse av renessansens påvirkning på ulike enkeltmennesker finnes for eksempel i Sarah Gwyneth Ross. *Everyday Renaissances. The Quest for Cultural Legitimacy in Venice*. Massachusetts: Harvard University Press, 2016.

⁷ William J. Bouwsma. *The Waning of the Renaissance 1550–1640*. London: Yale University Press, 2000; Johan Huizinga. *The Waning of the Middle Ages*. London: Arnold, 1924 [1919].

⁸ Peter Burke. *The European Renaissance. Centres and Peripheries*. Oxford: Blackwell Publishers, 1998. 102.

finner vi det Grudin omtaler som de *realistiske* humanistene. De hadde i likhet med klassisistiske humanister en bred dannelse i humanistiske studier, men brukte sin veltalenhet til å engasjere seg i samtidsdebatter, heller enn filologiske undersøkelser. De realistiske humanistene skrev satiriske tekster hvor de kritiserte menneskelig dårskap, synd og den romersk-katolske kirken. Grudin finner, med inndelingen av humanisme-begrepet i den klassisistiske og den realistiske underretningen, en meningsfelle i Kaarlo Havu, som i sitt arbeid om den erasmiske lærdes republikk trer inn i en av de mest sentrale debattene i fagfeltet, om hvorvidt man skal forstå *Respublica literaria* som et sted for tilbaketrekning og selvutvikling, eller som et rom som i tråd med det humanistiske programmet kunne bidra til utdanning og politisk og kirkelig reform. En sentral debatt i fagfeltet er, med andre ord, hvorvidt kretsen med humanister rundt Erasmus av Rotterdam var realistiske eller klassisistiske humanister. Havus tese er i favør av det førstnevnte, selv om han også vektlegger at veltalenhet og nærhet til klassiske idealer var sentralt for humanistene.⁹ Det programmatisk skillet mellom realistisk og klassisistisk humanisme vil være av stor betydning i min undersøkelse av oslohumanistene.

En rekke forskere har forsøkt å beskrive ulikheten mellom den italienske og den nordeuropeiske renessansens humanisme. Grudin argumenterer for at det er elementer i renessansebevegelsen i de nordeuropeiske landene som ikke kommer sørfra, og at den italienske renessansen ikke uten videre kan sies å ha blitt importert til Nord-Europa. Den norrøne, gotiske, og andre førmoderne kulturer spilte, sammen med den gresk-romerske antikken, en rolle i å forme en ny renessanseidentitet nord på kontinentet.¹⁰ Dette skillet vektlegges også av Grafton og Jardine, som argumenterer for at de italienske humanistenes kompetitive og nærmest innbitt lærde form for humanisme ikke passet for de nordeuropeiske miljøenes smak og forhold. Den nordeuropeiske humanismen tok heller til seg de helhetlig reformerte utdanningsprogrammene til blant andre Lorenzo Valla. På den måten gjennomgikk humanismen på vei fra Italia til Nederlandene en metamorfose.¹¹ Alister McGrath har gjort betydelige bidrag til debatten om renessansens tankestrømninger i tidligmoderne tid. Selv om Burckhardt hadde rett i at renessansen medførte en ny vektlegging av individets subjektive bevissthet, skriver McGrath, ble dette fokuset blant nordeuropeiske humanister supplert med et ønske om institusjonell reform, både av staten og kirken. McGrath ser med andre ord et element av den realistiske

⁹ Se Kaarlo Havu. «Ethos, Authority and Worldly Reputation in the Erasmian Republic of Letters». *Renaissance Studies* vol. 33, nr. 5 (2018): 789–807.

¹⁰ Robert Grudin. «Humanism». *Encyclopedia Britannica*. 22.10.20. Lenke i litteraturlisten.

¹¹ Anthony Grafton og Lisa Jardine. *From Humanism to the Humanities. Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe*. Cambridge: Harvard University Press, 1986. 98.

underretningen av humanismen i den nordeuropeiske renessansebevegelsen.¹² Han fastholder imidlertid at humanismen i første omgang var en kulturell og utdannelsesrettet bevegelse, som i hovedsak handlet om promoteringen av veltalenhet i ulike former. Interessen for etikk, filosofi og politikk var sekundær for humanistene. Det er formingen og uttrykkene for ideer, snarere enn ideene selv, som kjennetegner det humanistiske programmet.¹³ I motsetning til McGraths vektlegging av *eloquentia*-idealet, finner vi John Olins forståelse av humanistenes prosjekt. Han skriver, med utgangspunkt i Erasmus og den nordeuropeiske realistiske humanistbevegelsen, at humanistene innerst inne var moralister og reformatorer. Olin trekker en direkte kobling mellom denne formen for aktivistisk humanisme og jesuittenes senere reformprosjekt og misjonsvirksomhet.¹⁴

Innenfor dette brede teoretiske landskapet, bygger min analyse på tre overordnede konsepter, nemlig *dannelse*, *selvutforming* og *sannhetssøken*. I analysen av humanistenes dannelsessyn i mitt andre kapittel, er det særlig Anthony Grafton og Lisa Jardines tese om en overgang fra humanisme til humaniora-fag i tidlig nytid som står sentralt.¹⁵ Analysen i mitt tredje kapittel er knyttet til hvordan man skal forstå humanistenes litterære selvutforming. I denne forstand har Jardines teori om Erasmus' konstruksjon av et skriftlig selv vært av stor betydning for fagfeltet, og følgelig for mitt mål om å se oslohumanistene i sammenheng med de lærdes republikk.¹⁶ Det samme gjelder Stephen Greenblatts sentrale teori om litterær selvkonstruksjon i renessansen.¹⁷ I mitt fjerde kapittel, er særlig teorier om forholdet mellom humanismen og skolastikken sentrale. På dette feltet er Erika Rummel, Marcel Gielis og Irena Backus sine arbeider av særlig betydning.¹⁸ Som Gina Dahl påpeker er det et likhetstrekk mellom bredden i humanismens anvendelse på bibelstudier, politisk tankegang, kunst, vitenskap og filosofi, og reformasjonens brede spenn av teologiske tankeretninger.¹⁹

¹² Alister McGrath. *Renaissance Thought: An Introduction*. Oxford: Blackwell, 1999.

¹³ McGrath. *Renaissance Thought*. 44.

¹⁴ John C. Olin. *Erasmus, Utopia and the Jesuits*. New York: Fordham, 1994. 91.

¹⁵ Se Grafton og Jardine. *From Humanism to the Humanities*.

¹⁶ Jardine, Lisa. *Erasmus, Man of Letters. The Construction of Charisma in Print*. Princeton: Princeton University Press, 1993.

¹⁷ Stephen Greenblatt. *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare*. Chicago: University of Chicago Press, 2005 [1980].

¹⁸ Se særlig Erika Rummel. «The Importance of Being Doctor: The Quarrel over Competency between Humanists and Theologians in the Renaissance». *The Catholic Historical Review*, vol. 82, nr. 2 (1996): 187–203; Marcel Gielis. «Leuven Theologians as Opponents of Erasmus and of Humanistic Theology» I *Biblical Humanism and Scholasticism in the Age of Erasmus*, redigert av Erika Rummel. 197–214. Leiden: Brill, 2008; Irena Backus. *Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation (1378–1615)*. Leiden: Brill, 2003.

¹⁹ Gina Dahl. *Questioning Religious Influence – Private Libraries of Clerics and Physicians in Norway 1650–1750*. Doktoravhandling, Universitetet i Bergen, 2007. 25.

Teorier om reformasjonen

I de siste årenes revisjonistiske undersøkelser, er det enhetlige begrepet om den lutherske reformasjonen ofte blitt utfordret. Flere historiske undersøkelser har prøvd å nyansere fortellingen som tidligere har preget reformasjonsforskningen om katolske og lutherske fronter som dualistiske, absolutte motsetninger.²⁰

I kirkehistorisk sammenheng har Eamon Duffys *The Stripping of the Altars* vært av stor betydning for fagfeltets forståelse av reformasjonens betydning for populærkulturen siden den utkom i 1992.²¹ Duffy maler bildet av reformasjonen i England som en tidkrevende prosess som møtte mye motstand fra befolkningen. Fagfeltet er imidlertid preget av et bredt utvalg svært ulike fortellinger. Robert Scribner har vist at den tyske reformasjonens endringer verken var radikale eller fullbyrdet i tiden, men at den derimot var preget av stor kontinuitet.²² Blant de mest sentrale bidragene om den dansk-norske reformasjonen de siste årene finner vi Henning Laugeruds bidrag, som stadfester reformasjonens manglende folkelige oppslutning i Norge og kontinuiteten i den katolske tro gjennom tidlig nytid.²³ Dessuten har Sigrun Høgetveit Bergs arbeid, hvor hun ser reformasjonen i Danmark-Norge i lys av den europeiske konteksten, vært av betydning.²⁴ De siste årene har tydelig transnasjonale perspektiver gjort seg gjeldende også innenfor reformasjonshistorie.²⁵

Den siste teoretiske impulsen som vil bli sentral i denne oppgaven, er tilknyttet historiske undersøkelser om perioden mellom reformasjonen og eneveldet, og den politiske endringer som preger disse årene, særlig med tanke på begrepet om kongemaktens *ensretting*. Her vil jeg særlig forholde meg til Øystein Rians arbeid om dansk-norsk sensur.²⁶

²⁰ Se særlig Randall C. Zachman. «Who is Actually Catholic? How Our Traditional Categories Keep Us from Understanding the Evangelical Reformations» i *Crossing Traditions: Essays on the Reformation and Intellectual History in Honour of Irena Backus*. 435–446. Leiden: Brill, 2018; Se også Sivert Angel, Hallgeir Elstad og Eivor Andersen Oftestad (red.). *Were We Ever Protestants? Essays in Honour of Tarald Rasmussen*. Berlin: De Gruyter, 2019.

²¹ Se Eamon Duffy. *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England 1400–1580*. New Haven: Yale University Press, 1992.

²² Se Robert W. Scribner. *Religion and Culture in Germany (1400–1800)*, redigert av Lyndal Roper. Leiden: Brill, 2001; Henrik von Achen. «‘Another Age Will Damage and Destroy’: The Radicalised Reformation in Denmark-Norway in the Later Part of the Sixteenth Century» i *Northern European Reformations. Transnational Perspectives*, redigert av James E. Kelly, Henning Laugerud og Salvador Ryan. 77–111. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2020. 78.

²³ Se Henning Laugerud. *Reformasjon uten folk. Det katolske Norge i før- og etterreformatorisk tid*. Oslo: St. Olavs forlag, 2018.

²⁴ Sigrun Høgetveit Berg. *Reformasjonen*. Oslo: Samlaget, 2017.

²⁵ Se særlig James E. Kelly et al. (red.). *Northern European Reformations. Transnational Perspectives*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2020.

²⁶ Se Øystein Rian. *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*. Oslo: Universitetsforlaget, 2014.

Kilder og metode

Fortellingen om et miljø må nødvendigvis utformes på en annen måte enn fortellinger om enkeltpersoner. Dette arbeidet er følgelig en form for miljøskildring, heller enn en utvidet eller sammensatt biografi. Det er ikke bare biografiske opplysninger om miljøets enkeltmennesker som utgjør analysegrunnlaget, men også tankene og holdningene som kommer til uttrykk i det de skriver, og særlig deres tanker om *samhørighet* med hverandre. Med andre ord er oppgaven skrevet som en form for *prosopografi*, eller en kollektiv biografi.²⁷ En utfordring ved å skrive prosopografisk, er at de biografiske opplysningene om en gruppe fort blir svært plasskrevende. I et forsøk på å systematisere biografiene til de om lag 20 mennene som utgjorde kjernen i det østlandshumanistiske miljøet i og rundt Oslo i denne perioden, behandler jeg dem som tre *generasjoner*.²⁸ Den første generasjonen er biskop Frants Berg, som allerede var nærmere femti år da han ankom Oslo i 1548. Han sønner og de som var elever ved Oslo skole i løpet av de følgende tretti årene utgjør den andre generasjonen (de som var født mellom 1530 og 1560). Deres barn igjen, som for en stor del var Bergs barnebarn, og deres jevnaldrende, omtaler jeg som miljøets tredje og siste generasjon (født mellom 1560 og 1590). På grunn av føringer i kildetilfanget er disse generasjonene ikke likestilt i analysen. Den andre generasjonen, og særlig Jens Nilssøn, Halvard Gunnarssøn, Jacob Jacobssøn Wolf, Rasmus Hjort og Claus Berg har en større plass i denne fortellingen enn mange av deres sønner. Når det er sagt, er det ikke et klart skille, verken kronologisk eller tematisk, mellom disse gruppene. Likevel kan vi skimte tendenser til ulike kulturelle impulser i deres virke, som jeg vil forsøke å koble til endringer i utdanningsmønsteret de fulgte og kontaktnettverket de inngikk i.

Leseren vil legge merke til at den jesuittiske motreformatoren Laurits Nilssøn, kanskje best kjent som Klosterlasse, har fått en plass i denne undersøkelsen. Nilssøn var i sin barndom elev ved Oslo skole, før han dro til utlandet for å studere videre. Selv om han aldri virket som prest på Østlandet, var Nilssøn senere lærer for det oslohumanistiske miljøets siste generasjon i Braunsberg i Øst-Preussen. I denne stillingen vet vi at han hadde stor innvirkning på sine norske studenters kulturelle og religiøse orientering, og deres senere prestevirke. Etter studietiden brevvekslet de aktivt med sin tidligere lærer. Denne direkte innflytelsen på sentrale

²⁷ For en redegjørelse av denne sjangeren innenfor historieskriving, se for eksempel R. B. Dobson. «Recent Prosopographical Research in Late Medieval English History: University Graduates, Durham Monks, and York Canons». 181–199. og Nicholas Orme. «English Schoolmasters 1100–1500». 303–312. i *Medieval Lives and the Historian. Studies in Medieval Prosopography*, redigert av Neithard Bulst og Jean-Philippe Genet. Kalamazoo: Medieval Insitute Publications, 1986. Jeg har latt meg inspirere av Stephen Greenblatts prosopografiske renessansestudie. Se Greenblatt. *The Swerve. How the World Became Modern*. New York: W. W. Norton & Company, 2011 [1997].

²⁸ Se oversikten over de mest sentrale slektsforholdene i det oslohumanistiske miljøet på side 29.

personer, i kombinasjon med at han selv var fra Østlandet, er grunnen til at Laurits Nilssøns verk er nevnt i oversikter over alle oslohumanistenes utgivelser. Han har også en betydelig plass i delen om humanistenes dannelsessyn og utdanning, og indirekte, om deres skoledrift i Oslo. Laurits Nilssøn virket i hele sitt voksne liv utenfor den oslohumanistiske kretsen. Som et bindeledd i den tredje generasjonens kontaktnettverk på kontinentet, spiller Nilssøn likevel en sentral rolle for miljøets utvikling. Teorien om et slektskap mellom Laurits og Jens Nilssøn har bidratt til å gi førstnevnte en plass i historiografien om oslohumanistene, og utgjør – selv om den i dag ofte regnes som forkastet – ennå en grunn til at han har en plass i denne fortellingen. Laurits Nilssøn er imidlertid ikke uten videre en av oslohumanistene. Jeg vil heller anse ham som en som tidlig i livet brøt ut av det luthersk-humanistiske prestemiljøet på Østlandet i Norge, og som senere prøvde å påvirke det utenfra.²⁹ Utover dette ene særtilfellet, definerer jeg oslohumanistene som de humanistisk dannede geistlige som mellom 1548 og 1613 virket rundt Oslo skole.³⁰ Derfor er også de danske humanistene Peder Jacobssøn Flemløse og Jacob Jacobssøn Wolf inkludert miljøets definisjon, selv om de bare innenfor en begrenset periode i voksen alder bodde og virket i Oslo.³¹

Oslohumanistenes egne tekster står sentralt i alle oppgavens analysekapitler, og behandles både som levninger og beretninger. Første kapittel er fortrinnsvis basert på en av humanistenes beretning om sin familiehistorie.³² Andre kapittel har et bredere kildetilfang. Her bruker jeg både universitetsmatrikler, humanistenes selvbiografiske beretninger og brev, samt deres utgitte tekster for å kartlegge deres utdanning, skolevirksomhet og dannelsessyn.³³ I tredje kapittel er dedikasjonene til oslohumanistene, i førsteutgavene av deres utgitte verk, det mest sentrale primærkildegrunnet.³⁴ Fjerde kapittel bygger på en kombinasjon av

²⁹ På grunn av hans tidlige, formative tilknytning til miljøet rundt skolen i Oslo, er Laurits Nilssøn inkludert i tabellen over oslohumanistenes utdanning og embeter. Se side 128. I tabellen over humanistenes samtidig utgitte verk er Nilssøns åpne brev til professorene i København fra 1602 inkludert, fordi det hevder å være forfattet av hans elever i Braunsberg. Blant disse var på dette tidspunktet flere sønner av oslohumanister. Se side 130.

³⁰ Blant navnene som ofte nevnes i forbindelse med oslohumanistene er det særlig ett som har forblitt gåtefullt i historieforskningen: Mikkel Jonassøn, som er representert i oversikten over oslohumanistenes utgitte verk som forfatter av et kondolansedikt til Jens Nilssøn, ser ut til å ha vært del av det geistlig-humanistiske miljøet i Oslo. For en redegjørelse av dette mysteriet, se Hilde Sejersted og Kari Skard. «To sørgedikt over Magdalena Frantsdatter» i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 113-132. Oslo: Universitetsforlaget, 2004. 115.

³¹ Alle verkene disse personene skrev som ble utgitt i deres samtid er samlet i tabellen som analysen i tredje kapittel bygger på. Oversikten inkluderer også verkene som ble skrevet før og etter at humanistene virket i Oslo. Dette valget er gjort fordi jeg ved å kartlegge humanistenes forbindelser utad håper å kunne spore noen av de indirekte transnasjonale forbindelsene til det oslohumanistiske miljøet.

³² Claus Berg. «Claus Bergs Beretning om sin Fæderneherkomst» i *Danske Magazin, bind 1 rekke 1*. 23–28. København: Christoph Georg Glasing, 1745.

³³ Universitetsmatriklene jeg bruker er samlet inn av Vello Helk. Se Helk. *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536–1660*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1987.

³⁴ En fullstendig oversikt over oslohumanistenes førsteutgaver mellom 1574 og 1606 er å finne på side 130.

biografiske opplysninger fra samtiden om humanistenes prestevirke, og deres egne teologiske og kristenhumanistiske tekster. I femte kapittel bruker jeg fortrinnsvis sakspapirene fra kommisjonsdommen i Gjerpen i 1613.³⁵ I tillegg bruker jeg brevene oslohumanistene skrev til hverandre, som finnes transkribert i utvalg i disse sakspapirene.

Fordi de fleste av primærkildene er å finne i kildesamlinger,³⁶ i nyoversettelser,³⁷ i redigerte utgivelser³⁸ eller i skannede versjoner på nettet, har ikke prosjektet fordret omfattende arkivarbeid. Jeg har imidlertid studert originalutgavene av to av Halvard Gunnarssøns lærebøker i det gamle biblioteket ved Oslo katedralskole, og Jens Nilssøns notatbok ved Riksarkivet på Sognsvann i Oslo. Jeg har dessuten undersøkt Kolsrud-samlingen ved Universitetsbiblioteket i Tromsø.³⁹ Hadde det ikke vært for utreiseforbudet som har vært gjeldende gjennom store deler av skriveåret, ville jeg oppsøkt Det kongelige bibliotek i København, der et bredt utvalg av oslohumanistenes tekster finnes i førsteutgaver.

Historiografi

På internasjonalt plan står historiografien om renessansens humanistiske dannelsesideal i en lang tradisjon. I sammenlikning har de små humanistiske miljøene i Norge vært lite og sporadisk behandlet. Ikke desto mindre er historiografien om oslohumanistene mangefasettert, og knytter sammen en rekke ulike fagtradisjoner. Det følgende er en gjennomgang av de mest sentrale arbeidene på dette fagfeltet, med mål om å tydeliggjøre plasseringen av mitt eget bidrag.

³⁵ Se særlig Niels Claussøn Sinning. «Niels Claussøn Sinning, superintendent i Oslo, dømmer fire prestar som var mistenkte for papisme, Gjerpen prestegard 18. og 19. august 1613.» I *Norske Herredags-Dombøger. Tillegg til I.–4. rekke. Første hefte*. Redigert av Oddvar Grønli, 601–621. Oslo: Styret for kjeldeskriftfondet, 1966.

³⁶ Foruten *Danske Magazin* og *Norske Herredags-Dombøger*, er de mest sentrale kildesamlingene *Norske Samlinger*, *Norske Rigs-Registranter*, *Danske kirkelove*, *Kirkehistoriske samlinger* og *Københavns Universitets historie fra 1537 til 1621*.

³⁷ Se særlig Halvard Gunnarssøn og Jacob J. Wolf. *Kongehyllest. Skrifter av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. Oslo: Universitetsforlaget, 1991; Halvard Gunnarssøn. *Norges kongekrone*, med innledning, oversettelse og noter ved Inger Ekrem. Oslo: Universitetsforlaget, 1992; Jens Nilssøn. *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud Oslo: Universitetsforlaget, 2004.

³⁸ Jens Nilssøn. *To og tredivet predikener holdt i årene 1578–1586 av M. Jens Nilssøn, fjerde evangeliske Superintendent over Oslo og Hamar Stifter*, redigert av Andreas Brandrud og Oluf Kolsrud. Kristiania: Aschehoug & Co., 1917; Jens Nilssøn. *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøker og reiseotegnelser 1574–1597*, redigert av Yngvar Nielsen. Kristiania: A. W. Brøggers Bogtrykkeri, 1885; Laurits Nilssøn. *Epistolarum commercium. P. Lautentii Nicolai Norvegi S. J. alique quaedam scripta de manu eius*, redigert av Johannes J. Duin og Oscar Garstein. Oslo: St. Olavs forlag, 1980.

³⁹ Da samlingen ble delt etter Oluf Kolsruds død i 1945, ble håndskriftene fra middelalderen og reformasjonstiden igjen i Riksarkivet, mens Kolsruds trykte bøker ble flyttet til Tromsø. Der har de inntil nylig vært usystematisert, men er per våren 2021 ordnet i en samling som med tiden skal åpnes for publikum.

Fortellinger fra nær ettertid til etableringen av historiefaget

Ludvig Holbergs *Dannemarks Riges Historie* utkom i 1733. I en redegjørelse for reformasjonstiden i Danmark-Norge kommer Holberg inn på hvordan norske prester etter reformasjonen praktiserte sine prestekall etter luthersk ideal mens de i hemmelighet tilhørte katolsk konfesjon:

Man seer ellers heraf, at Religionens Tilstand havde siden Reformationen aldrig været farligere udi Norge, thi det hele Rige var befænged med disse skinhellige falske Lærere, hvilke have de fordømmelige Principia, at de kunde holde Miner indtil de finge Geistlige Embeder, for med distrørre Eftertryk at kunne forføre Almuen.⁴⁰

Holbergs beskrivelse vitner om samtidens fordømmelse av den jesuittiske orden. Han skriver kun litt over 100 år etter Gjerpendommen, da de resterende jesuittutdannede prestene med tilknytning til det oslohumanistiske miljøet ble dømt i landsforvisning for sin angivelig mot-reformatoriske virksomhet.⁴¹

Etter opphevingen av jødeparagrafen i 1851, som siden 1814 også hadde nektet jesuitter tilgang til landet, økte interessen blant norske historikere for reformasjonstiden. Fra midten av 1800-tallet ble det gjort nybrottsarbeid i innsamlingen og systematiseringen av tidligmoderne håndskrifter og fragmenter. Blant de mest betydelige bidragsyterne i dette arbeidet var Oluf Kolsrud, Gustav Storm, Ludvig Daae, Andreas Brandrud, Christian Lange, Peter Andreas Munch og Yngvar Nielsen.⁴² Disse la grunnlaget for tekstnære kildestudier og en mer nyansert forståelse av religionsendringen i tidlig nytid. En av de første historiefaglige publikasjonene var Gustav Storms redigerte utgave av *Om Norges rike og Hamarkrøniken* fra 1895.⁴³ Ti år tidligere hadde også Yngvar Nielsen utgitt oslohumanisten Jens Nilssøns visitasbøker.⁴⁴ Biskop Jens Nilssøns prekener ble utgitt i 1917, i en utgave redigert av Brandrud og Kolsrud.⁴⁵ I et grundig, biografisk forord beskriver Brandrud oslohumanistenes betydning for innføringen av reformasjonen i Norge: «Det var kun enkelte mænd, tildels endog danske, som bar reformationen og det nye gryende aandsliv oppe. Men det var derfor ikke uten betydning,

⁴⁰ Ludvig Holberg. *Dannemark Riges Historie. Del 2*. København: Johann Jørgen Hopffner, 1733. 810.

⁴¹ Foruten Holberg, nevner også Niels Slange, den danske kanselliembetsmannen og historikeren, og den danske litteraturhistorikeren Rasmus Nyerup, Oslos humanistiske miljø i sine verk mot slutten av 1700-tallet. Se Niels Slange. *Den stormægtigste Konges Christian IV's historie*. København: HKM privilegerede bogtrykkerie, 1749. Rasmus Nyerup. *Historisk-statistisk skildring av tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere tider. Tredie bind 1ste halvpart*. København: Horrebom, 1804.

⁴² Se særlig Ottar Dahl. *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*. Oslo: Universitetsforlaget, 1959. 70.

⁴³ Se Gustav Storm (red.). *Historisk-topografiske skrifter om Norge og norske landsdele, forfattede i Norge i det 16de Aarhundrede*. Christiania: A. W. Brøgers bogtrykkeri, 1895.

⁴⁴ Se Jens Nielsson. *Visitasbøker og Reiseoptegnelser 1574–1597*.

⁴⁵ Jens Nilsson. *To og tredive predikener holdt i årene 1578–1586 av M. Jens Nilsson, fjerde evangeliske Superintendent over Oslo og Hamar Stifter*, redigert av Andreas Brandrud og Oluf Kolsrud. 1–151. Kristiania: Aschehoug, 1917.

hverken religiøst eller kulturelt og nationalt.»⁴⁶ Brandrud forbinder med andre ord de små intellektuelle miljøene av reformatorer i Norge på 1500-tallet med en kulturell import. Samtidig formulerer han det som i dag regnes som en historisk kjensgjerning; at reformasjonsprosjektet i Norge ble gjennomført «ovenfra og ned». Brandruds forord viser dermed at den revisjonistiske tanken om reformasjonens store folkelige motstand ikke nødvendigvis er ny.

I sin omfattende gjennomgang av Norges litteraturhistorie fra 1928, skriver Francis Bull at «den italienske renessanse og humanisme har bare sjelden nådd å virke direkte på Oslo-kretsens menn; det de har mottatt, er for det meste et oppspedd og fortynnet oppkok, tilsatt med luthersk teologi, slik som de kunne få det servert ved nordtyske universiteter.»⁴⁷ Bulls plassering av oslohumanistene i Europas kulturelle periferi underbygger hans romantiske nasjonsbyggingsfortelling, som innledes med en beskrivelse av tidlig moderne tid som «den dypeste bølgedal som tusen års historie vet å melde om.»⁴⁸ Synet på dansketida som en kulturell bølgedal forble rådende frem til midten av 1900-tallet, og bidrar til å forklare de tidlige historikernes omtale av oslohumanistene som perifere og halvdannede kvasihumanister.

1960–2000: Fra kirkehistorie til nylatin-forskning

Rundt midten av det tjuende århundret etablerte det seg et nytt forskningsmiljø av teologer og kirkehistorikere som spesialiserte seg på reformasjonsperioden.⁴⁹

Et av de første blant disse bidragene var den dansk-estiske historikeren Vello Helk sin bok om Laurits Nilsson fra 1966.⁵⁰ I løpet av de følgende årene etablerte historiker Oskar Garstein seg som en autoritet på den norske motreformasjonen. Garsteins serie *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, utgitt mellom 1963 og 1992, er til dags dato den mest omfattende studien av motreformasjonen i Skandinavia.⁵¹ Dessuten har Garsteins posthumt utgitte bok om Laurits Nilsson fått stor betydning for fagdebatten.⁵² Foruten Garstein har Johannes J. Duin ytt viktige bidrag til fagdebatten om oslohumanistene og norsk motreformasjon.⁵³ Begge skriver med et kirkehistorisk og teologisk teorigrunnlag, og særlig

⁴⁶ Brandrud. «Biskop Jens Nilsson av Oslo. Et bilde fra Norges senere reformationshistorie» i *To og tredive Predikener holdt i årene 1578–1586 av M. Jens Nilsson, fjerde evangeliske Superintendent over Oslo og Hamar Stifter*, redigert av Andreas Brandrud og Oluf Kolsrud. 1–151. Kristiania: Aschehoug & Co., 1917. V.

⁴⁷ Francis Bull. *Norges litteraturhistorie fra reformasjonen til 1814*. Oslo: Aschehoug, 1958. [1928]. 66.

⁴⁸ Bull. *Norges litteraturhistorie*. 1.

⁴⁹ Gjerpdommen nevnes i Oluf Kolsrud. *Presteutdanning i Noreg*. Oslo: Universitetsforlaget, 1961. 121.

⁵⁰ Vello Helk. *Laurentius Nicolai Norvegus S.J.* København: G. A. C. Gad, 1966.

⁵¹ Oskar Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. I*. Oslo: Universitetsforlaget, 1963; *vol. II*. Oslo: Universitetsforlaget, 1980; *vol. III*. Leiden: E. J. Brill, 1992.

⁵² Oskar Garstein. *Klosterlasse. Stormfuglen som ville gjenerobre Norden for katolisismen*. Oslo: Aschehoug, 1998.

⁵³ Johannes J. Duin. *Streiftog i norsk kirkehistorie 1450–1880. En samling artikler*. Oslo: St. Olavs forlag, 1984.

Garsteins forskning bærer et sterkt idéhistorisk preg.⁵⁴ Som vi senere skal se, har den kirkehistoriske interessen for oslohumanistene fortsatt inn i det 21. århundret.

Fra 1980-tallet ble det igangsatt et forskningsprosjekt på nylatin i Skandinavia. Dette filologiske prosjektet gikk ut på å kartlegge, oversette og belyse tidligmoderne latinske tekster, og gjøre dem tilgjengelige for et bredere publikum. Nylatinprosjektet kan tydelig knyttes til den språklige vendingen som innenfor norsk historieskriving preger de siste tiårene av det tjuende århundret. Prosjektet belyste problemstillinger knyttet til latinkyndighet i tidligmoderne tid, latin- og historieundervisning ved katedralskolen på 1500- og 1600-tallet, og mer overordnet, til humanistisk kunnskapstradisjon i nordisk sammenheng. Et stort utvalg kilder ble gjort tilgjengelige i norsk oversettelse. Blant representantene for prosjektet i Norge ble oslohumanistene i løpet av de følgende årene tematisert i en rekke andre antologier, blant annet i Frode Singaas' artikkel fra 1991.⁵⁵ Det begrensede omfanget på Singaas' gjennomgang gjør det store tematiske sveipet noe eklektisk. Forfatteren er i hovedsak interessert i humanistenes utdanning og litterære produksjon. Derfor vier Singaas, i likhet med mange andre, mest plass til Jens Nilssøn og Halvard Gunnarssøn, ettersom disse var de mest produktive av humanistene. I *A History of Nordic Neo-Latin Literature* fra 1995 finner vi de første av flere bidrag fra latinisten og historikeren Inger Ekrem.⁵⁶ I sin beskrivelse av Norges tidligmoderne historiografiske tradisjon, vektlegger Ekrem påvirkningen fra David Chytraeus. Hun argumenterer for at man kan gjenfinne Chytraeus' råd om å skrive historie fra globalt nivå og innover mot det nasjonale, eller fra helhet til del, i Halvard Gunnarssøns krøniker. Med sin språkvitenskapelige tilnærming virker hun mer opptatt av krønikene på tekst-nivå enn av forfatterens kunnskapshistoriske tilhørighet. *Reformation and Latin Literature in Northern Europe* ble utgitt i 1996. Boken var det skriftlige resultatet av et symposium tre år tidligere, om skole og humanisme i reformasjonens århundre. Den gangen ble bruken av latin blant de norske

⁵⁴ Se Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, vol. I–III.

⁵⁵ Frode Singaas. «Oslo-humanistene» i *Latin og nationalsprog i Norden efter reformationen*. Redigert av Marianne Alenius, Birger Berg, Ivan Boserup, Karsten Friis-Jensen og Minna Skafte Jensen. 61–66. København: Museum Tusulanums Forlag, 1991.

⁵⁶ Inger Ekrem. «Historiography in Norway c. 1523–1614» i *A History of Nordic Neo-Latin Literature*. Redigert av Minna Skafte Jensen. 240–250. Odense: Odense University Press, 1995. Se også Janis Kreslins. «A Safe Haven in a Turbulent World: The University of Rostock and Lutheran Northern Europe». *Reformation and Latin Literature in Northern Europe*, redigert av Inger Ekrem, Minne Skafte Jensen og Egil Kraggerud. 30–41. Oslo: Scandinavian University Press, 1996.

humanistene tematisert, blant annet i Ekrems artikkel.⁵⁷ Hun skrev også doktoravhandlingen sin om bruken av latin i historieskrivingen og -undervisningen i Oslo rundt år 1600.⁵⁸

I tillegg til disse antologiene, resulterte nylatin-prosjektet i tekstkritiske utgaver med oversettelser av oslohumanist-verk. Disse oversettelsene er av større interesse som kontekstualiserte kilder enn som litteraturbidrag. Innledningene belyser i hovedsak språk- og litteraturhistoriske aspekter ved de oversatte tekstene. Med denne siste boken sluttet utgivelsene tilknyttet nylatin-prosjektet.

De siste årenes varierte perspektiver

I lys av at nylatin-prosjektet bidro til å bringe frem kilder som tidligere hadde vært utilgjengelige for ikke-latinister, har det i ettertid kommet oppsiktsvekkende få forskningsbidrag om oslohumanistene.

I *Norsk Fritenkerhistorie* fra 2001 vier Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud plass til både Lauritz Nilsson og de tiltalte i Gjerpen-saken i en beskrivelse av den norske motreformasjonen.⁵⁹ De viderefører slik det kirkehistoriske perspektivet på oslohumanistene som i forrige århundre kjennetegnet blant andre Garstein og Duin. Samtidig representerer de en ny generasjon av historikere. Amundsen er, med bakgrunn både fra teologi og kulturhistorie, tydelig påvirket av den kulturelle vendingen. Laugerud er kunsthistoriker med bakgrunn i visuell retorikk og fortolkningsteori. Begge søker i tråd med tidligere kirkehistoriske bidrag, blant annet å forstå den religiøse påvirkning på et tidligmoderne intellektuelt miljø i Oslo, men med en mer eksplisitt teoretisk forankring. Et mer entydig idéhistorisk perspektiv finner vi i Nils Gilje og Tarald Rasmussens arbeid fra det etterfølgende året.⁶⁰

I en artikkel for nettstedet Norgeshistorie fra 2015, sammenlikner historiker Erling Sandmo vestlandshumanismen og oslohumanismen. Han skriver at humanistene i Norge etter reformasjonen var typiske europeere, og at de tilhørte «et internasjonalt nettverk som ofte kalles ‘de lærdes republikk’».⁶¹ Sandmos perspektiv er litteratur- og kulturhistorisk, snarere enn kirkehistorisk. Han nevner derfor ikke spenningen Garstein skisserer mellom

⁵⁷ *Reformation and Latin Literature in Northern Europe*. Redigert av Inger Ekrem, Minna Skafte Jensen og Egil Kraggerud. Oslo: Universitetsforlaget, 1996.

⁵⁸ Inger Ekrem. *Histeskrivning og -undervisning på latin i Oslo omkring år 1600*. Halvard Gunnarssøns *Philippiske Carionkrønike Rostck 1596*. Oslo: Universitetsforlaget, 1998.

⁵⁹ Se Arne Bugge Amundsen, Henning Laugerud. *Norsk fritenkerhistorie 1500–1800*. Oslo: Humanist forlag, 2001; Laugerud. *Reformasjon uten folk*.

⁶⁰ Se Nils Gilje og Tarald Rasmussen. *Tankeliv i den lutherske stat. Norsk idéhistorie bind II*. Oslo: Aschehoug, 2002.

⁶¹ Se Erling Sandmo. «Den norske humanismen». *Norgeshistorie*. 31.05.21. Lenke i litteraturlisten.

vestlandshumanistenes lutheranisme og østlandshumanistenes mer diffuse konfesjonelle tilhørighet.⁶²

I antologien *Reformasjonens religiøse bokkultur* fra 2017 tematiseres også humanistene, i Espen Karlsens artikkel om bruken av latin i Norge i overgangen fra middelalderen til tidlig nytid.⁶³ Karlsen belyser katedralskolenes betydning i bevaringen av latinkunnskap i tidlig nytid, og kommer i den forbindelse inn på oslohumanistenes latinbruk og deres internasjonale publikasjoner. Hans bidrag er i så måte tett knyttet til nylatin-prosjektet, og skriver seg inn i rekken av språk- og bokhistoriske undersøkelser av oslohumanistene.

Å minnes de døde fra 2019 er et kildestudium av minnetavler og likprekener i Norge i tidlig nytid. Forfatterne forsøker, fra ulike faglige ståsteder, å beskrive endringen i synet på døden og forholdet til de døde etter reformasjonen. Biskop Jens Nilssøns tekster utgjør en sentral del av kildegrunnet for andre halvdel av 1500-tallet.⁶⁴ Tematiseringen av historiske emosjoner som vi finner i denne boken, kommer også frem i andre moderne forskningsbidrag. Et eksempel er Laugeruds *Reformasjon uten folk* fra 2018, hvor oslohumanistenes siste generasjon er nevnt i forbindelse med dansk-norske myndigheters avstraffelse av kryptokatolikker på begynnelsen av 1600-tallet.⁶⁵

Høsten 2019 ble det avholdt et forskningsseminar på Nasjonalbiblioteket med tittelen «Literary Citizenship». Seminaret var internasjonalt, og markerte avslutningen på bokprosjektet *Litterære verdensborgere*, som ble igangsatt i forbindelse med den trykte bokens 500-årsjubileum i Norge samme år.⁶⁶ Variasjonen av det som ble tematisert i foredragene demonstrerte at tidligmoderne bokhistorie kan knytte sammen en rekke ulike perspektiver, og at det på ingen måte er et ferdig utforsket felt. Til tross for at forbindelsen var nærliggende, ble ikke oslohumanistene tematisert. Deres tilknytning til nettverk av humanister på det europeiske kontinentet, både i form av brevveksling og bokutgivelser, gjør dem aktuelle for undersøkelser av transnasjonal idéutveksling i tidlig nytid. Det er vanskelig å forstå hvorfor temaet ikke i større grad er blitt løftet frem de siste årene. Nasjonsbyggingsfortellingen tidlig på 1900-tallet synes å ligge til grunn for moderne historikers hang til å bagatellisere det humanistiske

⁶² Denne kontrasten er, som tidligere nevnt, eksplisitt tematisert hos Garstein. Se Garstein. *Humanismen i renessansens og barokktidens Norge*.

⁶³ Espen Karlsen. «Latin i Norge fra middelalder til nytid» i *Reformasjonstidens religiøse bokkultur circa 1400–1700: Tekst, visualitet og materialitet*, redigert av Bente Lavold og John Ødemark. 110–132. Oslo: Nasjonalbiblioteket, 2017.

⁶⁴ Se *Å minnes de døde: døden og de døde i Norge etter reformasjonen*, redigert av Tarald Rasmussen. Oslo: Cappelen Damm akademisk, 2019.

⁶⁵ Se Henning Laugerud. *Reformasjon uten folk*.

⁶⁶ Se Aasta Bjørkøy, Ruth Hemstad, Aina Nøding og Anne Birgitte Rønningen (red.). *Litterære Verdensborgere. Transnasjonale perspektiver på norsk bokhistorie 1519–1850*. Oslo: Nasjonalbiblioteket, 2019.

miljøets kulturhistoriske betydning. Også i internasjonal sammenheng snakkes det svært sjelden om et norsk og skandinavisk bidrag til den nordeuropeiske renessansen. Et nylig unntak finner vi i antologien *Northern European Reformations* fra 2020, hvor fortellingen om den nordeuropeiske reformasjonens innflytelse sørfra er problematisert ved hjelp av transnasjonale perspektiver på kulturell innflytelse innad i Nord-Europa. Oslohumanistene spiller ikke en stor rolle i antologien, men de er nevnt flere steder. Forhåpentligvis vitner denne utgivelsen om en økende interesse for å spore kulturell påvirkning i nordeuropeiske miljøer etter reformasjonen, som også kan komme forskningen på oslohumanistene til gode i tiden fremover.

Fagdebattens definisjoner av begrepet «oslohumanistene»

Det er sjelden i fagdebatten om oslohumanistene at historikere eksplisitt begrunner sin definisjon av begrepet. I de fleste tilfeller er begrepet om miljøet tilknyttet én sentral figur.

Ofte kan man lese den noe vage formuleringen at humanistene var «nettverket rundt Jens Nilssøn», eller at han var «den åndelige leder og inspirator i den krets av geistlige som er blitt kalt Oslo-humanistene». Yngvar Nielsen beskriver miljøet på en liknende måte, med utgangspunkt i Jens Nilssøn, i 1884: «Jens Nilssøn var selv midtpunktet for en liden kreds af lærde og yngre lærde, der levede i Oslo eller ialfald i en kortere afstand fra denne by, og som sysselsatte sig med forfattervirksomhed i tidens smag, men som ved siden deraf ogsaa dyrkede den ældre norske historie og literatur.»⁶⁷ Det er tidstypisk for slutten av 1800-tallet at Nielsen vektlegger humanistenes dyrking av norsk kultur, når de utvilsomt kjennetegnes av sin interesse for gresk og romersk kultur, og for klassiske språk. Andreas Brandrud skriver om Jens Nilssøn i 1917 at gjennom sin geistlige, skolemann- og forfattervirksomhet «blev han midtpunktet i en hel liten kreds av mænd i Oslo og omegn som delte hans aandelige interesser og bestrebelse, og som gjorde Oslo til et lite norsk lærdsomscentrum. Ikke uten grund har man talt om Oslohumanismen – kun at man derved ikke maa forstå nogen verdslig humanisme, men en utpræget kirckelig og luthersk, netop av samme art som Melanchthons i Tyskland (...).»⁶⁸ Her viser Brandrud at han anser humanismen på Østlandet utelukkende som en kristenhumanistisk bevegelse. Mens teolog og kirkehistoriker Brandrud vektlegger det religiøse fundamentet i det humanistiske fellesskapet i Oslo, fremstilles det hos Nielsen som et filologisk-patriotisk

⁶⁷ Yngvar Nielsen. «Biskop Jens Nilssøns liv og virksomhed 1538–1600». I *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1579*, redigert av Yngvar Nielsen. IX–CCVIII. Kristiania: A. W. Brøgerss Bogtrykkeri, 1885.

⁶⁸ Andreas Brandrud. «Biskop Jens Nilssøn av Oslo.» VI.

nettverk som opererte innenfor lutherske rammer. Erling Sandmo vektlegger også Jens Nilssøns posisjon som «den dominerende» i «et tett miljø». ⁶⁹

Oskar Garstein plasserer ikke Jens Nilssøn, men Rasmus Hjort, i sentrum for miljøet: «Kretsen omkring Rasmus Hjort var helt spesiell, ettersom han var den ledende personligheten i en gruppe som i ettertid er blitt kjent som Oslohumanistene.» ⁷⁰ Garsteins bok handler om Laurits Nilssøns arbeid for den katolske motreformasjonen. Det er forståelig at Garstein i denne fortellingen trekker frem betydningen til Rasmus Hjort, hvis sønner studerte under Nilssøn i Braunsberg og senere ble stilt for retten for motreformatorisk virksomhet. Vi vet lite om Rasmus Hjorts utdanning og prestevirke, og det eneste skriftstykket vi har fra hans hånd er en fortale til Jens Nilssøn fra 1583. Derfor er det lite grunnlag for å trekke ham frem som miljøets «ledende personlighet».

Bernt Oftestad har lagt frem en tredje definisjon av miljøet, med utgangspunkt i biskop Frants Berg: «Under Bergs tid ble latinskolen i Oslo preget av humanistisk ånd, og det dannet seg et levende litterært og faglig miljø, ‘Oslohumanistene’, der Bergs to svigersønner, Rasmus Hjort og Jens Nilssøn, spilte sentrale roller.» ⁷¹ Oftestad viser her til påvirkning både fra den filologiske renessansehumanismen, og fra den nordeuropeiske kristenhumanismen. Einar Aas vektlegger også «patriarken Frants Berg» sin prominente posisjon i miljøet, men bedyrer at Halvard Gunnarssøn var «den lærdeste og betydeligste skribenten.» ⁷² Nils Gilje og Tarald Rasmussen benytter seg av en liknende beskrivelse: «Humanisme-miljøet i Oslo hadde forgreninger og gode kontakter til de små humanistiske grupperingene knyttet til skolen i Tønsberg og enkelte prestegårder. I denne kretsen finner vi Rasmus Hjort, Jens Nilssøn, Peder Vemundssøn, Hallvard Gunnarssøn, Jacob Wolf, Jacob Albinus og flere andre» ⁷³ Den mest generelle definisjonen er nok likevel gitt av Egil Kraggerud, som skriver at «hele det litterære miljø i denne del av landet var et lite familieforetagende på denne tiden.» ⁷⁴ Spennet i disse fortolkningene av hva og hvem «oslohumanistene» betegner, bekrefter at miljøet er blitt innpasset i en rekke fortellinger i norsk historieforskning, med til dels ulike formål.

*

⁶⁹ Se Sandmo. «Den norske humanismen».

⁷⁰ Oskar Garstein. *Klosterlasse*. 59.

⁷¹ Bernt Oftestad. «Frants Berg». *Norsk biografisk leksikon*. 13.02.09. Lenke i litteraturlisten.

⁷² Einar Aas. *Oslo katedralskoles historie, 1153–1800. Skolen og tiden*, redigert av Anders Langangen, Vibeke Roggen, Hilde Sejersted, Tore Haakensen og Arild Eilif Aasbo. Oslo: Stiftelsen Oslo katedralskole, 2016. 171.

⁷³ Gilje og Rasmussen. *Tankeliv i den lutherske stat*. 106

⁷⁴ Egil Kraggerud. «Til Wolfs liv og forfatterskap». I *Kongehyllest. Skrifter av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. 13–24. Oslo: Universitetsforlaget, 1991. 23.

Som vi har sett, har historieskrivingen om oslohumanistene de siste 300 årene vært preget av en rekke ulike perspektiver. Den moderne historiografien kan deles inn i fire faser. I den første, som vi kan tidfeste til perioden fra 1850 til 1950, var historikere opptatt av å samle, transkribere, trykke og publisere tidligmoderne kilder. Verkene som ble skrevet var tekstnære og refererende. Den andre fasen kan tidfestes til midten av 1900-tallet, og kjennetegnes av den kirkehistoriske interessen for det religiøse avviket som enkelte av oslohumanistene representerer. Den tredje fasen, som lar seg knytte til den språklige vendingen, finner vi i nylatin-prosjektet, og det omfattende oversettelsesarbeidet fra latin til norsk som opptok filologer på 1980-, 90- og tidlig på 2000-tallet. Den fjerde og siste fasen, som foreløpig bare kan skjelnes i de få nylig utgitte verkene om oslohumanistene, innebærer fortolkninger som overskrider det rent kildegranskende og språkanalytiske nivået. I det stadig mer tverrfaglige samtaleklimaet om temaer innenfor nordisk tidligmoderne kulturhistorie, ser jeg en tendens mot transnasjonale perspektiver i tråd med den globalhistoriske vendingen.

Den brede og tverrfaglige historiografiske tradisjonen rundt oslohumanistene vitner om at fortellingen om dem kan tjene ulike formål. Mens noen har ansett oslohumanistene som et fortrinnsvis humanistisk orientert miljø som bare sekundært var interessert i teologi, har andre brukt deres geistlige virke som vitnesbyrd om en religiøs overgangstid, og argumentert for at de overhodet ikke hadde noen humanistisk interesse utover den lutherske kristenhumansimen. Mitt prosjekt går ut på å sammenlikne og utfordre disse sporadiske og tidvis selektive fortellingene, og å sette sammen et revidert bilde om det humanistiske miljøet i Oslo etter reformasjonen, både i kulturhistorisk og kirkehistorisk forstand. For å nærme meg dette, må jeg først tilbake til miljøets begynnelse.

Første kapittel

Frants Berg og arven fra den nordeuropeiske renessansen

Da Frants Berg kom til Oslo som nyinnsatt superintendent i 1548, var det som representant for kongemaktens reformasjonsprosjekt. Men hva kom han fra? Frants Bergs far, Claus, var tysk billedhugger. Jeg skal i det følgende gjøre rede for humanismens plass i den nordeuropeiske renessansen, for så å plassere Claus Bergs liv og virke inn i denne kulturhistoriske sammenhengen. Til slutt skal jeg ta for meg Frants Bergs utdanningsbakgrunn og hans orientering i sin samtids kirkelige skisma. Utfra dette skal jeg forsøke å svare på om Frants Berg kan anees som en representant for den nordeuropeiske renessansebevegelsen.

I. Renaissancehumanismen i Nord-Europa

Den nordeuropeiske renessansen spredte seg nordover i forlengelsen av renessansen i Italia på 1400- og 1500-tallet. Bevegelsen var muliggjort av økt handelsvirksomhet og pengeflyt. Som i den italienske renessansen, kan humanismen anees som den nordeuropeiske renessansens kulturelle og utdanningspedagogiske program. Humanismen er blant tankestrømningene som i størst grad preget renessansebevegelsen i senmiddelalderen og tidlig nytid. Men hva var humanistenes prosjekt?

Humanisme-begrepet ble for første gang brukt i sin moderne betydning på begynnelsen av 1800-tallet. I Jacob Burckhardts klassiske verk om renessansen fra 1860, er humanistbegrepet en sentral del av tesen om at den moderne individualismen hadde sitt utspring i Italia i senmiddelalderen.⁷⁵ Den latinske formen *umanista* opptrer imidlertid allerede på andre halvdel av 1400-tallet, og senere i ulike språkformer. Betegnelsen oslohumanistene, eller oslohumanismen, er som tidligere nevnt tillagt det tidligmoderne humanistiske miljøet på Østlandet først i moderne tid.⁷⁶ I en dedikasjon fra én av miljøets mest sentrale aktører til en annen fra 1581, finner vi ordet *humanissime*, superlativsformen av adverbet *hūmānē*, som kan bety både «menneskelig» og «dannet».⁷⁷ Humanistene var preget av et optimistisk syn på menneskenaturen, og vektla menneskets mulighet til å *skape* seg selv. De ville, med Nils Gilje og Tarald Rasmussens ord, «bort fra den skolastiske kommentarlitteraturens spissfindige

⁷⁵ Se Jacob Burckhardt. *The Civilization of the Renaissance in Italy*. New York: Dover Publications, 2014 [1860].

⁷⁶ Den tidligste bruken av begrepet «oslohumanismen» jeg har funnet er hos Andreas Brandrud. Se Brandrud. «Biskop Jens Nilsson av Oslo». 150.

⁷⁷ Se Jens Nilsson. *Elegidion in obitum filiolarum sulae catharinae* (...). Rostock: Stephan Möllmann, 1581. Upaginert.

distinksjoner.»⁷⁸ En rekke humanistiske nettverk tok form, ofte sentrert rundt byer eller institusjoner. Disse humanistiske nettverkene blir ofte omtalt som de lærdes republikk, og kjennetegnes av en utstrakt korrespondanse. Boktrykkerkunsten muliggjorde dessuten at humanistenes forfatterskap i mange tilfeller ble utgitt og spredt. Humanistene var selv bevisste dette fellesskapet. Erasmus av Rotterdam beskrev det i sitt verk *Antibarbarorum liber* som *Respublica literaria*, et begrep som dermed ble utbredt på kontinentet.⁷⁹ Som svar på spørsmålet om hva som forente humanistene, har forskere vektlagt ulike momenter. Det mest gjennomgående er kjennskap til latin, språket de behersket og i de fleste tilfeller brukte i skriftlig korrespondanse med hverandre. For å illustrere rammene for dette fellesskapet, skriver Kasper R. Eskildsen at det humanistiske fellesskapets kultur kunne knyte sammen lærde fra ulike land, ved at de brukte nesten det samme språket og kledde seg nesten på samme måte som hverandre. De drømte om nesten det samme, skriver Eskildsen, og de hadde felles forbilder og liknende minner fra ungdomstiden og voksenlivet.⁸⁰

Humanismebegrepet blir i stor grad forstått utfra de sentrale skikkelsene i humanistiske nettverk. Blant disse er Erasmus trolig den mest synlige. Erasmus' nyoversettelse av det nye testamentet i 1516 eksemplifiserer et sentralt humanistisk ideal. I Erasmus' utgave, som var den første trykte utgaven av det nye testamentet på gresk, løp den greske versjonen parallelt med hans latinske oversettelse. På den måten kunne den språkkyndige leser som Erasmus henvendte seg til forholde seg kritisk til meningsinnholdet i den hellige skriften. På denne måten åpnet Erasmus' utgave av det nye testamentet for at skriften var feilbarlig.

Sentralt for å forstå humanismen er humanistenes forhold til antikken. Med humanistenes arbeid for å fornye studiet av klassisk kultur, fikk Cicero og Quintilian posisjon som to av de fremste klassiske litterære autoritetene.⁸¹ Robert Grudin skriver at humanistene ikke assosierte klassiske idealer med fortiden, men med fremtiden.⁸² Med det karakteristiske ønsket om oppnå en ny form for autentisitet, eller nærhet til det originale, har uttrykket *ad fontes* blitt programmatisk for humanismen.⁸³ På tross av at de søkte tilbake til det 'opprinnelige' fra antikken, utgjorde dette dannelsesprosjektet et brudd med den skolastiske tradisjonen. I sin avhandling om Halvard Gunnarssøns krøniker og historiesyn, beskriver Inger Ekrem

⁷⁸ Gilje og Rasmussen. *Tankeliv i den lutherske stat*. 83.

⁷⁹ Den første utgitte versjonen er fra 1520. Erasmus av Rotterdam. *Antibarbarorum Liber*. Basel: Frobenius, 1520.

⁸⁰ Kasper Risbjerg Eskildsen. «How Germany Left the Republic of Letters». *Journal of the History of Ideas* vol. 65, nr. 3 (2004): 421–432. 421.

⁸¹ Hermund Slaattelid. «Innleiing» i *Cicero. Quintilian. Tacitus. Romersk retorikk*, innledning og oversettelse ved Hermund Slaattelid. 7–46. Oslo: Det norske samlaget, 2009. 8.

⁸² Grudin. «Humanism».

⁸³ Vi finner uttrykket første gang hos Erasmus i 1511. For utgaven fra 1519, se Desiderius Erasmus. *De ratione studii ac legendi interpretandique auctores*. Strasbourg: Matthias Schurer, 1519.

humanistenes endrede holdning til middelalderen, først på språklig, og senere på teologisk grunnlag: «Antikken var for humanistene et hele med en selvstendig kulturverdi og utgjorde målestokken for en egen livsholdning.»⁸⁴ Humanistenes kulturelle prosjekt var paradoksalt nok motivert både av et brudd med tradisjonen, og av målet om å vende tilbake til det opprinnelige.

På grunn av humanistenes vektlegging av klassisk retorikk, knyttet retningen til de frie kunster, eller *artes liberales*. Forestillingen om de syv frie kunster har røtter tilbake til senantikken. Den ble brukt som en klassifiseringsmetode for all menneskelig kunnskap, og strukturerte pensum i latinskolene gjennom hele middelalderen.⁸⁵ I Hugo St. Victors inndeling er disse kunstformene inndelt i det språklige trivium; grammatikk, dialektikk og retorikk, og tallkunstenes quadrivium; aritmetikk, geometri, musikk og astronomi.⁸⁶ Med den italienske renessansen ble trivium omdøpt til *studia humanitatis*, og etter hvert utvidet med historie, gresk og moralfilosofi.⁸⁷ Som Augusto Campana har påpekt, må *umanista*-begrepet sees i sammenheng med et behov i senmiddelalderens intellektuelle miljøer for å vende tilbake til Ciceros *studia humanitatis*. Hos Cicero betegner begrepet de studiene som søker å integrere og perfektionere det menneskelige sinn.⁸⁸ Hermund Slaattelid skriver i etterordet av sin Cicero-oversettelse at ordet *humanus* på Ciceros tid helst ble brukt om «åndsdanning, god smak, kunstforståing og om ei høvisk og sømeleg åtferd, om vensemd, hjartelag, mildskap og empati.»⁸⁹ På 1500-tallet var *umanista*-begrepet en vanlig betegnelse på en student eller lærer i humanistiske fag, og denne forståelsen vedvarte til 1700-tallet.⁹⁰ *Studia humanitatis* besto fra sent på 1400-tallet av fagene grammatikk, poesi, retorikk, historie og moralfilosofi. I Ciceros lære om disse fagene er målet ved å studere dem å utvikle menneskelig dyd.⁹¹ Som Grudin påpeker, var veltalenhet – *eloquentia* – langt mer for humanistene enn et estetisk ideal. Veltalenhet tilsvarte makt, fordi retorikk var middelet for alle de øvrige dydene. På tross av denne tilsynelatende konsise definisjonen, har fagdebatten gjennom flere generasjoner vært preget av uenighet om hva humanismen egentlig var.

I middelalderens universitetssystem utgjorde de humanistiske fagene et eget fakultet, og var adskilt fra teologien. Det er derfor naturlig å spørre seg hva slags forhold humanistene hadde

⁸⁴ Ekrem. *Historieskrivning og -undervisning på latin i Oslo omkring år 1600*. 7.

⁸⁵ Paul Oskar Kristeller. *Renaissance Thought II. Papers on Humanism and the Arts*. New York: Harper & Row, 1965. 174

⁸⁶ Espen Karlsen. «Artes liberales». *Store norske leksikon*. 26.03.19. Lenke i litteraturlisten.

⁸⁷ Kristeller. *Renaissance Thought II*. 178.

⁸⁸ Se Augusto Campana. «The origin of the Word 'Humanist'». *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*. Vol. 9 (1946): 60–73. 60.

⁸⁹ Hermund Slaattelid. «Etterord». I *Marcus Tullius Cicero. Om talekunst. De oratore I-III*, etterord og oversettelse ved Hermund Slaattelid. 291–314. Oslo: Aschehoug, 2012 (1993). 304.

⁹⁰ Kristeller. *Renaissance Thought*. 9.

⁹¹ Grudin. «Humanism».

til teologi: Var humanistene i opposisjon til skolastikken, som var både en dannelseslære og en filosofisk retning, dersom humanismen bare kan kalles for et stilideal?

Den nordeuropeiske renessansebevegelsen omfatter imidlertid langt mer enn bare det intellektuelle programmet til humanistene. Den rommet også et stort tilfang av visuelle uttrykk. I den kunstforståelsen vi finner representert hos blant andre Platon og Aristoteles, var visuell kunst ansett som ulike former for etterlikning, eller *imitatio*. Renaissancebevegelsen medførte en endring i kunstens status, og karakteriseres av en sammenkobling av vitenskap, litteratur og de visuelle kunstformene.⁹²

II. Den tyske billedhuggeren Claus Berg og det nye kunstmarkedet

Claus Berg (ca. 1475 – ca. 1532) var billedhugger, og virket i Lübeck på slutten av 1400-tallet. Som ung mann skal Berg under et opphold i Nürnberg ha vært elev av Veit Stoss, som regnes som den viktigste kunstneren innen sengotisk stil på slutten av 1400-tallet, og periodens fremste treskjærer. Claus Berg hadde sitt håndverksvirke i det som har blitt regnet som en overgangstid i europeisk kulturhistorie.

Ideen om en overgang fra en middelaldersk «brukskunst» til en mer egennyttig verdsetting av estetikk med renessansen, har i mange tiår vært tema for omfattende historiografisk debatt. Den tradisjonelle antakelsen har vært at dette skiftet skjedde etter 1500, da humanistiske ideer og klassiske idealer fikk tydelig innvirkning på nordeuropeiske byer.⁹³ Norbert Jopek har etterspurt et mer nyansert syn på denne overgangen. Han argumenterer for at den humanistiske påvirkningen er synlig i nordeuropeisk kunst allerede på 1400-tallet. *Studia humanitatis* ble, ifølge Jopek, introdusert til tyske universiteter før 'erkehumanisten' Conrad Celtis holdt sin kjente tale til studentene ved Universitetet i Ingolstadt i 1492.⁹⁴ Jopek mener sporene etter kunstnerisk autonomi i tysk billedskjærervirksomhet finnes i fremveksten av den nordeuropeiske humanistiske kulturen på 1400-tallet. Denne overgangen er, mener Jopek å kunne vise, mest tydelig i skulpturene til Veit Stoss. I stilendringen i Stoss' treskjæringer har historikere sett spor etter fremveksten av en ny, humanistisk samlergruppe med en egen kunstmak. Disse samlerne var både akademikere, menn ved hoffet og geistlige.⁹⁵

⁹² Kristeller. *Renaissance Thought II*. 171, 181.

⁹³ Se for eksempel Jeffrey Chipps Smith. *German Sculpture of the Later Renaissance, c. 1520–1580: Art in an Age of Uncertainty*. London: Yale University Press, 1994. 270.

⁹⁴ Norbert Jopek. «Veit Stoss and the Origin of Collecting of Small-Scale Sculpture Before 1500». *Renaissance Studies* vol. 24, nr. 1 (2010): 56–70. 56.

⁹⁵ Jopek. «Collecting Small-Scale Sculpture Before 1500». 64, 70.

Denne perioden i tysk skulptørkunst omtaltes både som sengotisk, tidlig renessanse og, unntaksvis, som Dürer-perioden.⁹⁶ Albrecht Dürer, som var jevn gammel med Claus Berg, virket også for det meste i Nürnberg. Stephan Tschudi-Madsen skriver om Dürer at påvirkning fra italienske renessansekunstnere bidro til å «føre hans kunst ut av middelalderens religiøse mystisisme og frem mot renessansen med humanismens intellektuelle og sannhetskrevende holdning.»⁹⁷ I denne beskrivelsen er det tydelig at fortellingen om et kunsthistorisk brudd mellom middelalderen og tidlig nytid er rådende. Blant eksemplene som kan bidra til å nyansere dette dikotomiske skillet mellom ‘religiøs mystisisme’ og ‘intellektuell humanisme’ rundt år 1500, er van Eyck-brødrenes virke på første halvdel av 1400-tallet, som bærer preg av en slående realisme. Jan van Eyck regnes som en sentral kunstner i den nordeuropeiske renessansen, på tross av at han tidsmessig tilhører middelalderen. Dette øyensynlige periodiske paradokset underbygger den rådende forståelsen i moderne renessanseforskning om at renessansen var en bevegelse, snarere enn en periode i seg selv. Sidestillingen av tidens billed- og skulptørkunst med det Tschudi-Madsen kaller «intellektuell humanisme» kan dessuten stå i fare for å være misvisende. Det har lenge rådet en anakronistisk tendens til å tillegge tidlig nytid idealer som først gjorde seg rådende i moderne tid, og særlig gjelder dette behandlingen av kunst. Det er viktig å huske at kunstneren på Claus Bergs tid var håndverker, og at både skulptur og maleri var nærmere datidens begrep om *artes mechanicae* enn *artes liberales*.⁹⁸ Samtidig har forskere de siste årene vektlagt at en autonom tysk skulptørkunst vokste frem i kontekst av den humanistiske kulturen som spredte seg i det tyske området i denne tiden.⁹⁹ Kunsthistorikeren Viggo Thorlacius-Ussing beskriver Claus Bergs bånd til renessansen på følgende måte: «Selv om Berg ikke var kommet i direkte forbindelse med renessansens former under sydligere himmelstrøk – hva dog inntil videre er det naturlige å anta – kan han således godt gjennom stikk og tresnitt ha lært renessansens ornamentale uttrykksform å kjenne.»¹⁰⁰

Den nærmeste andrehåndsberetningen vi har til Claus Bergs liv og virksomhet er en nedtegnelse gjort av hans barnebarn, Claus Berg (1546-1614), som vi senere skal bli bedre kjent med. Claus Berg beskriver bestefarens betydning som at «han bleff saa konstig, at hand offuergik dem alle. Dette røchtedis ock udi Dannemark om ham; hvor aff Dronning Kirsten,

⁹⁶ Michael Baxandall. *South German Sculpture 1480–1530*. London: Her Majesty’s Stationery Office, 1974. 9.

⁹⁷ Stephan Tschudi-Madsen. «Albrecht Dürer». *Store norske leksikon*. 30.12.19. Lenke i litteraturlisten.

⁹⁸ Johannes Scotus Eriugena deler inn *Artes mechanicae* i syv kategorier: Skredderi, veving, jordbruk, arkitektur og murverk, krigføring og jakt, handel, matlaging, smiing og metallurgi. I Hugo St. Victors begrep om de mekaniske kunster fra 1100-tallet, er handel, jordbruk og metallurgi erstattet med navigering, medisin og teater.

⁹⁹ Se særlig Jopek. «Collecting Small-Scale Sculpture Before 1500». 57.

¹⁰⁰ Viggo Thorlacius-Ussing. *Billedskæderen Claus Berg. En fremstilling af hans liv og virksomhed med særlig henblik paa nyere fund og undersøgelser*. København: J. Jørgensen & co, 1922. 10. I egen oversettelse.

som da holdte huus udi Odense i Fyen udi Clare Kloster, lod skriffue til Lybek nogle gange effter hannem (...).»¹⁰¹ Fra andre beskrivelser vet vi at Claus Bergs arbeid var av stor betydning i samtiden. Likevel er det verdt å merke seg at han blir så fordelaktig fremstilt av sitt barnebarn på 1590-tallet. Dronningen Berg nevner var Christine av Sachsen (1561-1621), som ga Berg en gård i Odense for at han skulle bosette seg i Danmark. Mens Claus Berg bodde i Danmark, stod han under dronning Christines patronkap. Dronningen oppkalte Claus' sønn etter sin egen skytshelgen, Frans av Assisi, og hun bar barnet i dåpen. I Odense etablerte Claus Berg det Hans Jørgen Frederiksen har omtalt som «et av Nord-Europas betydeligste billedskjærer-, billedhugger- og malerverksteder (...).»¹⁰² I Bergs hovedverk som treskjærer, en altertavle i Sankt Knuds kirke i Odense som ble utført mellom 1515 og 1525, er det ifølge Frederiksen brukt trykk fra Dürers kobberstikk.¹⁰³ Denne typen gjenbruk var ikke uvanlig. Likevel viser den at Claus Bergs virksomhet var knyttet til nettverk av nordeuropeiske billedhuggere i hans samtid.

Fra 1530-årene ble reformasjonens tankegods utbredt i Danmark. Det er tenkelig at Bergs patron-beskyttelse opphørte da Christine av Sachsens sønn, Christian II, ble avsatt i 1532. Det kan ha hatt sammenheng med at Claus Berg samme år reiste tilbake til Nord-Tyskland. Fra 1526 hadde radikale fløyer i reformasjonsbevegelsen skapt billedstorm og vanskelige forhold for ikonmalere og kunsthåndverkere flere steder i Europa. Så langt som til Lübeck kom imidlertid ikke billedstormene. Blant den lutherske reformasjonens mange forutsetninger, står den tyske humanismen sentralt. Særlig de nordeuropeiske humanistenes filologiske og historiske arbeid har blitt trukket frem som avgjørende for Martin Luthers brudd med den katolske kirken på 1520-tallet.¹⁰⁴ Humanistene Johannes Jäger og Ulrich von Hutten var hovedforfatterne bak *Epistolae Obscurorum Vivorum* fra 1515-17. Dette satirisk verket var rettet mot antihumanistiske tendenser i tyske universiteter, og skulle medvirke til å øke skillet mellom skolastikere og humanister. Konflikten gjorde at mange humanister sluttet seg til Luthers kamp mot den katolske kirken.¹⁰⁵

¹⁰¹ Berg. «Claus Bergs Beretning om sin Fæderneherkomst». 24.

¹⁰² Hans Jørgen Frederiksen. «Claus Berg». *Den Store Danske*. 31.05.21. Lenke i litteraturlisten. I egen oversettelse.

¹⁰³ Frederiksen. «Claus Berg».

¹⁰⁴ Tarald Rasmussen. «Martin Luther som reformator» i *Luthers reformasjon. Hovedtekster 1517–1520*, redigert av Tarald Rasmussen. 8–23. Oslo: Pax forlag, 2004. 10.

¹⁰⁵ C. Stephen Jaeger, Judith Ryan og Ehrhard Bahr. «German literature». *Encyclopedia Britannica*. 15.10.19. Lenke i litteraturlisten.

III. Frants Berg: Mellom renessansen og reformasjonen

I et brev fra 1517 skriver Erasmus om den økende interessen for de humanistiske fagene i Europa, at «den elegante litteratur som så lenge har blitt forsømt på grensen til utviskelse, har nå i en tid blitt studert og absorbert av skotter og dansker og irer.»¹⁰⁶ Men humanismens utbredelse var ikke uten hindringer. Ved flere universiteter var det spenninger mellom humanistiske kretser og det lutherske presteskaper som anså dem som utfordrere av den rette tro. Med andre ord sto humanismen i enkelte universitetsmiljøer delvis i motsetning til lutheranismen.¹⁰⁷ I dansk sammenheng vet vi derimot at humanistene var avgjørende for spredningen av reformasjonen.¹⁰⁸ Humanistenes mest utpregede motstandere ved universitetet var skolastikerne. Selv om skillet mellom disse to tradisjonene i utgangspunktet var langt fra ryddig, medførte reformasjonen ifølge Andrew Taylor en intensivering av klimaet for intoleranse, som «overdøvet dialogen med bråkete kontrovers, mens trykkekunsten effektivt forsterket den polemiske kakofonien.»¹⁰⁹ I 1520 sto enda ikke humanismen særlig sterkt i Danmark. Thorkild Lyby Christensen gir Paulus Helie rollen som bevegelsens danske pioner, og påpeker at det første tydelig humanistiske verket i Danmark var Christiern Pedersens utgave av *Saxo Grammaticus* fra 1514. Med støtte fra Kristen Valkner mener Lyby Christensen å kunne vise at det skolastiske miljøet ved Universitetet i København var sterkt nok til å få humanistene til å forlate universitetet så sent som i 1528.¹¹⁰

Det var dette klimaet Frants Berg, billedhuggerens sønn, trådte inn i da han skulle få sin utdannelse. Den var muliggjort av Dronning Christines patronskap, og hennes ønske var at den skulle føre Frants inn i klostervesenet. Etter skolegangen i Odense reiste han videre til Universitetet i Rostock i 1521. Der ble han eksponert for debattene som preget de teologiske miljøene ved nordeuropeiske universiteter på denne tiden. Claus Berg, Frants' sønn, begrunner farens senere retningsvalg med at «der hand nu saa studerede uden lands, kallede Gud [dronning

¹⁰⁶ «that elegant literature which has so long been reduced almost to extinction, has now for some time been studied and absorbed by Scots and Danes and Irishmen.» Se Erasmus av Rotterdam. 26. Februar 1517. «To the Distinguished Theologian Wolfgang Faber Capito of Hagenau, a True Expert in the Three Tongues» i *The Correspondence of Erasmus*, vol. 4, oversatt av R. A. B. Mynors og D. F. S. Thomson, redigert av James K. McConica. 261–268. Toronto: University of Toronto Press, 1977. 264. I egen oversettelse.

¹⁰⁷ William Leonard Grant. *Neo-Latin Literature and the Pastoral*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1965. 165.

¹⁰⁸ Morten Fink-Jensen. «Reformation Across the North Sea: Early Protestant Connections Between Denmark, England and Scotland» i *Northern European Reformations. Transnational Perspectives*, redigert av James E. Kelly, Henning Laugerud og Salvador Ryan. 115–136. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2020. 118; Se også Kristen Valkner. *Paulus Helie og Christiern II: Karmeliterkollegiets oppløsning*. Oslo: Universitetsforlaget, 1963.

¹⁰⁹ Andrew Taylor. «Biblical Humanism» i *The Oxford Handbook of Neo-Latin*, redigert av Sarah Knight og Stephan Tilg. 295–312. Oxford: Oxford University Press, 2015. 305.

¹¹⁰ Thorkild Lyby Christensen. «Scots in Denmark in the Sixteenth Century». *The Scottish Historical Review*, vol. 49, nr. 148 (1970): 125–145. 130.

Christine] bort, och hand saa bleff befriet fra Kloster-Tieneste.»¹¹¹ Etter dronningens død reiste Frans ifølge Claus' opptegnelser tilbake til Odense, hvor Peder Palladius på det tidspunktet var skolemester. Palladius, som hadde studert i Wittenberg under Martin Luther, ble en nøkkelfigur i Christian III's omorganisering av den dansk-norske kirken under reformasjonen.¹¹² Frans Berg overtok stillingen som skolemester fra Palladius i 1531. Claus Berg den yngre beskriver hvordan reformasjonstidens religiøse stridigheter preget relasjonen mellom hans far og farfar:

Paa denne tid var bisp i Ribe Iffver Munch, och laa til herbergs hos min Faderfader Claus Berg. Nu der min Faderfader fornemmer, at min Sl. Fader var en Lutheranus, bad hans altid Bisp Iffuer Munk, at hand vilde enten raade ham her i fra Lutheri Lærdom, eller see, om hand kunde faae hannem til sig fra Skolen.¹¹³

Det kommer i denne beretningen frem at Claus Berg var kritisk til sønnens lutherske tendenser. Iver Munk, som her nevnes, hadde vært biskop i Ribe siden 1499, og var uttalt kritisk til protestantismen. Beretningens forfatter virket selv som evangelisk kannik to generasjoner senere. Det bør vi ha i tankene når vi vurderer hans beskrivelse av farens omvendelse; skillet mellom Claus' katolisisme og Frants' lutheranisme kan ha vært mindre absolutt enn det virker her. Gjennom nesten to tiår hadde Frants Berg flere embeter i den danske kirken. Han giftet seg i løpet av denne tiden med Karine Lauridsdatter, og de fikk sønnene Laurits og Claus.

I 1548 ble Frants Berg utnevnt til superintendent over Oslo og Hamar stift, og reiste til Norge med familien. Superintendentene i Norge var fra rundt 1550 utdannet ved lutherske universiteter i blant annet Wittenberg, København og Rostock. Ved siden av Frants Berg tilhørte også Hans Gaas i Trondheim, Jens Skjeldrup i Bergen og Jørgen Eriksson i Stavanger en ny generasjon superintendenter med bakgrunn fra disse universitetene. Tadhg Ó hAnnracháin beskriver dem som en kjerne av nidkjære, velutdannede og pastoral-orienterte embetsmenn som skilte seg fra det øvrige, mer reformasjonskritiske presteskapet.¹¹⁴ Da Frants Berg kom til Oslo som nyutnevnt superintendent i 1548, hadde reformasjonsprosjektet pågått i over ti år, og medført endringer i stiftets kirkeorgan. Oslo hadde før reformasjonen et stort antall klostre, kirker og hospitaler. Det eneste som gjensto på 1540-tallet var St. Hallvardskatedralen,

¹¹¹ Berg. «Claus Bergs Beretning om sin Fæderneherkomst». 26.

¹¹² Tadhg Ó hAnnracháin. «Confessional Migration and Religious Change in the Northern European Reformations» i *Northern European Reformations. Transnational Perspectives*, redigert av James E. Kelly, Henning Laugerud og Salvador Ryan. 137–161. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2020. 147.

¹¹³ Berg. «Claus Bergs Beretning om sin Fæderneherkomst». 26.

¹¹⁴ Ó hAnnracháin. «Confessional Migration and Religious Change». 148.

et hospital og superintendentens asketiske bolig i et kloster. Det kongelige kapellet i Oslo hadde blitt ødelagt i 1542.¹¹⁵

Historikere har i lang tid diskutert muligheten for at Frants Berg kan ha tatt med seg ideer fra den nordeuropeiske renessansen, blant annet en interesse for billedkunst, til miljøet som senere skulle samle seg rundt ham i Oslo.¹¹⁶ Flere har påpekt at kanniken Claus Berg den yngre sin beretning om sin farsslekt vitner om et nærmest snobbete behov for å hevde sin families byrd.¹¹⁷ Mye tyder på at Claus Bergs beretning overdriver familiens stilling og bestefarens betydning i europeisk kulturhistorie. Denne overdrivelsen er likefullt i seg selv interessant, fordi den vitner om Oslo-kannikens verdsetting av, og behov for å befeste sin forbindelse til, den europeiske renessansekulturen. Det blir feil å hevde at Frants Berg sto for innføringen av det humanistiske tankegodset til Norge. Før ham var et humanistisk miljø på Vestlandet etablert med Geble Pederssøn allerede på 1510-tallet. Miljøet av lærde som på Østlandet etablerte seg rundt Frants Berg er likefullt enestående i Norge på denne tiden.

*

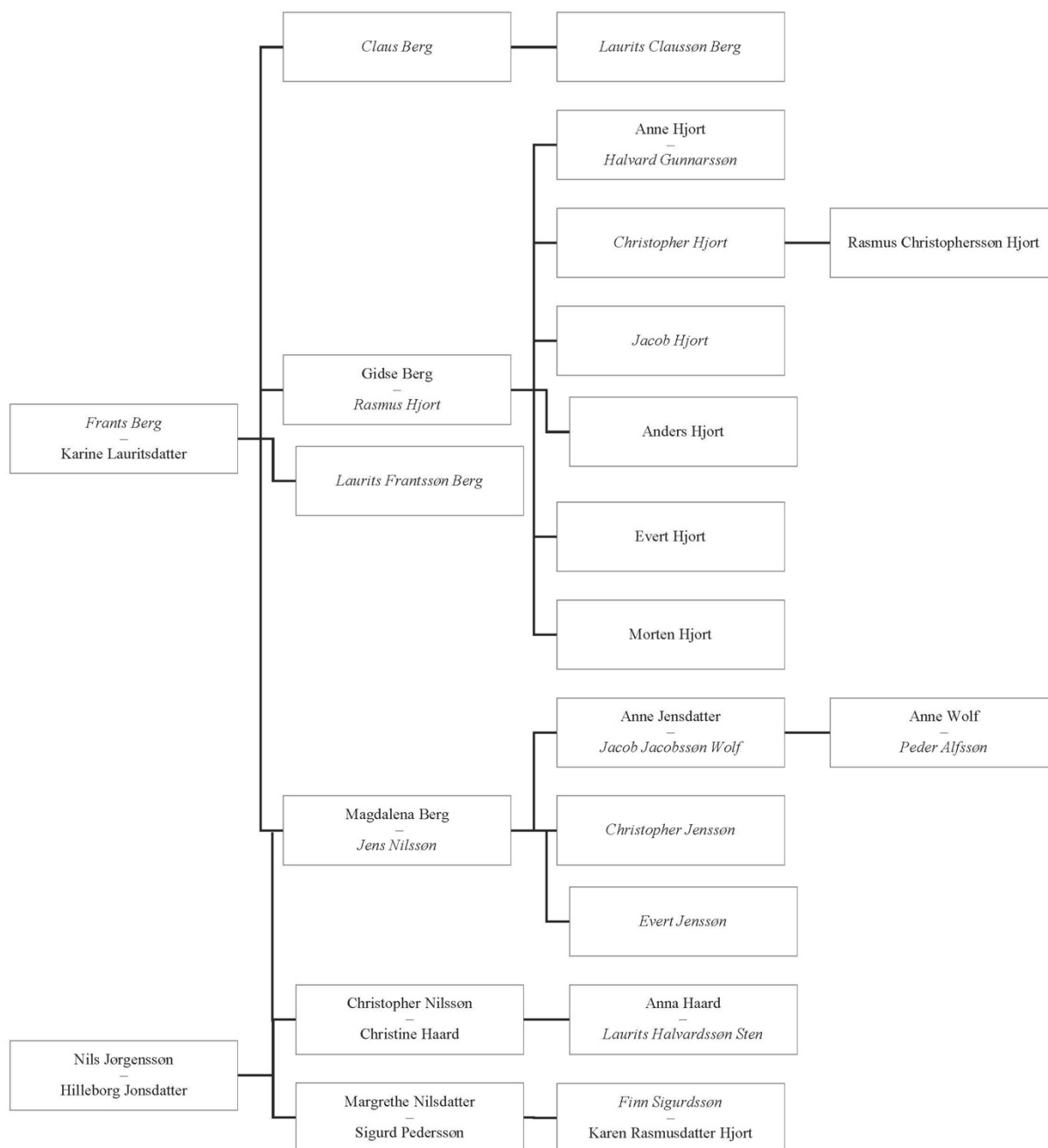
Claus Bergs virke som billedhugger bar preg av de kulturelle strømningene i Nord-Europa i hans samtid. Bergs etablering av et verksted i Danmark tyder på at det var et marked for kunsthandel også så langt nord i Europa. Frants Bergs utdanning og hans vending mot Martin Luthers evangeliske trosreform var muliggjort av farens virke som billedhugger, og av patronskapet til dronning Christine. Da Frants Berg kom til Oslo som luthersk superintendent var han med andre ord ikke bare representant for reformasjonen, men også for den nordeuropeiske renessansebevegelsens innflytelse på intellektuell kultur, særlig i form av humanistenes dannelsesprogram.

¹¹⁵ Arne Bugge Amundsen. «Pastoral Ideals and Public Sphere in Christiania (Oslo) in the Seventeenth Century» i *Were we Ever Protestants? Essays in Honour of Tarald Rasmussen*, redigert av Sivert Angel, Hallgeir Elstad og Eivor Andersen Oftestad. 221–241. Berlin: De Gruyter, 2019. 221.

¹¹⁶ Bull. *Norges litteratur fra reformasjonen til 1814*. 66.

¹¹⁷ Se særlig Bull. *Norges litteratur fra reformasjonen til 1814*. 69; Thorlacius-Ussing. *Billedskærereren Claus Berg*. 4.

Slektsforbindelser mellom de mest sentrale oslohumanistene¹¹⁸

¹¹⁸ Navnene på personene som har en fremtredende rolle i denne oppgaven er her kursivert. Bare personer med direkte forbindelse til, eller sentrale posisjoner i, miljøet er inkludert. Jeg har tatt utgangspunkt i de noe mindre omfattende oversiktene som finnes hos Duin, Ekrem, Finne-Grønn og Garstein. Se Duin. *Streiftog i norsk kirkehistorie*. 80; Inger Ekrem. «Tavle I» i *Norges kongekrone. Med innledning, oversettelse og noter ved Inger Ekrem*. Oslo: Universitetsforlaget, 1992. 298; Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. II*. 319; Stian H. Finne-Grønn. «Oslobispen mag. Jens Nielsens slekt». *Norsk personalhistorisk tidsskrift*. bd. 1, (1910): 33–45.

Andre kapittel

Studiereiser, skolevirksomhet og dannelsessyn

Renessansehumanismen artet seg som et dannelsesprogram.¹¹⁹ Det er tydelig blant oslohumanistene, som virket rundt domkirken og latinskolen i Oslo. Det humanistene underviste i, og måten de la det frem på, kan fortelle oss mye om deres syn på dannelse, og deres egen pedagogiske påvirkning. Om vi følger denne tanken er oslohumanistenes pedagogiske praksis sentral for å forstå deres humanisme, og miljøet de inngikk i. I det følgende skal jeg, utfra et bredt studium av universitetsmatrikler og selvbiografiske oppteignelser, kartlegge tendenser i oslohumanistenes studiereiser i perioden mellom 1548 og 1613.¹²⁰ I lys av det skal jeg vurdere på hvilken måte humanistenes utdanningsbakgrunn fra kontinentet påvirket deres lærervirksomhet ved Oslo skole. Ved å trekke linjer fra læresteder i utlandet til den norske latinskolen, håper jeg å kunne si noe om humanistenes dannelsessyn. Garstein har argumentert for at få spor etter den humanistiske bevegelsen er å finne i de skandinaviske latinskolene i perioden etter reformasjonen. Selv om landene i Norden *hadde* et utvalg av dannede menn, som mer eller mindre sto på likefot med det gode selskap på kontinentet, må de nordiske humanistenes dannelse ifølge Garstein regnes som resultatet av omfattende studier i utlandet.¹²¹ Oslohumanistene, som var nødt til å reise ut for å studere ved et universitet, er et særlig tydelig eksempel på denne tendensen. Hva er forholdet mellom oslohumanistenes utdanningsbakgrunn og deres lærervirksomhet, og hva kan det fortelle oss om deres dannelsessyn?

Jeg skal argumentere for at endringen i oslohumanistenes studiereiser i løpet av perioden kan knyttes til det som ser ut til å være en endring i deres humanisme. Mens miljøets andre generasjon bærer preg av den philippiske kristenhumanismen ved universitetene i København, Rostock og Wittenberg, ser den tredje generasjonen ut til å stå nærmere jesuittenes ramistiske borgerhumanisme. Likefullt reflekterer variasjonen i oslohumanistenes kulturelle påvirkning fragmenteringen som reformasjonenes konfesjonalisering medførte for senrenessansens humanistiske programmer.

¹¹⁹ Juliette A. Groenland. «Humanism in the Classroom, A Reassessment» i *The Making of the Humanities, vol. 1: Early Modern Europe*, redigert av Rens Bod, Jaap Maat og Thijs Weststeijn. 199–230. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010. 199; Olin. *Erasmus, Utopia and the Jesuits*. 90.

¹²⁰ Opplysningene dette kapitlet bygger på er samlet i en tabell på side 128.

¹²¹ Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. III*. 33.

I. Oslohumanistenes utdanning 1548–1613

Den tidligmoderne kulturen for at menn fra velstående familier i Europa ble sendt på dannelsesreiser til utlandet, finner man også blant den geistlige eliten på Østlandet i Norge. I kulturhistorisk sammenheng er denne gruppen ansett som betydningsfull, ettersom deres reiser i og utenfor Europa overskrider de usynlige grensene mellom områder som var preget av ulik konfesjonell praksis. I mange tilfeller lærte studentene en religiøs toleranse på sine studiereiser som de ikke kunne erfare hjemme.¹²²

Etter grunnopplæringen ved latinskolene, reiste de som senere skulle bli oslohumanister videre til en rekke ulike universiteter på det europeiske kontinentet. Jeg skal undersøke de mest populære av disse, nemlig universitetene i København, Rostock, Wittenberg og etter hvert jesuittkollegiene i Olmütz¹²³ og Braunsberg¹²⁴, og deres kulturelle og pedagogiske miljø i periodene da våre humanister var studenter der. Som Vello Helk har vist, var det kun et lite utvalg av de adelige studentene i perioden mellom reformasjonen og eneveldet som lot seg innskrive ved Universitetet i København, og for de som gjorde det, var det vanligvis kun for å få universitetets testimonium slik at de kunne reise videre til utlandet. De ikke-adelige begynte ofte sin utdanning ved en latinskole, og reiste vanligvis derfra til Københavns universitet. Som regel studerte de der i et par år, før de dro videre til utlandet med testimonium fra København.¹²⁵ De fleste studentene fra latinskolen i Oslo fulgte dette siste mønsteret.

Reisen begynte for de aller fleste ved Oslo skole. Fra 1551 var *Rasmus Hjort* hører ved skolen. Det nære samarbeidet han hadde med Frants Berg reflekteres i at Hjort syv år senere giftet seg med superintendentens datter, Gidse.¹²⁶ Fra 1557 til 1562 var Hjort rektor ved Oslo skole, og blant hans elever er de som senere skulle bli sentrale i det oslohumanistiske miljøet. I denne perioden var det en forbedring i skolen økonomi, trolig som en virkning av Frants Bergs kontakter med kongemakten i København. Det er ikke unaturlig å se kongemaktens villighet til å subsidiere latinskolene i sammenheng med at skippersønnen *Jens Nilsson*, som verken hadde adelige eller geistlige familieforbindelser, ble Rasmus Hjorts elev ved skolen på 1550-tallet.¹²⁷ Blant Jens Nilssøns medelever ved skolen finner vi også den jevngamle *Laurits Nilsson* fra Tønsberg. I en uutgitt, selvbiografisk beretning beskriver Jens Nilsson selv sin utdanning slik:

¹²² Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, vol. III. 72.

¹²³ Vår tids Olomouc i Øst-Tsjekkia.

¹²⁴ Vår tids Braniewo i Polen.

¹²⁵ Helk. *Dansk-norske studierejser*. 12, 13.

¹²⁶ Vibeke Roggen. «Rasmus Hjort». *Norsk biografisk leksikon*. 31.05.21. Lenke i litteraturlisten.

¹²⁷ Vibeke Roggen. «Jens Nilsson». *Norsk biografisk leksikon*. 31.05.21. Lenke i litteraturlisten.

«Her (i Oslo) la jeg meg etter de humanistiske studier med så stor iver som alderen tillot.»¹²⁸ I motsetning til Jens, kom Laurits fra en velstående kjøpmannsfamilie, som trolig kunne bekoste hans utdanning.¹²⁹ Også *Halvard Gunnarssøn*, som sannsynligvis var fra Sarpsborg, var elev ved skolen i Oslo under Rasmus Hjorts rektorskap. Han skulle senere gifte seg med Hjorts datter, Anne.¹³⁰ At biskopens sønn, *Claus Berg*, ble sendt på latinskole i Odense på 1550-tallet, kan tyde på at omdømmet til skolen i Oslo ikke var særlig godt.¹³¹ Etter sin eldre bror, *Laurits Berg*, dro Claus etter latinskolegangen i Odense videre til en rekke europeiske universiteter. Det samme gjorde Jens Nilssøn, Laurits Nilssøn og Halvard Gunnarssøn.

Miljøets andre generasjon: studiereiser og transnasjonale forbindelser ca. 1550–1580

Fra Oslo reiste Jens Nilssøn videre til København og senere til Roskilde. Laurits Nilssøn dro også til København, men hans videre studier tok en annen retning. Rundt midten av 1550-tallet ble han tatt opp ved Metropolitanskolen, en latinskole i København. I 1558 ble han immatrikulert ved Universitetet i Leuven i dagens Belgia. Leuven var en stor, kulturelt mangfoldig universitetsby med et betydelig teologisk fakultet. Mens noen historikere har hevdet at Leuven sentrale posisjon i Europas intellektuelle landskap var et konstruert av brevveksling mellom humanister, mener andre at universitet utvilsomt var av stor betydning som lærdomssted både for teologer og for humanister.¹³² Den skolastiske fagtradisjonen og thomismen sto sterkt i Leuven på midten av 1500-tallet, men var blitt fornyet med en humanistisk åpenhet for filologiske bibelstudier.¹³³ Det var her Laurits Nilssøn stiftet bekjentskap med jesuittordenen og den katolske kirke. Året etter konverterte han til

¹²⁸ Jens Nilssøn. «Sylvula» oversatt av Egil Kraggerud, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 342–352. Oslo: Universitetsforlaget, 2004. 343.

¹²⁹ Lars Roar Langslet. «Laurentius Nicolai Norvegus». *Norsk biografisk leksikon*. 25.02.21. Lenke i litteraturlisten. Den besnærende teorien om at Laurits og Jens Nilssøn var brødre har generert en omfattende fagdebatt, men har i nyere forskning stort sett blitt ansett som tilbakevist. Se for eksempel Garstein. *Klosterlasse*. 59; Vibeke Roggen. «Jens Nilssøn»; Steinar Imsen. *Da reformasjonen kom til Norge*. Oslo: Cappelen Damm, 2016. 116.

¹³⁰ Vibeke Roggen. «Hallvard Gunnarssøn». *Norsk biografisk leksikon*. 07.03.21. Lenke i litteraturlisten.

¹³¹ Øystien Rian påpeker at flere norske gutter også ble sendt på latinskole i Danmark, hvor utvalget gode skoler var langt større. Se Rian. «Den paradoksale reformasjonen». *Teologisk tidsskrift*, vol. 7, nr. 3 (2018): 177–187. 183; Rian. «Reformasjonen i Danmark-Norge 1500–1700: maktpolitikk og sensur» i *Reformasjonstidens religiøse bokkultur cirka 1400–1700: tekst, visualitet og materialitet*, redigert av Bente Lavold og John Ødemark. 19–43. Oslo: Nasjonalbiblioteket, 2017. 24.

¹³² Cecilia Asso. «Martin Dorp and Edward Lee» i *Biblical Humanism and Scholasticism in the Age of Erasmus*, redigert av Erika Rummel. 167–196. Leiden: Brill, 2008. 167, 168; Jardine. *Erasmus, man of Letters*. 12.

¹³³ Bouwsma. *The Waning of the Renaissance*. 183.

katolisismen, og i 1564 trådte han inn i jesuittordenen, hvor han det etterfølgende året ble presteviet.¹³⁴

Ved universitetet i København var den humanistiske påvirkningen rundt midten av det sekstende århundret tydelig. Johannes Machabeus, som var *theologus primus* ved universitetet til sin død i 1557, har ikke blitt betraktet av historikere som en ortodoks lutheraner, men snarere som en talsmann for det Fink-Jensen kaller «eklektisk filippisme»,¹³⁵ det vil si en form for luthersk retning i tråd med reformatoren Philipp Melanchthons videreføring av Luthers teologi. Denne teologiske holdningen gjorde Machabeus velegnet som et bindeledd mellom nordeuropeiske protestanter av ulike slag. De kristenhumanistiske ideene som la grunnlaget for den evangeliske bevegelsen i Danmark-Norge på begynnelsen av 1500-tallet ble brakt nordover av studenter på studiereiser i utlandet. Ikke alle intellektuelle impulser i Danmark-Norge kom på denne tiden fra Sentral-Europa. Det var også en betydelig påvirkning i Danmark fra skotske intellektuelle allerede før reformasjonen.¹³⁶ Københavns universitet fikk raskt etter innføringen av reformasjonen internasjonal betydning gjennom sine velrennomerte professorer. Ved det teologiske fakultetet var Niels Hemmingsen særlig anerkjent. På grunn av kontakt mellom Philipp Melanchthon og hans følgere og danske studenter, hadde en utpreget philippisk teologisk orientering gjort seg gjeldende blant danske teologer innen 1550- og 1560-tallet.¹³⁷ Foruten denne, bar Hemmingsen også preg av kalvinistisk påvirkning.¹³⁸ Naturlig nok var det Københavns universitet som var det mest besøkte blant latinskoleelevene fra Østlandet i Norge. Av de mest sentrale medlemmene i det oslohumanistiske miljøet, ble i hvert fall ti studenter immatrikulert her i perioden mellom 1558 og 1605.¹³⁹

Da Jens Nilssøn tok sin baccalaureus-grad ved Københavns universitet i 1562, ble han kjent med adelsmannen Tyco Brahe, og med *Peder Jacobssøn Flemløse*.¹⁴⁰ Det er trolig fra disse vennskapene at Jens Nilssøn hadde sin interesse for astronomi. På den tiden var også Oslo-biskopens sønner, Laurits og Claus Berg, ved Københavns universitet. Jens Nilssøn tok magistergraden i København i 1571. Halvard Gunnarssøn er oppført i universitetets protokoller

¹³⁴ James January-McCann. «Exiles and Activists: A Comparison of the Counter-Reformation in Wales and Norway» i *Northern European Reformations. Transnational Perspectives*, redigert av James E. Kelly, Henning Laugerud og Salvador Ryan. 161–188. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2020. 170.

¹³⁵ Fink-Jensen. «Reformation Across the North Sea». 122.

¹³⁶ Fink-Jensen. «Reformation Across the North Sea». 117; Se også Matthias Skat Sommer. «An Outsider's Voice? Dedications and Prefaces to Translations of Niels Hemmingsen in Elizabethan England». *Archiv für Reformationsgeschichte – Archive for Reformation History*, vol. 109, nr. 1 (2018): 261–294.

¹³⁷ Ó hAnnracháin. «Confessional Migration and Religious Change». 147.

¹³⁸ Garstein. *Rome and the counter-reformation in Scandinavia, vol. III*. 34.

¹³⁹ Se tabellen på side 128.

¹⁴⁰ Flemløse skulle omlag tjue år senere virke i Oslo som stattholder Axel Gyldenstiernes lege. Se Poul Heegaard. «Peder Jacobsen Flemløse». *Dansk biografisk leksikon*. 31.05.21. Lenke i litteraturlisten.

i 1566, da han var bare 16 år gammel.¹⁴¹ I 1569, ikke mange måneder etter Christian III's død og Fredrik II's innsettelse, ble universitetsstudier med testimonium obligatorisk for alle som søkte om presteembeter i Danmark-Norge. I 1573 ble dessuten en lovendring vedtatt som krevde at fremtidige proster, også i Norge, måtte ha tilbrakt minst ett år ved Københavns Universitet.¹⁴²

At biskop Frants Berg selv var utdannet ved Universitetet i Rostock, kan ha bidratt til at en rekke av elevene fra Oslo skole lot seg immatrikulere der mellom 1560- og 1580-tallet. I en kvantitativ undersøkelse om dansk-norske studiereiser mellom reformasjonen og eneveldet, påperker Vello Helk en rekke tendenser i tidens utdanningsmønster. Blant hans mest betydelige funn er populariteten til universitetet i Rostock. Før år 1500 skal nærmere hundre norske elever ha vært immatrikulert der.¹⁴³ Mellom 1536 og 1660 er det registrert 1326 immatrikulerte studenter fra Danmark-Norge i Rostock.¹⁴⁴ På grunn av sjøveiens fremkommelighet, var Rostock i praksis det nest nærmeste universitetet for studenter fra Oslo, etter universitetet i København.¹⁴⁵ Byen hadde til og med et eget kollegium for norske studenter, *Collegium Norwegianorum*, som ble stiftet på 1400-tallet. Denne stiftelsen ga studentene husrom og finansiell støtte, men skulle også holde dem under oppsikt.¹⁴⁶ Det er tenkelig at oslohumanistene her stiftet bekjentskap med andre teologistudenter. Rostock var, slik Rian har beskrevet det, «patent luthersk»¹⁴⁷, og i likhet med Københavns Universitet, utpreget philippisk. Da Halvard Gunnarssøn tok sin magistergrad i Rostock i 1572, foreleste professoren David Chytraeus på samme tid over Melanchthons latinske utgaver av Carions krønike. Disse forelesningene har blitt fremholdt som en sannsynlig inspirasjonskilde for Gunnarssøns egne *Chronicon Carionis Philippicum* fra 1596.¹⁴⁸ Chytraeus, som var tidligere elev av Melanchthon i Wittenberg, var ansatt i Rostock på hans anbefaling i 1551.¹⁴⁹ I Rostock fikk studentene fra Oslo med andre ord en opplæring i tråd med den lutherske dannelsesstradisjonen.

¹⁴¹ Ekrem. *Historieskriving og -undervisning på latin i Oslo omkring år 1600*. 1.

¹⁴² Dahl. *Questioning Religious Influence*. 80; Kolsrud. *Presteutdanning i Noreg*. 97; Imsen. *Da reformasjonen kom til Norge*. 111.

¹⁴³ Einar Høigård. *Oslo katedralskoles historie*. Oslo: Grøndahl og søn, 1942. 12.

¹⁴⁴ Wittenberg hadde nest flest, med 962 studenter, og deretter Leiden, med 582. Helk. *Dansk-norske studierejser*. 43.

¹⁴⁵ Aas. *Oslo katedralskoles historie 1153–1800*. 53. Universitetet i Uppsala var nærmere i luftlinje, men veien var lenger til sjøs.

¹⁴⁶ Se Tor Ivar Hansen. «Collegium Norwegianorum». *Store norske leksikon*. 31.05.21. Senere erkebiskop Olav Engelbrektsson skal selv ha vært forstander ved kollegiet da han var student i Rostock på begynnelsen av 1500-tallet.

¹⁴⁷ Rian. *Sensuren i Danmark-Norge*. 275.

¹⁴⁸ Se Halvard Gunnarssøn. *Chronicon carionis I*. Rostock: Ferber, 1596; Ekrem. *Historieskriving og -undervisning på latin i Oslo omkring år 1600*. 35.

¹⁴⁹ Ekrem. *Historieskriving og -undervisning på latin i Oslo omkring år 1600*. 1, 35.

Oslohumanistenes forbindelser til Rostock ble senere av betydning for at de fikk sine tekster utgitt. Det store flertallet av deres verk ble utgitt av Stephan Möllmann, selv før han i 1579 ble utnevnt til Universitetet i Rostocks offisielle boktrykker. Øystein Rian påpeker viktigheten av Jens Nilssøns Rostock-kontakter i utgivelsen av hans forfatterskap: «Her sto Jens Nilssøn i nær kontakt med byens biskop Johannes Frederus, som klarerte publiseringen av Oslo-bispens og andre Oslo-forfatteres skrifter. Seinere synes presten Peter Bambamius å ha overtatt denne formidlerrollen (...).»¹⁵⁰ Johannes Frederus forfattet epigrammer både til «den ærverdige og høyaktede Hr. Magister Jens Nilssøn, den tro superintendent over Oslo og Hamar stift» i 1583 og Jacob Jacobssøn Wolf, «svigersønn av en hederstrålende biskop» i 1588.¹⁵¹ Peter Bambamius skrev i 1606 et epigram til Halvard Gunnarssøn, «den ærverdige og strålende mann».¹⁵² Miljøets Rostock-kontakter var med andre ord av stor betydning for deres intellektuelle arbeid.

Også Universitetet i Wittenberg ble i denne perioden besøkt av flere tidligere elever fra Oslo skole. På grunn av Martin Luthers virke ved Universitetet i Wittenberg, først som student og senere som professor i bibelteologi, ble det intellektuelle miljøet der et sentralt referansepunkt for utviklingen av den lutherske teologien. Wittenberg var dessuten en av de første byene som sluttet seg til reformasjonen. Blant Luthers medarbeidere her var også Philipp Melanchthon og Johannes Bugenhagen. Melanchthons påvirkning i Wittenberg resulterte i en form for lutheranisme som kombinerte aristotelisk filosofi med det enkelte har ansett som en moderat, nærmest kalvinistisk trosretning.¹⁵³ Mens noen historikere hevder at Melanchthons humanistiske reform-prosjekt skilte seg fra Luthers visjoner, har andre vist at utdanningsreformene ved Wittenberg var i tråd med Luthers lære, som i likhet med Melanchthons forente det nordeuropeiske renessanseprogrammet med evangelisk teologi.¹⁵⁴ Det var altså denne teologiske kulturen biskopssønnen Claus Berg trådte inn i da han dro til Wittenberg i 1571. Peder Jacobssøn Flemløse ble immatrikulert her samme år, mens Halvard Gunnarssøn kom fem år senere.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Rian. *Sensuren i Danmark-Norge*. 275.

¹⁵¹ Johannes Frederus. «Epitaphium» oversatt av Hilde Sejersted og Kari Skard, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 118–119. Oslo: Universitetsforlaget, 2004. 119; Johannes Frederus. «Epigramma» oversatt av Hilde Sejersted og Kari Skard, i *Kongehyllest. Skrifter av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. 58–59. Oslo: Universitetsforlaget, 1991. 59.

¹⁵² Peter Bambamius. «Epigramma» i *Norges kongekrone. Med innledning, oversettelse og noter ved Inger Ekrem*. 112-117. Oslo: Universitetsforlaget, 1992. 113.

¹⁵³ Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, vol. III. 76.

¹⁵⁴ Se særlig Christopher D. Jackson. «Educational Reforms of Wittenberg and their Faithfulness to Martin Luther's Thought». *Christian Education Journal*, vol. 10, nr. 1 (2013): 71–87.

¹⁵⁵ Claus Berg. «Claus Bergs beretning om sin Fæderneherkomst». 24.

Miljøets tredje generasjon: endringer i utdanningsmønsteret ca. 1580–1613

På 1560-tallet fikk Gidse Berg og Rasmus Hjort, som da var forlenet med Tønsberg prosti, sønnene Christopher, Jacob, Morten, Evert og Anders. De utgjør de eldste i det jeg kaller oslohumanist-miljøets tredje generasjon. Mens den andre generasjonen, som jeg har vist, først og fremst var utdannet fra lutherske universiteter, ble flere av deres sønner sendt til jesuittiske kollegier fra 1580-tallet.

Det var ikke på andre halvdel av 1500-tallet noe suspekt ved at unge menn av luthersk konfesjon studerte ved jesuittiske utdanningsinstitusjoner. Deres kollegier var kjent for å være langt bedre enn de evangelisk-lutherske universitetene og latinskolene i Norden. Studentene som fra 1570-årene reise fra Norden til institusjoner som den i Braunsberg var med andre ord ikke nødvendigvis katolikker, men slik Amundsen og Laugerud beskriver det, også «andre som ønsket å nyte godt av den fremragende undervisningen som ble gitt ved disse skolene og universitetene.»¹⁵⁶ På 1580-tallet begynte imidlertid den dansk-norske kongemakten å mistenke at slike utlandsstudier var religiøst motivert. Denne mistanken vektlegges av Amund Børdahl, som argumenterer for at tilstramningen i skole-forordninger definerer Christian IVs regjeringstid fra 1588: «Den gamle skikk fra middelalderen at studenter dro utenlands for å studere skulle motarbeides av konfesjonelle grunner. Kalvinistiske læresteder og ikke minst det økende antall jesuittskoler (med ry for fremragende undervisning) representerte en utfordring som måtte møtes.»¹⁵⁷ Likevel ble jesuittkollegiene offisielt ansett i Skandinavia som politisk-religiøst nøytrale utdanningssteder frem til omkring 1602.¹⁵⁸ Også Duin understreker dette, og viser at biskop Anders Bentssøn Dall trolig må ha vært den som anbefalte en rekke prester å sende sønnene sine til Braunsberg i 1601.¹⁵⁹

Rasmus Hjorts sønner var Frants Bergs barnebarn. Likefullt var de oppvokst i Tønsberg, der katolske sympatier fremdeles sto sterkt på andre halvdel av 1500-tallet. *Jacob Hjort* dro til Universitetet i Wittenberg i 1585, og hans bror *Christopher Hjort* i 1592.¹⁶⁰ Det følgende året reiste Christopher til Böhmen, hvor han tilbrakte over et år ved det jesuittiske kollegiet i Olmütz. Her tok han baccalaureusgraden i filosofi i 1594. Trolig var han også en stund ved kollegiet i Braunsberg.¹⁶¹ Deretter reiste han tilbake til Wittenberg, hvor han tok

¹⁵⁶ Amundsen og Laugerud. *Norsk fritenkerhistorie*. 65.

¹⁵⁷ Amund Børdahl. «Makten tiltales: Retorikk og mening i to renessanse-dedikasjoner». I *Agora* nr. 1 (2003): 98–129. 119.

¹⁵⁸ January-McCann. «Exiles and Activists». 171.

¹⁵⁹ Duin. *Streiftog i norsk kirkehistorie*. 52.

¹⁶⁰ John Robert Christianson. *On Tycho's Island. Tycho Brahe and His Assistants, 1570–1601*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 291.

¹⁶¹ Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. III*. 82.

magistergraden det etterfølgende året. Enkelte historikere har forstått denne tilbakevendingen til Wittenberg som et forsøk på å skjule studieoppholdet i Olmütz.¹⁶² Ettersom det fremdeles på 1590-tallet var legitimt for protestantiske prestelæringer å studere hos jesuittene, er det kanskje ikke behov for en så omstendelig forklaring på Christopher Hjorts dannelsesreiser. Når det er sagt, er det tenkelig at tilbakevendingen til Wittenberg i Hjorts tilfelle kom fra et behov for å markere lojalitet til den lutherske tradisjonen. Den siste i miljøet som det er kjent at har vært innom universitetet i Wittenberg, er Jens Nilssøns nevø, *Finn Sigurdsson*, som trolig dro dit en gang tidlig på 1600-tallet.

Jens Nilssøn giftet seg i 1564 med biskopens datter, Magdalena Berg. Deres tredje sønn het *Christopher Jenssøn*. Han ble født i 1572, og var den første som vokste opp. I likhet med sin far ble Christopher først sendt til universitet i København, i 1584. Da han ifølge Jens Nilssøns egne opptegnelser «kunne godtgjøre for oss kun et måtelig fremskritt i dannelses og seder»¹⁶³ ble han i 1588 sendt til Rostock for å fortsette sine studier. Deretter dro han i 1590 til Edinburgh, hvor faren hadde forbindelser som følge av kong Jacob av Skottlands bryllup i Oslo året før.¹⁶⁴ Christianson skriver at biskopen var svært påpasselig med sønnens utdannelse: «Han så unge nordmenn bli fristet til å tre inn i jesuittiske institusjoner med uttrykkelig formål om å underminere den lutherske statskirken i Nord-Europa, og han visste at mange i hans egen familie, selv lutherske prester, i hemmelighet var vennligstilte til romersk katolisisme.»¹⁶⁵ Uavhengig av om det konfesjonelle skillet på dette tidspunktet var så sterkt som Christianson her gir uttrykk for, er det liten tvil om at Christopher Jenssøns utdanningsmønster skiller seg fra mange av hans fettere og andre jevnaldrende i miljøet.

Trolig på grunn av Jens Nilssøns kontakt med Tycho Brahe fra studietiden, i København på 1560-tallet, og Ven-assistenten Peder Jacobssøn Flemløses opphold i Oslo på 1580-tallet, dro flere av oslohumanistenes sønner til Ven for å være Brahes assistenter. Christopher Jenssøn var den første eleven fra Oslo-miljøet som gikk i lære hos Tycho Brahe, farens gamle studievenn, i 1593.¹⁶⁶ Allerede i 1594 ble Christopher Jenssøn sendt hjem igjen, da det ifølge biskopens opptegnelser «imidlertid ble nødvendig, av visse bestemte grunner, at min sønn ved første leilighet vendte tilbake derfra».¹⁶⁷ Hvilke grunner det kan ha vært snakk om, vet vi ikke.

¹⁶² Se særlig Christianson. *On Tycho's Island*. 292.

¹⁶³ Nilssøn. «Sylvula». 345.

¹⁶⁴ Nilssøn. «Sylvula». 345; Christianson. *On Tycho's Island*. 295, 296.

¹⁶⁵ Christianson. *On Tycho's Island*. 295.

¹⁶⁶ Det kan tenkes at han avløste Cort Aslaksson, som var Brahes assistent mellom 1590 og 1593. Se Christianson. *On Tycho's Island*. 252; Se også Garstein. *Cort Aslaksson. Studier over dansk-norsk universitets- og lærdomshistorie omkring år 1600*. Oslo: Lutherstiftelsen, 1953.

¹⁶⁷ Jens Nilssøn. «Sylvula». 345.

Det er tenkelig at Jens Nilssøn var bekymret for innflytelsen studieoppholdet skulle ha på sønnen hans. Også Christopher Hjort var assistent hos Tycho Brahe på Uranienborg i Ven på 1590-tallet. Om Christopher Hjorts studieopphold, skriver Christianson at han tok med seg den katolske motreformasjonen til Hven 1596-97. Christianson hevder at religion var Hjorts besettelse, og at han utvilsomt forsøkte å overbevise Tycho Brahe om at katolisismen var forenelig med den sistnevntes philippiske og nyplatoniske filosofi.¹⁶⁸ I Christiansons noe ensidige fremstilling kan det virke som Hjort allerede på slutten av 1500-tallet hadde et eksplisitt motreformatorisk prosjekt. Riktignok kom Christopher Hjort til Ven fra det jesuittiske kollegiet i Olmütz, der han var blitt immatrikulert i 1594. Claus Bergs sønn, Laurits, gikk også i lære hos Brahe. Finn Sigurdssøn var dessuten trolig på et tidspunkt del av Tycho Brahes nettverk i Praha. Sigurdssøn var født i 1567, og reiste etter latinskolen til utlandet for å studere, i Leiden, Franeker, København og Rostock. I 1600, samme år som Jens Nilssøn døde, skal Sigurdssøn ha reist til Praha for å se etter sin fetter, Laurits Berg, Claus Bergs sønn.¹⁶⁹ Man kan tenke seg at målet med denne reisen var å hente hjem Claus Bergs sønn, for å skjerme ham fra den uheldige påvirkningen som Jens Nilssøn hadde vært redd for på vegne av sin egen sønn.

Mot slutten av 1500-tallet økte de religiøse motsetningene mellom ulike former for protestantisme i Nord-Europa, samtidig som katolisismen gjenvant noe av sitt fotfeste. I Danmark-Norge forsøkte kong Christian IV å bøte på denne økte uforutsigbarheten ved å forsikre seg om at all presteutdanning skulle foregå innenfor rikets rammer, ved universitetet i København. På denne måten kunne kongemakten lettere kontrollere utviklingen i det dansk-norske åndsliv. Frem til 1604 var det likevel ikke et kodifisert forbud mot å studere ved katolske eller utenlandske universiteter.¹⁷⁰

Braunsberg var i 1551 blitt tilbakeført til den katolske tro, og byens jesuittkollegium ble grunnlagt i 1565. I 1578 ble kollegiets pensum revidert av rektor Friederich Batsch, som vektla viktigheten av en grundig innføring i de humanistiske fagene før opplæringen i teologi, og som derfor gjorde latin og gresk til obligatoriske fag.¹⁷¹ Jesuittenes kollegier var ikke strukturert på samme måte som universitetene. Fagene var inndelt i to seksjoner; *studia inferiora* og *studia superiora*. Mens det førstnevnte tilsvarte latinskolegang, var det sistnevnte studier på universitetsnivå. Den siste halvdel av de høyeste studiene bestod av teologi. Her hadde en bibelprofessor ansvar for å gi studentene en grundig innføring i skriften. Denne professoren

¹⁶⁸ Christianson. *On Tycho's Island*. 291.

¹⁶⁹ Christianson. *On Tycho's Island*. 357.

¹⁷⁰ Amundsen og Laugerud. *Norsk fritenkerhistorie*. 46.

¹⁷¹ Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. III*. 177, 179.

skulle forsvare Hieronimus' Vulgata mot andre, nyere oversettelser, blant annet fra gresk og hebraisk.¹⁷² Her skiller jesuittenes teologiske opplæring seg fra de erasmiske og philippiske universitetene i Nord-Europa, hvor humanistenes nyoversettelser av bibelen inngikk i undervisningen og bidro til å legitimere reformasjonsprosjektet. Garstein viser at matriklene fra de jesuittiske kollegiene vitner om et viktig skille mellom kollegiet i Olmütz og i Braunsberg. Mens mange av de skandinaviske studentene, blant andre Christopher Hjort, tok grader i humanistiske fag ved Olmütz, kan det fra matriklene se ut til at de fleste studentene ved Braunsberg fulgte *inferiora*-fag, som en videreføring av latinskoleutdanningen.¹⁷³

Etter å ha blitt utestengt fra Sverige og Danmark reiste Laurits Nilssøn, Rasmus Hjorts tidligere elev fra Oslo skole som nå var blitt katolsk prest, til Braunsberg for å undervise på begynnelsen av 1600-tallet.¹⁷⁴ Laurits Nilssøns motreformatoriske virke på det europeiske kontinentet utgjør en skarp kontrast til den jevnaldrende Jens Nilssøns lutherske superintendent-virke i Oslo, og de andre sentrale personene i miljøet i deres generasjon. Også i Laurits Nilssøns virke er det likevel tegn på humanistisk påvirkning. Dette var særlig tydelig da Laurits Nilssøn ble med i Clement VIII's kommisjon for å gjenreise den katolske tro i Skandinavia i 1600. Samme år anbefalte han kommisjonen å rette misjonsvirksomheten i Norge inn mot å spre katolske tekster på latin og dansk, og å overbevise flere elever om å bli studenter ved de jesuittiske kollegiene.¹⁷⁵ Blant Trent-konsilets mest kjente bestemmelser, er etableringen av en rekke seminarer i Europa for å fremme utdanningen av et nytt, motreformatorisk presteskap.¹⁷⁶ Laurits Nilssøns misjonsarbeid i Sverige har blitt ansett som en sentral årsak til den økte rekrutteringen til jesuittiske utdanningsinstitusjoner fra Skandinavia mot slutten av 1500-tallet.¹⁷⁷ Blant hans elever var flere av sønnene til Rasmus Hjort, Morten og Jacob, så vel som prestesønnen *Herman Hanssøn Ring*, *Erlend Haldorssøn* og *Peder Alfssøn*, som alle ble immatrikulert i 1601.¹⁷⁸ En tenkelig medvirkende årsak til at jesuitt-kollegienes omdømme endret seg, finner vi i et offentliggjort, trykket brev fra kollegiet i Braunsberg til professorer ved Københavns universitet fra 1. oktober 1602. Brevet var angivelig utformet av Laurits Nilssøns studenter med mål om å tilrettelegge for en diskusjon om deres valg om å konvertere

¹⁷² Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, vol. III. 52.

¹⁷³ Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, vol. III. 225.

¹⁷⁴ Andreas Brandrud. *Klosterlasse*. Oslo: Th. Steens Forlagsexpedition, 1895. 192. Vi ser også i brevsamlingen redigert av Garstein og Duin at Nilssøn befant seg i Braunsberg 23. juni 1601, og at han begynte å undervise den følgende høsten. Se Nilssøn. «Erico Brahe, senatori regni sueciae», Braunsberg, 9. august 1601, i *Epistolarum Commercium*, redigert av Johannes J. Duin og Oskar Garstein. 127. Oslo: St. Olavs forlag, 1980. 127.

¹⁷⁵ January-McCann. «Exiles and Activists: A comparison». 170; Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*. Vol. II. 268.

¹⁷⁶ January-McCann. «Exiles and Activists: A Comparison». 164.

¹⁷⁷ Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, vol. III. 72.

¹⁷⁸ Se tabellen på side 128.

til katolisismen.¹⁷⁹ Det er tenkelig at alle disse studentene bidro til å utforme brevet. Fra 1603 var også prestesønnen *Jens Olufssøn Pharo* hos jesuittene i Braunsberg.

22. oktober 1604 ble det lovbestemt at tidligere studenter fra jesuittiske kollegier ikke kunne bli prester i den dansk-norske kirke.¹⁸⁰ Peder Alfssøn, som var blitt immatrikulert i Olmütz i 1603, ble der på tross av forbudet og mottok sin baccalaureusgrad i 1605. Året etter var han imidlertid tilbake som elev ved Oslo skole.¹⁸¹ Da Herman Hanssøn Ring mottok nyheten om den anti-jesuittiske lovgivningen i 1604, skal han ha flyktet fra kollegiet i Braunsberg. Da han kom tilbake til Oslo, fikk han superintendent Anders Bentsøn Dall til å skrive et anbefalingsbrev til professorene ved Universitetet i København. Følgelig fortsatte Ring utdanningen sin der i 1605.¹⁸² På tross av lovendringen fra 1604 fikk nesten samtlige av oslohumanistenes sønner og alumni-elever fra jesuittkollegiene presteembeter i Norge da de vendte hjem.

II. Oslo skole: Humanistisk innvirkning

I *Kirkeordinansen* fra 1537 finner vi klare forventninger til lærerstaben i dansk-norske latinskoler. De mest sentrale stillingene ved skolene var *lektor*-, *rektor*- og *hører*-stillingene. Lektoren, *lector theologiae* eller læremesteren, hadde hovedansvar for den teologiske undervisningen, og dermed for de høyeste klassene. Dessuten skulle lektoren fra tid til annen preke i kirken. Rektor, eller skolemesteren, hadde undervisningen i språkfag. Undervisningen foregikk på latin. Lektorembetet sto høyere enn rektorembetet, både i lønn og i rang.¹⁸³ Oslo skole var ikke landets største latinskole på 1500-tallet, og bestod aldri av mer enn fire lectier eller klasser.¹⁸⁴

De deskriptive kildene til Oslo skole i denne perioden er få, og vi kan derfor ikke vite mye om de som senere skulle bli oslohumanistene sine første utdanningsår. Kirkeordinansen er en viktig normativ kilde til latinskolenes drift etter reformasjonen. Ordinansen har et eget avsnitt om latinskolenene, som bygger på reformatoren Philipp Melanchthons *Underricht der*

¹⁷⁹ Se Laurits Nilssøn. «Litterae ad professores academiae hafniensis (edition Danica)» i *Epistolarum Commercium P. Laurentii Nicolai Norvegi S. J. aliaque quaedam scripta de manu eius*, redigert av Johannes J. Duin og Oskar Garstein. 361-385. Oslo: St. Olavs forlag, 1980. 361.

¹⁸⁰ Christian IV. 22. oktober 1604. «Kongebrev til Bisperne om for Præsterne at lade forkynde det kgl. Forbud mod Besøg af Jesuitskoler, og siden at vaage over dets Overholdelse» i *Danske kirkelove 1536–1683, tredie del*, redigert av Holger Rørdam. 20. København: Thieles bogtrykkeri, 1889. 20. Tyve år senere, i 1624, ble et generelt forbud mot studier hos jesuittene nedlagt. Se Steinar Imsen. *Da Reformasjonen kom til Norge*. 114.

¹⁸¹ Terje Bratberg. «Peder Alfssøn». *Norsk biografisk leksikon*. 30.05.21. Lenke i litteraturlisten.

¹⁸² Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. II*. 325.

¹⁸³ Einar Aas. *Oslo katedralskoles historie, 1153–1800*. 166.

¹⁸⁴ Ekrem. *Historieskriving og -undervisning på latin i Oslo omkring år 1600*. 45.

Visitatoren fra 1528. Faktisk var hele kirkeordinansen utarbeidet med bakgrunn i de kirkelovene Melanchthon og Johann Bugenhagen hadde skrevet for deler Tyskland, og utkastet var dessuten sett over av Luther selv.¹⁸⁵ Ved de skolene hvor det var tre lærere, skulle det være fire klasser. Der det var to lærere, skulle det være tre klasser. I første klasse skulle elevene lære å lese og stave, blant annet ved hjelp av Cato den eldre skift om landbruk. Andre klasse, som var for de som kunne lese godt, var viet til grammatikk. Kirkeordinansen nevner, foruten den klassiske teksten Aesops fabler, også humanistene Philipp Melanchthons *Grammatica*, Petrus Mosellanus' *Paedalogiam* og Erasmus av Rotterdams *Colloquia* som pensumsbøker for andre klasse. I tredje klasse, hvor det krevdes et høyt nivå i latinsk grammatikk, var Philipp Melanchthon *Grammatica* og klassiske tekster av Terents, Palutus og «noen av de letteste av Ciceros epistler» på pensum.¹⁸⁶ I fjerde klasse skulle man i tillegg bruke Vergil i grammatiske oversettelser, og deretter Melanchthons *Dialectica* og *Rhetorica*. Det var først i femte klasse, når elevenes latinkunnskaper skulle være gode, at kirkeordinansen anbefalte skolemestrene å lese gresk og latin med dem: «For deres mening er helt forkjært som vil at barn skal lære gresk og hebraisk før de har gjort virkelige fremskritt i latin.»¹⁸⁷ Det var med andre ord tydelige krav i kirkeordinansen til klassisk og renessansehumanistisk litteratur i latinskolene. Einar Høigård vektlegger dette som en betydelig endring: «Oldtidens egne forfattere har fortrent middelalderlatin og gjort den nye latinskole om til en humanistisk dannelsesanstalt.»¹⁸⁸ Det gjenstår å se hvordan latinskolen som «anstalt» ble påvirket av oslohumanistenes studiereiser.

Rektorene Rasmus Hjort og Jens Nilssøn, 1557–1571

De første 20 årene av Frants Bergs periode som superintendent arbeidet han for å løfte nivået i latinskolene i Oslo og Hamar stift. En del av dette arbeidet gikk ut på å verve dyktige lektorer og rektorer til å drive dem. Vi vet lite om Rasmus Hjorts utdanningsbakgrunn, utover at han må ha studert. I 1581 skrev Jens Nilssøn til sin svigerbror at han har blitt overrakt et brev fra København-professoren Paul Madssøn, «den øverste professor i den hellige teologi ved det hulde Universitetet i København samt årvåkne biskop for det sjællandske stift, din gamle venn og min velynder og aktverdige foresatte (...)»¹⁸⁹ Hjorts vennskap med Paul Madssøn kan tenkes å stamme fra studietiden. I en dedikasjon fra 1583, det eneste skriftstykket vi har etter Rasmus

¹⁸⁵ *Kirkeordinansen av 1537*. Oversettelse og innledning ved Terje Ellingsen. Oslo: Cappelen Damm, 2017. 99, fl63; Høigård. *Oslo katedralskoles historie*. 18.

¹⁸⁶ *Kirkeordinansen av 1537*. 100, 101.

¹⁸⁷ *Kirkeordinansen av 1537*. 102.

¹⁸⁸ Høigård. *Oslo katedralskoles historie*. 18.

¹⁸⁹ Jens Nilssøn. «Eledigion in obitvm filiolarum svae Catharinae», oversatt av Egil Kraggerud, i *Johannes Nicolai*. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter, redigert av Egil Kraggerud. 46–112. Oslo: Universitetsforlaget, 2004. 49.

Hjort, demonstrerer han kjennskap til både latin, gresk og hebraisk.¹⁹⁰ Rundt år 1557 ble Hjort utnevnt til rektor ved Oslo skole, og Jens Nilssøn tiltrådte kort tid etter stillingen som hører.¹⁹¹ I et kongebrev av 10. juni det året skriver Christian III at superintendent Frants Berg har informert ham om skolemesteren i Oslos lave betaling. Kongen har på superintendentens oppfordring bestemt at et kannikedom alltid skal være holdt av til den som er skolemester i Oslo.

Da de Degne, som besøge Oslo Skole, have en ringe Underholdning, har Kongen befalet Christiern Munk med Superintendenten at handle med Kapitlet i Oslo, at de hjælpe fattige Degne og Peblinge med Almisse hver efter sin Formue; Kongen haaber, at Superintendenten ogsaa selv giver godt Exempel med at hjælpe dem (...).¹⁹²

Kongen var altså villig til å delfinansiere fattige elevers skolegang. Enkelte har spurt seg om denne ordningen kan ha vært en følge av superintendentens tiltak for å løfte den økonomiske situasjonen ved skolen. Samtidig vet vi at Oslo domkapittel etter reformasjonen var det rikeste i landet, og at Oslo skole trolig hadde utbytte av denne kapitalen.¹⁹³ I 1562 tok Jens Nilssøn baccalaureus-graden i København, og fikk året etter rektor-stillingen ved Oslo skole etter Rasmus Hjort. Da Jens Nilssøn i 1564 giftet seg med Magdalena Berg, og han og Rasmus Hjort svogere.¹⁹⁴ På den måten hadde Frants Berg etablert bånd til to høyt utdannede menn som kunne hjelpe ham med å se til at den lutherske tro og det humanistiske dannelsesidealet sto sterkt i stiftet.

På 1560-tallet var skoledriften i Oslo preget av uroen fra syvårskrigen, som brøt ut samme år som Jens Nilssøn ble ansatt som rektor, i 1563.¹⁹⁵ Da svenske tropper invaderte Oslo i 1567, satte innbyggerne byen i brann for å yte motstand mot fienden. Blant de ødelagte byggene var både skolen og bispegården. Yngvar Nielsen skriver om disse ødeleggelsene at «hvad der stod igjen, kan alene have været murene af de faa stenhuse og de enkelte hvælvede kjældere, der fandtes i byen.»¹⁹⁶ Som Ernst Bjerke har påpekt, forsvant også skolens bibliotek i denne brannen.¹⁹⁷ Skolevirksomhet ble under disse forholdene umulig. Både lærere og elever

¹⁹⁰ Se Rasmus Hjort. «Clarissimo viro Ioanni Nicolai» oversatt av Egil Kraggerud, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 148–155. Oslo: Universitetsforlaget, 2004; Jens Nilssøn. *Epideigma, Sev Specimen Commentationis Meditationisque Cararum Literarum*. Rostock: Stephan Möllmann, 1583. Uppgainert.

¹⁹¹ Roggen. «Rasmus Hjort».

¹⁹² Christian III. 10. juni 1557. «Til Superintendenten i Oslo» i *Norske rigs-registranter. 1. bind, 1523–1571*, redigert av Edvin O. Heiberg og Siegwad Petersen. 225–226. Christiania: Brøgger og Christies bogtrykkerie, 1861. 225.

¹⁹³ Aas. *Oslo katedralskoles historie 1153–1800*. 65; Høigård. *Oslo katedralskoles historie*. 24.

¹⁹⁴ Roggen. «Jens Nilssøn».

¹⁹⁵ Nielsen. «Biskop Jens Nilssøns liv og virksomhed, 1538–1600». XXIV.

¹⁹⁶ Nielsen. «Biskop Jens Nilssøns liv og virksomhed, 1538–1600». XXV.

¹⁹⁷ Ernst Bjerke. «Oslo katedralskoles bibliotek og musikk-samling i det syttende århundret». *Studia Musicologica Norvegica*, vol. 31 (2005): 568–584. 568.

var på flukt. Jens Nilssøn tok med seg sine dyrebareste eiendeler, blant annet en avskrift av Snorre Sturlasons kongesagaer, og flyktet vestover mot Telemark. I den etterfølgende tiden, mens han satt i eksil i Sannidal, skrev han en avskrift av kongesagaene.¹⁹⁸ Dette viser at det gamle middelalder-håndskriftet var av stor betydning for humanisten Jens Nilssøn, og kan ansees som et uttrykk for hans *ad fontes*-ideal. Jens Nilssøn gikk av som rektor i 1571, da det ble klart at han skulle etterfølge sin svigerfar som biskop i stiftet. På det tidspunktet var krigen over, og Oslo by var i ferd med å bli gjenoppbygget.

Flere elementer ved oslohumanistenes skolevirksomhet vitner om påvirkning fra utlandet. Ett av disse er Frants Berg og Jens Nilssøns import av en bokfører til Oslo i 1575. Her kunne man foruten bibelen også få tak i annen protestantisk litteratur som hjelp til forkynnelsen og undervisningen.¹⁹⁹ Det var med andre ord oslohumanistenes fortjeneste at Oslo skole fikk skolebøker i denne perioden.²⁰⁰ Kraggerud beskriver latinens funksjon i oslohumanistenes lutherske lærervirke, og vektlegger den tidlige opplæringen i klassiske tekster av Vergil, Ovid og Horats for humanistenes latinske tekstproduksjon: «Med fordel kunne den protestantiske forkynnelse ikle seg en kappe av humanistisk tilsnitt. (...) Med latinske skrifter sørget man for å imøtegå skolens behov og for å markere et intellektuelt ambisjonsnivå.»²⁰¹ Dette poenget understøttes av Amundsen, som påpeker av skolen foruten å styrke de teologiske og konfesjonelle standardene blant presteskaper i Oslo også skulle bedre det akademiske og moralske nivået.²⁰²

Fra omkring 1577 var Halvard Gunnarssøn lektor ved Oslo skole. I tillegg var han kannik, eller domkapitular, og dømte i flere av domkapitlets rettsaker.²⁰³ Likevel fant han tid til en stor litterær produksjon; Gunnarssøn var den mest produktive lærde i Norge på 1500-tallet.²⁰⁴ I kirkeordinansen er det krav om at det på latinskolen ikke skal læres annet enn latin. «Og de som underviser i gresk eller hebraisk, søker mer sin egen fordel og dannelse enn barnas, som det vel sier seg selv.»²⁰⁵ Det kan med grunnlag i Halvard Gunnarssøns bøker se ut til at

¹⁹⁸ Jens Nilssøns avskrift er kjent som *Jófraskinna*, og er i dag den eldste gjenværende avskriften vi har av denne delen av kongesagaene. Se Rune Kyrkjebø. *Heimskringla I etter Jofraskinna. Karakteristikk av tekstvitna samt tekstkritisk utgåva av Jens Nilssøns avskrift i AM 37 folio*. Bergen, dr. art.-avhandling, 2001.

¹⁹⁹ Kraggerud. «Innledning. Jens Nilssøns latinske skrifter» i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*. 11–16 Oslo: Universitetsforlaget, 2004. 11; Dahl. *Questioning Religious Influence*. 91.

²⁰⁰ Ekrem. *Historieskriving og -undervisning på latin i Oslo omkring år 1600*. 45.

²⁰¹ Kraggerud. «Forord» i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 9–10. Oslo: Universitetsforlaget, 2004. 9.

²⁰² Amundsen. «Pastoral Ideals and Public Sphere in Christiania (Oslo) in the 17th Century». 223.

²⁰³ Roggen. «Hallvard Gunnarssøn».

²⁰⁴ Se Inger Ekrem. *Historieskriving og -undervisning på latin i Oslo omkring år 1600*. 1.

²⁰⁵ *Kirkeordinansen av 1537*. 100.

han underviste de øverste klassene ved Oslo skole i gresk og hebraisk.²⁰⁶ Selv om de oslohumanistiske læremesterne ved Oslo skole later til å ha fulgt kirkeordinansen i de fleste henseender, kan det virke som de tillå dannelsen i de klassiske språk større betydning enn det Christian III's reformprosjekt tilsa. Flere har pekt på Halvard Gunnarssøns påvirkning fra Rostock i hans virke som lektor ved Oslo skole. Bull viser likheten mellom Rostock-professoren Johannes Posselius den eldres versifiserte fremstilling av kirkeåret på gresk og Halvard Gunnarssøns firspråklige teologiske lærebøker.²⁰⁷ I 1583 giftet Halvard Gunnarssøn seg med Rasmus Hjorts datter, Anne. På den måten ble også han del av den oslohumanistiske familien.

I herredagsdombøkene fra 1585 finnes et skriv fra superintendent Jens Nilssøn til kong Fredrik II, hvor han beskriver religionens tilstand i Oslo og Hamar stift. Blant sakene superintendenten nevner, finner vi en beskrivelse av lærdomssituasjonen ved Oslo skole. Jens Nilssøn skriver at «the fatthige skolle børn wdj Opslo møget forsømmis paa theris lehrdom»²⁰⁸ når de to ganger i året reiste på sognegang for å tjene penger til utdanningen sin:²⁰⁹ «Och paa thett the kunde bliffue hiemme wed skollen och thesz bedre thage ware paa theris lehrdom och opdragis wdj gudtz fryckt, bogellige konster thuckt och gode seeder gud thill ehre och religionen thill bestørckelsze (...).»²¹⁰ Superintendenten anså med andre ord sognegangen som et argument for å øke skolens pengestøtte. Hans vektlegging av at elevene heller skulle brukt tid på å lære de boklige kunster for å styrke religionen, er et forsvar ikke bare for skolegangen, men for viktigheten av humanistiske fag.

Rektorene Jacob Jacobssøn Wolf og Christopher Hjort, 1584–1603

Den danske humanisten Jacob Jacobssøn Wolf ble innsatt som rektor ved Oslo skole i 1584.²¹¹ De følgende ti årene virket han her, og utga samtidig flere verk på latin. Året etter tiltredelsen ble Wolf gift med Jens Nilssøns datter, Anna, og slik ble også han innlemmet i den oslohumanistiske familien. Flere av Wolfs tekster ser ut til å ha vært tiltenkt undervisning ved latinskolen, særlig hans skoledramaer fra 1591, som besto av et utvalg vers fra *Aeneiden*. I verkets innledning skriver Wolf at verket er blitt til «for at mine elever skulle kunne høste og

²⁰⁶ Her tenker jeg særlig på Gunnarssøns flerspråklige lærebøker. Se tabellen på side 130.

²⁰⁷ Bull. *Norges litteraturhistorie*. 72.

²⁰⁸ Jens Nilssøn. «Nogle artickler, som superintendenten wdj Opslo haffuer optegnet at giffue kon: mat: paa religionens wegne wdi Opslo oc Hamer stichter» i *Norske Herredags-dombøger. Første række 1–3: Dombog for 1585*, redigert av Erik A. Thomle. 220–223. Christiania: Thronsen & co., 1894. 220.

²⁰⁹ Sognegang var en form for organisert tiggning for klær og opphold som elevene ved latinskoler ble sendt på for å bedre skolens økonomi.

²¹⁰ Jens Nilssøn. «Nogle artickler, som superintendenten wdj Opslo haffuer optegnet». 220.

²¹¹ Richard J. Paulli. «Jacob Jacobssøn Wolf». *Dansk biografisk leksikon*. 31.05.21. Lenke i litteraturlisten.

få med seg noen nytte fra [Aeneiden], siden den er mer omfattende enn at den kan gjennomgå på noen få års tid, særlig utfra denne skolens vilkår (...)».²¹² Wolf går videre til å klage på kulturen for sognegang, som rektoren anså som en uting. Vi kan tenke oss at denne bemerkningen, i en dedikasjon til kong Christian IV, er en appell om mer økonomisk støtte til skoledriften. Det mest sentrale i dette henseendet er uansett Wolfs ønske om å gi elevene kjennskap til *Aeneiden*, som ettersom det er et førkristent verk ikke var en selvsagt del av presteopplæringen, og som ikke er nevnt i kirkeordinansen som en nødvendig del av latinskolepensum.

Christopher Hjort fullførte sine studier i utlandet og vendte tilbake til Norge i 1597. De neste seks årene var han rektor ved Oslo skole. På dette tidspunktet hadde skolens inntektstrunnlag i form av jordegods økt betydelig fra 1540-tallet, noe som trolig hadde muliggjort en utvidelse av skolevirksomheten.²¹³ Blant Christopher Hjorts elever her var, som tidligere nevnt, to av hans yngre brødre, Jacob og Anders, og hans fetter Laurits Berg, Claus Bergs sønn. I tillegg var både Jens Pharo og Herman ring elever.²¹⁴ I jesuittiske årsberetninger er Norge regelmessig nevnt fra rundt år 1600. I årsberetningen fra 1601 står det at jesuittisk skolevirksomhet de foregående årene er blitt kjent i de skandinaviske landene. Derfor, skriver årbokforfatteren, har mange og dertil høytstående menn sendt sine sønner til kollegiene i Øst-Europa. Forfatteren skriver at siden to tidligere pavelige studenter, en i Danmark og en i Norge, åpenbart har oppfordret dem, forfiner de ungdommen på «*vår måte*» i de offentlige skolene.²¹⁵ Om den unavngitte nordmannen står det at han har to brødre ved kollegiet i Braunsberg, hvorav den eldste er en høyt utdannet mann som tidligere var luthersk prest i Norge, men som nå har vendt tilbake til den gamle troen. Johannes Duin argumenterer for at det her vanskelig kan være snakk om en annen enn Christopher Hjort.²¹⁶ I 1603 gikk han av som rektor ved Oslo skole, ettersom han var blitt utnevnt til sokneprest på Toten. Halvard Gunnarsson forble lektor ved Oslo skole til sin død i 1608. I 1607 fikk kongen utstedt en ny kirkeordinans.²¹⁷ Med denne fulgte også utarbeidningen av nye skolelover. Ifølge Amundsen og Laugerud medførte disse

²¹² Jacob Jacobsson Wolf. *Tragediae duae: quarum prima Didonis, altera Turni ex Virgilij Aeneide transcriptae*. København: Mads Vingaard, 1591. Upaginert; Sitatet er oversatt i Aas. *Oslo katedralskoles historie 1153–1800*. 67.

²¹³ Høigård. *Oslo katedralskoles historie*. 24.

²¹⁴ Bratberg. «Christopher Hjort». *Norsk biografisk leksikon*. 30.05.20. Lenke i litteraturlisten.

²¹⁵ *Annuae Litterae Societatis Jesu* 1601. 771–775. Mainz: Albin, 1618. 771, 772.

²¹⁶ Johannes J. Duin. *Streifog i norsk kirkehistorie 1450–1880*. 51, 52.

²¹⁷ *En kircke Ordinanz hour effier alle Baade Geistlige oc Verdslige udi Norgis Rige Skulle sig rette oc forholde*. København: Henrich Waldkirch, 1607.

reformplanene for utdanningen en betraktelig bedring av kvaliteten på undervisningen på alle nivåer.²¹⁸

Selv om formålet med latinskolegangen var å utdanne prester, er det tydelig at oslohumanistene i sin virksomhet ved Oslo skole la stor vekt på dannelse innenfor «boklige kunster» og humanistiske disipliner.

III. Humanistenes dannelsessyn

I *En Liden Aandelig Spørsmåls Bog* fra 1602 appellerer Halvard Gunnarssøn til leseren på følgende måte: «Derfor du studerende ungdom som holder denne bok, les den og les den med stor flid. Slik vil du bli som en sphinx og en annen Oedipus, og da vil ikke noe spørsmål være vanskelig for deg.»²¹⁹ Boken ble svært populær, og fikk tilnavnet *prestepinen*, trolig siden den kunne sette fast den mest bibelkyndige leser.²²⁰ Hva kan vi, på bakgrunn av oslohumanistenes studiereiser og deres virksomhet ved Oslo skole mellom 1548 og 1613, si om deres syn på dannelse? For å svare på dette skal jeg i det følgende se fortellingen om humanistene i Oslo i lys av det intellektuelle landskapet som preget den nordeuropeiske senrenessansen.

Her vender jeg tilbake til utgangspunktet for analysen, nemlig renessansehumanismen som dannelsesprogram. Det var interessen for grammatikk og retorikk som utgjorde kjernen i Erasmus av Rotterdams kritikk av den skolastiske metoden. Melanchthon delte denne humanistiske interessen, og tok avstand fra det skolastiske skillet mellom grammatikk og retorikk, og dialektikk. Med reformasjonen gjennomgikk universitetene en reform hvor praktiske fag som vitenskap, ingeniørkunst og teknologi ble stilt over de humanistiske frie kunster.²²¹ I andre halvdel av det sekstende århundret bar europeiske utdanningsinstitusjoner preg av gjenintroduksjonen av skolastikken.²²² Dette fornyede teologisk-pedagogiske programmet utgikk fra den katolske motreformasjonen, og erstattet etter hvert senrenessansens fragmenterte humanistiske dannelsesprogram. Den reviderte skolastikken bygde til en viss grad også på humanismens prinsipper og oppdagelser. Derfor kan, som Ueli Zahnd har vist, ikke humanist-betegnelsen uten videre forbeholdes bare den ene av disse dannelsesprogrammene.²²³

²¹⁸ Amundsen og Laugerud. *Norsk fritenkerhistorie*. 32.

²¹⁹ Halvard Gunnarssøn. *En Liden Aandelig Spørsmåls Bog*. Rostock: Stephan Möllmann, 1602. Oversettelse: Inger Ekrem. «Innledning» i Halvard Gunnarssøn. *Norges kongekrone*. Med innledning, oversettelse og noter ved Inger Ekrem. 11–96. Oslo: Universitetsforlaget, 1992. 54.

²²⁰ Ekrem viser at boken utkom i minst 14 utgaver frem til 1870. Se Ekrem. «Innledning». 54.

²²¹ Jackson. «Educational Reforms of Wittenberg». 75, 85.

²²² Ueli Zahnd. «Tolerant Humanists? Nikolaus Zurkinden and the Debate between Calvin, Castellio, and Beza» i *Crossing Traditions: Essays on the Reformation and Intellectual History*, redigert av Maria-Cristina Pitassi og Daniela Solfaroli Camillocci. 370–385. Leiden: Brill, 2018. 381.

²²³ Zahnd. «Tolerant Humanists?». 381.

Følgelig er det en forenkling både å si at humanismen i Nord-Europa var luthersk, og at lutheranismen var humanistisk.

I fagdebatten om senrenessansen er endringer i det humanistiske programmet mye omdiskutert. Anthony Grafton og Lisa Jardine argumenterer for at det individuelle dannelsessynet som preget de tidlige humanistene måtte vike for en mer generalisert humanistisk ideologi med vekt på rutine og metode tidlig på 1500-tallet; at det som i utgangspunktet var humanismen som *ideal*, rundt 1550 hadde blitt *humaniora* som dannelsesprogram. Denne systematiseringen bidro til å gjøre humanismen tilgjengelig for en langt større gruppe av elever.²²⁴ I Grafton og Jardines teori om overgangen fra humanismen til *humaniora*, ser de denne systematiseringen av den humanistiske dannelsen delvis i sammenheng med pedagogen Petrus Ramus' *ramistiske* program. Ramus og hans etterfølgere mente at målet med klassiske studier var å produsere dyktige skribenter som kunne delta aktivt i den sivile offentligheten. Denne vendingen mot en realistisk *borgerhumanisme*, inspirert av det romerske borgeridealet, fikk, ifølge Grafton og Jardine, stor innflytelse på både protestantiske og katolske universiteter mot slutten av det sekstende århundret. Blant det fremste eksemplet på dette nevner de jesuittiske kollegier, med deres spesialiserte pensumlister av klassikere tilpasset et katolsk ideal, og deres vektlegging av retorisk *imitatio*.²²⁵ Beter Bruke argumenterer for at jesuittene i sin utstrakte misjonsvirksomhet la grunnlaget for et globalt kunnskapssystem som i stor grad var bygget på renessansebevegelsens humanistiske program.²²⁶ Selv om man lett kan anta at humanistene hadde ett dannelsessyn som samlet dem, virker det som pedagogiske holdninger i etterreformatorisk tid var like mange og varierte som de ulike religiøse ordenene. Ifølge Olin trodde humanistene at et bedret utdanningssystem ville medføre opplysning og promotere veltalenhet i befolkningen.²²⁷ Det er imidlertid ingen tvil om at senrenessansens reformasjoner bidro til å konfesjonalisere, og i den forstand å fragmentere, den humanistiske bevegelsen.

Flere historikere har argumentert for at det først og fremst er metodiske ulikheter mellom det luthersk-humanistiske og det jesuittiske utdanningsidealet. Garstein utfordrer denne sammenstillingen, og trekker særlig frem at kirkeordinansen tillot flere undervisningsformer samtidig, mens jesuittene rendyrket enkelte pedagogiske metoder. Skandinaviske studenter ble ikke i skolesammenheng ble gjort kjent med de klassiske tekstene som jesuittene hadde på sine

²²⁴ Grafton og Jardine. *From Humanism to the Humanities*. 123, 162.

²²⁵ Grafton og Jardine. *From Humanism to the Humanities*. 197.

²²⁶ Burke. «The Jesuits and the Globalization of the Renaissance». 162.

²²⁷ Olin. *Erasmus, Utopia and the Jesuits*. 91.

pensumlister, for eksempel Homer, Platon, Tukydid, Catullus og de greske og romerske kirkefedrene. Prinsippene i det evangelisk-lutherske utdanningssystemet kom derimot fra Martin Luther selv, og både latinskolene og universitetene ble ansett som en forlengelse av kirkevesenet.²²⁸ Garstein kritiserer påstanden om at den eneste forskjellen mellom luthersk og jesuittisk skolepraksis var metodisk; at skolene brukte de samme bøkene, og at dannelsessynet bærer preg av kontinuitet. Han mener at originalitet ble lite vektlagt i de skandinaviske latinskolene, og at man finner få spor etter kontinentale humanistiske idealer.²²⁹ Som jeg har vist, var det flere aspekter ved oslohumanistenes virksomhet ved Oslo skole som vitner om en større vektlegging av humanistiske fag enn kirkeordinansen tilsa. Halvard Gunnarssøns flerspråklige bøker og Jacob Jacobsson Wolfs dramatisering av *Aeneiden* er begge utpreget humanistiske pensumsvalg. Jeg kan ikke forklare disse valgene med noe annet enn en vektlegging av *studia humanitatis* som oslohumanistene må ha hatt med seg fra sine studiereiser.

Jesuittenes skolesystem var en sentral del av ordenen. Med Ignatius av Loyolas etablering av de første kollegiene i 1548, ble grunnlaget lagt for det jesuittiske utdanningssystemets store innflytelse på europeiske kultur.²³⁰ Ved å tilby humanistisk utdanning, gjorde jesuittene et sentralt bidrag til europeisk tidligmoderne kultur. Som Jaska Kainulainen har vist, gikk dette bidraget ut på å kombinere en form for realistisk borgerhumanisme med kristne dyder; jesuittene lærte studentene sine å identifisere fromhet med borgeransvar.²³¹ Jesuittenes motreformatoriske misjonsprosjekt hadde utbytte av *vita activa*-idealet som preget den realistiske humanismen. Dessuten var det retoriske idealet om *eloquentia* sentralt for deres misjonsprosjekt. Mindre prominent i det jesuittiske dannelsesidealet er imidlertid den klassisistiske humanismens programmatisk *ad fontes*-kamprop. Det siste, vil jeg hevde, kjennetegner i større grad den philippiske og erasmiske humanismen i de lutherske, nordeuropeiske universitetene. Følgelig skulle endringen i deres utdanningsbakgrunn i årene mellom 1548 og 1613 tilsi at oslohumanismen var påvirket av ulike grener for humanisme til ulike tider.

²²⁸ Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, vol. III. 38.

²²⁹ Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, vol. III. 33–38.

²³⁰ Paul Grendler. «The Culture of the Jesuit Teacher 1548–1773». *Journal of Jesuit Studies*, vol. 3 (2016): 17–41. 19.

²³¹ Se Jaska Kainulainen. «Virtue and Civic Values in Early Modern Jesuit Education». *Journal of Jesuit Studies*, vol. 5 (2018): 530–548.

Et avgjørende punkt i Luthers brudd med den katolske kirke, var hans fastholdelse ved den paulinske rettferdiggjørelseslære.²³² Luther trodde at mennesker oppnår frelse ved troen alene, *sola fide*. Denne troen utelukker gjerningens betydning for frelsen. I den lutherske reformasjonsbevegelsens arbeid med å nyoversette bibelen ble det humanistiske slagordet *ad fontes* og kravet til autentisitet av stor betydning. I den katolske motreformasjonen og særlig i jesuittenes misjonsvirksomhet, ble gode gjerninger og et borgerhumanistisk *vita activa*-ideal vektlagt i større grad.²³³ Ettersom den reformerte skolastikken bygde på humanistisk og ramistisk påvirkning, særlig i de jesuittiske kollegiene, vil jeg mene at dikotomiseringen mellom det humanistiske og det skolastiske utdanningsprogrammet er ugunstig for forståelsen av variasjonen i senrenessansens intellektuelle strømninger. Denne todelingen vitner dessuten om en sammenkobling av disse to programmene og henholdsvis den lutherske og den katolske konfesjonen. I lys av det vil jeg slutte meg til Zahnds innvending mot å bruke merkelappen «humanist» i henhold til skillelinjene som reformasjonene skapte mellom periodens intellektuelle bevegelser.

Ettersom oslohumanistenes tredje generasjon ikke fikk tekster utgitt, og ellers etterlot seg svært få håndskrevne dokumenter, er det lite grunnlag for å hevde noe om deres påvirkning fra studier i utlandet eller innvirkning på Oslo skole. Jesuittenes årsberetning fra 1601 kan likefullt tyde på at Oslo skole under Christopher Hjorts rektorskap bar preg av hans utdanning fra et av deres kollegier. Jesuittenes dannelsessyn var som jeg har vist påvirket av både det humanistiske, derfra det ramistiske, og det skolastiske utdanningsprogrammet. Mens jesuittene kombinerte *vita activa*-idealet med borgerhumanistiske verdier, var den lutherske humanismen – som en reform av den skolastiske tradisjonen – mer preget av en kombinasjon av *ad fontes*-idealet og kristen fromhet. Melanchthons lutherske humanisme, som oslohumanistene ble påvirket av i årene mellom 1550 og 1590, var en form for klassisistisk kristenhumanisme. Jesuittenes humanisme, som oslohumanistene ble opplært i mellom 1590 og 1604, ser derimot ut til å ha vært en kombinasjon av realistisk og kristenhumanisme.

*

²³² Spørsmålet om den frie vilje og menneskers egne innvirkning på frelsesspørsmålet ble reist på 400-tallet i debatten mellom Augustin og Pelagius. Mens Augustin mente at mennesker ikke kan oppnå rettferdighet gjennom egne gjerninger, vektla Pelagius betydningen av gode gjerninger. Pelagius ble senere ekskommunisert.

²³³ Kainulainen. «Virtue and Civic Values in Early Modern Jesuit Education». 531.

For å konkludere har jeg vist at den humanistiske orienteringen i utdanningen av dansk-norske prester på 1500-tallet var tydelig allerede i kirkeordinansen av 1537. Da elevene som senere skulle bli sentrale figurer i det oslohumanistiske miljøet etter latinskolegangen i Oslo gikk videre til å studere ved ulike universiteter på det europeiske kontinentet, dro de fortrinnsvis til universiteter som var påvirket av Philipp Melanchthon. Det er en tydelig endring i dette utdanningsmønsteret fra slutten av 1500-tallet med det oslohumanistiske miljøets siste generasjon, som i hovedsak ble sendt til jesuittiske utdanningsinstitusjoner for å få en god utdanning. Jeg har argumentert for at endringen i oslohumanistenes studiereiser mellom 1548 og 1613 kan knyttes til det som ser ut til å være en endring i deres dannelsessyn. Fra de philippiske universitetene hadde oslohumanistenes andre generasjon en klassisistisk humanisme som kombinerte luthersk-evangelisk kristendom med en *ad fontes*-tilnærming til klassiske tekster. Jesuittenes dannelsesideal var påvirket av ramismen, og lå nærmere den realistiske, *vita activa*-pregede humanismen. Selv om det er begrensninger for de tilgjengelige deskriptive kildene til latinskolen i Oslo under humanistenes drift, ser det utfra humanistenes egne utgitte tekster og brev ut til at opplæringen i studia humanitatis var et sentralt anliggende i deres pedagogiske virksomhet. Perioden den strekker seg over er for kort til å vurdere hvor oslohumanistenes lærervirksomhet hører til i det enkelte historikere har identifisert som overgangen fra humanismen som ideal til humaniora som dannelsesprogram. Variasjonen i deres kulturelle påvirkning reflekterer fragmenteringen som reformasjonenes konfesjonalisering medførte for senrenessansens humanistiske programmer.

Tredje kapittel

Dedikasjonen til selvutforming og nettverksdannelse

Det humanistiske miljøet på Østlandet etterlot seg en betydelig litterær produksjon på latin. Riktignok er den i internasjonal sammenheng relativt liten. Når Ekrem anslår at oslohumanistenes litterære latinske produksjon i alt er på 37 522 linjer, opererer hun likefullt med en nokså konservativ definisjon av miljøet.²³⁴ Ekrem viser til to vitenskapelige verk, ett drama, ti leilighetsdikt og ti teologiske tekster, samt tre historiske verk, med andre ord et omfang på 26 latinske verk. I denne listen kan man legge til humanistenes få danskspråklige verk. Av førsteutgaver fra deres egen levetid, inkludert verk på morsmålet, har jeg kunnet finne 37 tekster av personer tilknyttet det oslohumanistiske miljøet, noen i samlet utgivelse, fra perioden mellom 1574 og 1607. Det er disse skriftstykkene den følgende analysen bygger på.²³⁵ Det er ikke alltid lett å si hvilke tekster som i utgangspunktet inngikk i samme utgivelse, og hvilke som i ettertid har blitt bundet sammen. Derfor behandler jeg tekstproduksjonen som utgitte skriftstykker, og ikke som utgivelser. Historikere regner med at en del av humanistenes tekster, særlig av Rasmus Hjort og Claus Berg, kan ha gått tapt.²³⁶ Sett i sammenheng med tallet på norske utgivelser i deres samtid, må oslohumanistenes produksjon regnes som omfattende. Den inkluderer en rekke sjangere, og blant nesten samtlige utgitte teksters få fellestrekk er at de innledes med en dedikasjon.

I det følgende skal jeg ta for meg et utvalg av oslohumanistenes dedikasjoner fra denne perioden. Først skal jeg gjøre rede for noen av dedikasjonene humanistene skrev til hverandre. Deretter skal jeg ta for meg dedikasjonene de skrev til patroner, medlemmer av adelen og konger. Til slutt skal jeg i lys av disse to kategoriene vurdere hvilken funksjon dedikasjonene hadde i humanistenes nettverksbygging og i deres utforming av en litterær intellektuell identitet. Hva kjennetegner oslohumanistenes dedikasjonspraksis mellom 1574 og 1607? Og hva kan

²³⁴ Se Ekrem. «Innledning». Ekrem skriver på side 22: «Visst hadde en yngre generasjon vokst til i Oslo og opplevd miljøet på nært hold, men de fleste av dem gikk sine egne veier.» For Ekrems oversikt over humanistenes litterære produksjon, se «Tavle II», 299.

²³⁵ En helhetlig oversikt over disse verkene finnes i tabellen på side 130. Av hensyn til kapittelets omfang, er det nødvendig å gjøre et utvalg i kildetilfanget. Jeg vil legge mest vekt på dedikasjonene hvor forfatterens humanistiske virke står sentralt. Av den grunn kommer jeg i det følgende ikke til å ta for meg de tre fortalene vi finner i Jens Nilssøns likprekener, hvor han taler som biskop, snarere enn humanist. For enkelthets skyld har jeg dessuten valgt først og fremst å behandle fortalene som, enten i opprinnelig utgave eller i senere oversettelser, foreligger på norsk.

²³⁶ Francis Bull never to tapte verk av Claus Berg, et manuskript om de danske kongers historie og en «Liden Viise-Bog». Se Bull. *Norges litteraturhistorie*. 69.

endringene i disse dedikasjonene fortelle oss om miljøets interne dynamikk, om dets forhold til den danske øvrigheten og om dets tilknytning til de lærdes republikk?

Selv om dedikasjonssjangeren kan spores tilbake til antikken, er det først i tidligmoderne tid at de tar form av selvstendige tekster.²³⁷ På tross av denne lange historien har dedikasjonen blitt lite undersøkt som sjanger.²³⁸ Amund Børdahl har gjort en av få undersøkelser av renessansededikasjoner med bakgrunn i retorisk teori.²³⁹ I sin artikkel introduserer Børdahl to nyttige begreper. Foruten *dedikasjon*, teksten selv, opererer han med *dedikator*, forfatteren av dedikasjonen, og *dedikat*, dens mottager.²⁴⁰ Disse begrepene er sentrale i den følgende analysen. Jeg kommer i tillegg til å inkludere et annet aspekt, nemlig hva dedikasjonens formål i møte med tekstens *lesere*.

Jeg skal argumentere for at dedikasjonene illustrerer spennet mellom en klassisistisk-humanistisk litterær selvutforming basert på *etos*, og en maktilpasset selvscenesettelse i oslohumanistenes tiltale av politiske autoriteter i løpet av deres forfatteraktive periode.

I. *Familiars*: Oslohumanistenes dedikasjoner til hverandre

De tidligste utgivelsene i det oslohumanistiske miljøet var, med få unntak, viet til sentrale personer i humanistenes fellesskap. Blant humanistene på Østlandet er det først fra 1580-tallet at vi finner dedikasjonstekster i deres utgitte verk.²⁴¹ Av de syv dediserte tekstene som utkom i dette tiåret, var seks av dedikasjonene til forfatterens fagfeller i nærområdet. Over de neste tiårene ble flere tekster viet til andre humanister. Når jeg i denne sammenhengen omtaler humanistenes dedikasjoner til hverandre med *familiars*-begrepet, er det ikke bare en påpekning av slektsforholdene som kommer frem i tekstene. Jeg bruker begrepet i klassisk forstand, med utgangspunkt i Ciceros brev *Ad familiars*, som var godt kjent i oslohumanistenes samtid. Hos Cicero betegner begrepet de som var likemenn og slektninger.²⁴² Denne egalitære definisjonen bør imidlertid nyanseres ved å påpeke at *familia* også i klassisk forstand betegner de som levde under patronskapet til en patriark – en *paterfamilias*.²⁴³ I humanistenes samtid ble

²³⁷ Korte dedikasjoner finnes blant annet i tekstene til Lukrets, Horats og Vergil. Se Amund Børdahl. «Makten tiltales». 100; Hermund Slaattelid (red.). *Romersk retorikk*. Oslo: Det norske samlaget, 2009.

²³⁸ Et viktig historiefaglig unntak finnes hos Annales-historiker Roger Chartier. *Forms and Meanings. Texts, Performances, and Audiences from Codex to Computer*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995. 29.

²³⁹ Børdahl bygger på strukturalisten Gérard Genette, og gjør en sjangeranalyse av fortalene som *paratekster*. Se Gérard Genette. «Introduction to the paratext» *New Literary History* 22 (1991): 261–272. 261; Børdahl. «Makten tiltales». 100.

²⁴⁰ Amund Børdahl. «Makten tiltales». 99.

²⁴¹ Den tidligste dedikasjonen jeg knytter til det oslohumanistiske miljøet er Peder Jacobsson Flemløses dedikasjon til Tycho Brahe fra 1574. Det var imidlertid først senere at Flemløse var bosatt og virket i Oslo.

²⁴² Se Marcus Tullius Cicero. *Epistulae ad familiars*. 2.19; 8.17; 10.5.

²⁴³ Se Børdahl. «Makten Tiltales». 105.

familias-begrepet brukt av blant andre Tycho Brahe, om hans vitenskapelige assistenter og tjenere på Uranienborg slott. Det er tenkelig at adelsmannen Brahe anså alle som var bosatt i hans len – blant annet i Norge – som en del av denne «familien».²⁴⁴ *Familiares*-begrepet har med andre ord en dobbel betydning i denne sammenhengen. Det betegner ikke bare horisontale, vennskapelige og familiære relasjoner, men også familiarisering med innflytelsesrike personer; forsøk på å gjøre vertikale relasjoner mer horisontale. Selv om den samme tankegangen ikke er uttalt i oslohumanistenes dedikasjoner, kan vi tenke oss en liknende dynamikk mellom superintendentene og deres svigersønner og alumni-elever fra latinskolen. Hva kjennetegner humanistenes dedikasjoner til hverandre, og hva sier de om miljøets dynamikk og om måten de som forfattere ønsket å presentere seg for sine lesere på?

Fordi de ofte er skjematisk, har dedikasjoner blitt vurdert til å ha begrenset verdi som kilder. Kirkehistoriker Andreas Brandrud beskriver betydningen av oslohumanistenes dedikasjoner på følgende måte:

Selvom Oslohumanismen var og blev merket av provinsforholdet til Danmark og i sig selv forblev uten dypere gehalt, saa var den dog betydelig nok til at den blev lagt merke til, selv i utlandet. Det ser vi av den anerkjendelse som i samtiden blev Jens Nilssøn til del ikke blot her hjemme, men ogsaa fra Danmark, ja endog fra Tyskland. Visselig tør vi ikke lægge altfor stor vekt paa de lovtaler som datidens humanister var saa gavmilde paa overfor sine lærde venner, og som ogsaa Jens Nilssøn i rikelig mon baade gav og fik.²⁴⁵

Brandrud har rett i at «lovtalene» ikke ukritisk bør behandles som bevis på forfatterens innflytelse i samtiden. Han har også rett i at de er sjangermessige, og at man finner tilsvarende tekster hos flere andre, samtidige humanister. Dedikasjoner er likevel ikke ubetydelige som kilder. Om ikke annet kan disse tekstene si noe om hvilke kontakter som var av størst betydning for forfatteren, eller hvilke selskap han forsøkte å skrive seg inn i. Fortalene er med andre ord ikke bare levninger fra humanistenes nettverksbygging, men også fra deres egne humanistiske identitetsbygging.

1580-årene: Etableringen av en oslohumanistisk dedikasjonspraksis

I perioden mellom 1581 og 1588 skrev oslohumanistene seks dedikasjoner til hverandre. Jeg skal se nærmere på fire av dem. De to første er skrevet i forbindelse med Jens Nilssøns utgivelser, og vitner om et nært bånd mellom to svigerbrødre. Da Jens Nilssøn brått mistet sin tre år gamle datter i 1581, skrev han sørgediktet *Elegidion* til hennes minne. Diktet ble utgitt samme år, og tilegnet Rasmus Hjort. Denne dedikasjonen er den første vi kjenner til at Jens

²⁴⁴ Christianson. *On Tycho's Island*. 58.

²⁴⁵ Andreas Brandrud. «Biskop Jens Nilssøn av Oslo». 150.

Nilssøn skrev, og dessuten blant de mest personlige. Likevel er det et sterkt fokus i teksten på Hjorts dannelse og, implisitt, på Nilssøns egen kjennskap til klassisk retorikk. I Kraggeruds oversettelse er formuleringen «Humanissime Dn. Erasme» oversatt til «Høyst dannede Hr. Rasmus».²⁴⁶ Denne superlativsformen kommer fra Ciceros *humanus*-begrep og *studia humanitatis*.²⁴⁷ Nilssøn skriver om Hjort at han er «utstyrt og smykket med et lykkelig og fruktbart talent, en skarp kritisk sans, fremragende talegaver, kunnskap i alle lag og kyndighet i flere språk, alt i en så fortrinnsfull grad at [han] ikke har siste rang blant de mest berømmelige lærde (...)».²⁴⁸ Denne presentasjonen av Hjorts dannelse vitner om et personlig bekjentskap mellom to intellektuelle, samtidig som den virker henvendt til et utenforstående publikum.

Den eneste gjenværende teksten av Rasmus Hjort er dedikasjonen han skrev til Jens Nilssøn i 1583. Her beskriver Hjort hvor preget Jens Nilssøn er av sin kones død, og oppfordrer ham til å legge vekk sorgen og tenke på dødsfallet som en del av Guds plan. Hjorts fortale virker personlig og inderlig. Den er samtidig en beretning om Jens Nilssøns dannelse og kontaktnettverk. Særlig vektlegger Hjort Jens Nilssøns nære relasjon til David Chytraeus, professoren i teologi ved universitetet i Rostock.²⁴⁹ Jens Nilssøns og Rasmus Hjorts dedikasjoner til hverandre belyser en horisontal, familiær relasjon hvor gjensidig velvilje bidrar til å styrke både dedikatorens og dedikatens etos som dannede menn av betydning.

Flere av oslohumanistene viet verk til sine svigerfedre. *Epideigma* fra 1583, et av Jens Nilssøns få teologiske verk, er innledet med en fortale til Frants Berg. I en begrunnelse for dedikasjonen skriver Jens Nilssøn at han tilegner svigerfaren sitt teologiske verk for å

gi et offentlig vitnesbyrd om din faderlige kjærlighet overfor meg, en kjærlighet som er forbundet med en utstrakt og omfattende generøsitet, og om min tilsvarende respekt overfor deg. Og jeg som for øvrig er bundet til deg og forpliktet overfor deg ved nære slektskapsbånd, ønsket samtidig på denne måte å stå enda høyere i din vurdering og bli deg mer kjær.²⁵⁰

Jens Nilssøns forklaring viser at dedikasjoner hadde en formell funksjon også i personlige relasjoner. Den nyanserer dessuten inntrykket av at *familiares*-dedikasjoner utelukkende ga uttrykk for en egalitær relasjon. I en fortale til Jens Nilssøn fra 1588 skriver Jacob Jacobssøn Wolf på liknende måte at han har dedisert diktet til svigerfaren «ikke bare for at den skulle

²⁴⁶ Jens Nilssøn. «Elegidion». 49.

²⁴⁷ Se for eksempel Cicero. *De oratione*. 2.1.3; *Epistolae ad Atticum*. 3.24.2.

²⁴⁸ Nilssøn. «Elegidion». 53.

²⁴⁹ Rasmus Hjort. «Clarissimo viro, doctrina, pietate & virtutibus ornatissimo, Magistro Iohanni Nicolai», oversatt av Anne Katrine Frihagen og Bjørg Trosterud, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 148–155. Oslo: Universitetsforlaget, 2004. 155.

²⁵⁰ Jens Nilssøn. «Epideigma sev specimen commentationis meditationisque Sacrarum Literarum», oversatt av Anne Katrine Frihagen og Bjørg Trosterud, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 141–207. Oslo: Universitetsforlaget, 2004. 145.

fremstå som et offentlig vitnesbyrd om Deres godvilje overfor meg, men også om min ærbødighet og takknemlighet mot Deres Velærverdighet.»²⁵¹ Også Halvard Gunnarssøn viet i 1599 et av sine verk til sin svigerfar, Rasmus Hjort.²⁵² Disse eksemplene viser at ikke alle familiære dedikasjoner impliserer en horisontal relasjon. Selv om det også ble skrevet dedikasjoner til velgjørere i det oslohumanistiske miljøet før 1590, er flertallet av dedikasjonene fra dette tidsrommet til andre humanister i miljøet. Da Frants Berg døde i 1591, få måneder etter hyllingen av kong Christian IV, mistet oslohumanistene sin første *pater familias*. I Jens Nilssøns Visitatsbok står en notis om den gamle superintendentens dødsfall: «M. F. B. [Magister Frants Berg] Vor hen vid 90. aar gammel effter hans egen beretning. Somme er i den mening at han vor vel 100. aar gammel»²⁵³ Med Bergs død forsvant bindeleddet i miljøets familiestruktur. Selv om humanistene fortsatte å dedisere verk til hverandre, ser det ut til at formen på dedikasjonene endret seg etter dette.

1590–1606: Nære relasjoner og individuelle nettverk

Allerede fra slutten av 1580-tallet ser vi en større variasjon i oslohumanistenes dedikasjonsform. Fra Fredrik IIs død i 1588 ble det, som jeg kommer tilbake til, vanligere i miljøet å vie verk til patroner og konger. Parallelt med denne utvidelsen av dedikasjonsformen finnes vitnesbyrd om oslohumanistenes nære relasjoner i Jens Nilssøns visitatsbok. I barselsgildet til Iver Pederssøn av Fritzøe i 1593 var biskopen og Halvard Gunnarssøn gjester, og dessuten blant barnets faddere.²⁵⁴ Halvard Gunnarssøn hadde vært elev ved Oslo skole samtidig barnets far, Peder Iverssøn av Fritzøe, som også senere hadde studert ved Universitetet i Rostock. En enkel situasjonsbeskrivelse i visitatsberetningen gir et inntrykk av oslohumanistenes *familiares*-relasjon: «Siden sad bispenn, M. Haluord, Giese her Rasmus Hiortis och Anne M. Haluords och snackede met huerandre langt vd på afftenen.»²⁵⁵ Disse fem menneskene var altså Rasmus Hjort og hans kone Gidse, deres datter Anna, og hennes mann Halvard, foruten biskopen, som tidligere hadde vært gift med Gidses søster Magdalena.²⁵⁶

²⁵¹ Wolf. «Cenotaphium illustrissimo principi ac domini, D. Friderici II» i *Kongehyllest. Skrifter av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. 56–95. Oslo: Universitetsforlaget, 1991. 61.

²⁵² Se Halvard Gunnarssøn. *Capita doctrina christianae*. Rostock: Stephan Möllmann, 1599.

²⁵³ Jens Nilssøn. «Biskop Jens Nilssøns fortegnelser over norske konger og biskoper» i *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*, redigert av Yngvar Nielsen. 570–587. Christiania: A. W. Brøggers Bogtrykkeri, 1885. 577.

²⁵⁴ Jens Nilssøn. «Optegnelser om reisen til Fritsø 18.–27. September 1593» i *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*, redigert av Yngvar Nielsen. 77–99. Kristiania: A. W. Brøggers Bogtrykkeri, 1885. 91.

²⁵⁵ Jens Nilssøn. «Optegnelser om reisen til Fritsø». 94.

²⁵⁶ For en mer omfattende oversikt over slektskapet i miljøet, se oversikt på side 29.

Denne situasjonsbeskrivelsen illustrerer at oslohumanistenes nærhet ikke bare var et litterært konstrukt, men at de også i hverdagen var i kontakt med hverandre. Iver Pederssøn skulle senere bli elev av lektor Halvard ved Oslo skole. Lektoren dediserte tre av sine utgitte verk til fadderbarnet sitt, som døde i en alder av 22 år.²⁵⁷ Denne familiære kontakten med en av Norges få adelsfamilier, vitner om at det oslohumanistiske miljøet mot slutten av 1500-tallet hadde vid utstrekning og at dets mest sentrale personer var høyt ansett blant sine patroner.

Det tydeligste eksemplet på en fortale «til miljøet» finner vi i Jens Nilssøns *In Genesis* fra 1597. Ved denne utgivelsen hadde superintendenten i løpet av de foregående elleve årene kun publisert tre likprekener, og ellers ingen leilighetsdikt eller andre latinske tekster av utpreget humanistisk art. At dette var en lite produktiv periode for oslobiskopen, finner vi ytterligere belegg for i et brev fra den tyske teologen og Rostock-professoren David Chytraeus til Jens Nilssøn i 1589. Chytraeus skriver at han håper Nilssøns taushet skyldes noe annet enn en forandring i biskopens gamle velvilje og godhet mot ham.²⁵⁸ Årsaken til Jens Nilssøns lille skriftlige produksjon i denne perioden kommer ikke frem av kildene, men det er nærliggende å se den i sammenheng med hans tidkrevende biskopembete, hans nye ekteskap og hans høye alder. Når Nilssøn igjen får utgitt en tekst i 1597, er det for siste gang. *In Genesis* er et foredrag Nilssøn holdt i Oslo lesestue 2. april 1597, som en innledning til Første Mosebok. Biskopen åpner sitt foredrag på følgende måte: «Kjære tilhørere! Mine forelesninger, som hittil har vært avbrutt av hyppige reiser og andre hindringer, har jeg, såsant Gud bifaller mitt ønske, nå besluttet å fortsette.»²⁵⁹ Det kan virke som tilhørerne Nilssøn her tiltaler er de samme som fortalens dedikater, det vil si

de ærverdige menn, fremragende i lærdom, fromhet, visdom, dannelselse og den Hellige Ånds mange gaver: Herr Nils Olufssøn, sogneprest i Oslo, magister Halvard Gunnarssøn, teologen, herr Claus Berg, kantoren, herr Hans Sørensen fra Ribe, magister Jacob Jacobssøn Wolf fra Odense og her Peder Madssøn Morsing samt de øvrige herrer fra domkapitlet og Ordets tjenere her i Oslo, mine kjære brødre i Kristus.²⁶⁰

Her gir superintendenten den mest konkrete beskrivelsen av det humanistiske miljøet i Oslo-området som vi kjenner til. At Rasmus Hjort er utelatt, kan forklares med at han på dette

²⁵⁷ Aas. *Oslo katedralskoles historie 1153–1800*. 171; Se Halvard Gunnarssøn. *Isagoge in singula Bibliorum Sacrorum vtriusque Testamenti capita*. Rostock: Stephan Möllmann, 1598; *Aenigmata, sive Griphi theosophici et physiosophici*. Rostock: Stephan Möllmann, 1606; *Physica in tabulas juxta analysin logicam methodice digesta*. Ukjent utgiver og årstall, trolig Rostock: Stephan Möllmann, 1606/07.

²⁵⁸ David Chytraeus. *Epistoe: ob miram rerum varietatem stylique elegantiam cuius lectu jucundissimae*. Hanau: typis Wecheliani, 1614. 699.

²⁵⁹ Jens Nilssøn. «In Genesis seu primum Mosi volumen prooemium», oversatt av Mette Heuch Berg og Nils Berg, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 269–337. Oslo: Universitetsforlaget, 2004. 281.

²⁶⁰ Jens Nilssøn. «In Genesis». 279.

tidspunktet var lensherre for Tønsberg prosti, og trolig ikke hørte Nilssøns forelesning.²⁶¹ Jens Nilssøns dedikasjon kan leses som et forsøk på å befestе fellesskapet rundt Oslo skole, seks år etter Frants Bergs død. Fortalen viser at det intellektuelle fellesskapet mellom humanistiske ikke begrenset seg til deres skriftlige produksjon, men at de også levde og virket side om side. Jens Nilssøn døde i 1600, og Tycho Brahe året etter. Etter århundreskiftet ser vi en endring i oslohumanistenes dedikasjonspraksis. I løpet av de følgende syv årene, er det så vidt vi vet kun to personer med tilknytning til miljøet i Oslo som får tekstene sine utgitt. Disse er Halvard Gunnarssøn og Jacob Jacobssøn Wolf. Gunnarssøn er den eneste av disse som i denne perioden var bosatt i Oslo.

Halvard Gunnarssøns dedikasjonspraksis skiller seg fra Jens Nilssøns på flere måter. I perioden mellom 1599 og 1606 finner vi tre dedikasjoner hvor dedikaten tilhørte hans eget faglige nettverk. Disse var Rasmus Hjort, Poul Heliesønn og Peder Vemundssøn. Peder Vemundssøn virket som prest og senere prost i Sandefjord. Fra Jens Nilssøns visitasreise til Sandherred i 1591 vet vi at Vemundssøn lot bygge et hus der som han kalte «Florentz».²⁶² Denne viljen til assosiasjon med den italienske renessansekulturen blir av Bull omtalt som et «rørende og karakteristisk trekk ved den norske humanisme».²⁶³ Som ung hadde Vemundssøn vært elev av Jens Nilssøn ved Oslo skole, og var der blitt kjent med medelevene Halvard Gunnarssøn og Peder Iverssøn av Fritzøe.²⁶⁴ Med unntak av dedikasjonen til hans svigerfar, Rasmus Hjort, henvender Halvard Gunnarssøn seg i større grad enn Jens Nilssøn til menn han ikke har slektsforbindelser til. Det kan utfra Halvard Gunnarssøns dedikasjoner se ut til at nettverket av humanister etter århundreskiftet ble mer spredt, og mindre tilknyttet familierelasjoner.

Som den eneste tekstutgivende forfatteren i miljøet som var bosatt i Oslo på begynnelsen av 1600-tallet, viet Halvard Gunnarssøn verkene sine til mindre kjente medlemmer av miljøet og stadig flere adelsfolk. Jeg mener at denne endringen vitner om at dynamikken i humanistenes nettverk hadde endret seg siden de begynte å utgi tekster. Arbeidet for å heve nivået ved Oslo skole ser ut til å ha medført at skolen tiltrakk seg enkelte adelige elever, som ble opplært i humanistiske fag før de tok opp sine plikter. Selv om de mange dedikasjonene etter århundreskiftet vitner om at miljøet var stort i utstrekning, ser det også ut til at humanistene i

²⁶¹ Vibeke Roggen. «Rasmus Hjort».

²⁶² Jens Nilssøn. «Joannis Nicolai asloensis et hamma: Dioecesium superintendentis tabellae» i *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*, redigert av Yngvar Nielsen. 21–74. Christiania: A. W. Brøgger's Bogtrykkeri, 1885. 59.

²⁶³ Bull. *Norges litteratur fra reformasjonen til 1814*. 66.

²⁶⁴ Yngvar Nielsen. «Biskop Jens Nilssøns liv og virksomhed, 1538–1600.» XXII.

stadig større grad henvendte seg til personer utenfor miljøet. Denne endringen går parallelt med at kjernen av tekstproduserende geistlige humanister i Oslo forsvant i løpet av de første årene etter 1600. Dedikasjonene til fagfeller og slektninger kjennetegnes både av fortrolighet og av intellektuell posisjonering. I tillegg ser dedikasjonene ut til å ha hatt en demonstrativ funksjon overfor verkets lesere, idet de viste at forfatteren inngikk i et betydelig intellektuelt kontaktnettverk. På den måten er oslohumanistenes dedikasjoner levninger fra forsøket på å etablere en intellektuell identitet, innad og også utad, i transnasjonal sammenheng, i møte med lesere i utlandet.

II. Patron-dedikasjoner

Den andre hovedgreinen av oslohumanistiske dedikasjoner er de som var rettet mot humanistenes patroner eller andre øvrighetspersoner de ville beholde et godt forhold til. For å få utgitt bøker i Danmark i denne tiden må forbindelser til sentrale adelsmenn og rangspersoner ha vært av avgjørende betydning.²⁶⁵ I det første tiåret av 1600-tallet er stadig flere av oslohumanistenes dedikater konger, adelspersoner, kanslere, stattholdere eller andre embetsmenn. Av de tolv tekstene som utkom i dette tiåret, tilhører åtte dedikasjoner denne gruppen. Hva kan endringene i oslohumanistenes dedikasjonspraksis i vår periode fortelle oss om humanistenes forhold til øvrigheten?

«Eders velbyrdighed»²⁶⁶: Dedikasjoner til adelsfolk 1589–1606

En betydelig del av oslohumanistenes tekstproduksjon er dedisert til adelsfolk, deriblant både den første og den siste teksten som miljøet fikk utgitt mellom 1574 og 1607. Peder Jacobssøn Flemløse viet sin første utgitte tekst til Tycho Brahe, hans lærer og patron på Hven, og Halvard Gunnarssøns siste utgitte verk er som tidligere nevnt tilegnet hans fadderbarn, Iver Pederssøn til Fritzøe.²⁶⁷ Begge disse er eksempler på at dedikasjoner til adelige ikke nødvendigvis utelukkende befestet den vertikale relasjon mellom dedikatoren og dedikaten, men at de også kunne være familiære. I det følgende skal jeg se på et utvalg av dedikasjonene oslohumanistene skrev til adelsfolk.

²⁶⁵ Rian. *Sensuren i Danmark-Norge*. 271.

²⁶⁶ Claus Berg. *Et calendarium perpetuum*. Rostock: Stephan Möllmann, 1592. Fortale til Axel Gyldenstjerne. Upaginert.

²⁶⁷ Se Peder Jacobssøn Flemløse. *Aegloga de eclipsi solari anno 1574*. København: Laurentius Benedictus, 1574; Halvard Gunnarssøn. *Physica in tabulas juxta analysin logicam*. Ukjent sted, utgiver og dato. Begrunnelsen for dateringen av Gunnarssøns siste verk finnes i Ekrem. «Innledning». 63.

Fra det skrivende miljøet i Oslo er det første av disse verkene Claus Bergs *En vise om it Rosentræ*, som utkom i København i 1589. Også hans *Et calendarium perpetuum* (en evig almanakk) fra 1592 har en adelig dedikat. Berg dediserte disse til henholdsvis Karine og Axel Gyldenstierne, stattholderen og hans kone. *En vise om it Rosentræ* ser ut til å være et sørgedikt om den avdøde kong Fredrik II. Claus Berg uttrykker forhåpninger om at det nyoppblomstrede treet må bli like stort som det avdøde. Antakelig er dette en lykkeønsking til Fredriks etterfølger, Christian IV.²⁶⁸ Axel Gyldenstierne hadde sterke forbindelser til Christian IVs formynderregjering, og hadde gjort seg gjeldende under hans kongehyllest i Oslo i 1591. Denne begivenheten kan tenkes å ha vært en foranledning til Claus Bergs dedikasjon til ham året etter. Det er Bergs evige almanakk som er tilegnet stattholderen:

Dette lelle arbed / gunstige her Stathollere ville ieg helst eder dedicere oc tilschriffue / baade fordi ad mig nocksom vitterligt er i elsker oc handheffuer Gudz ord den saliggjørendis lerdøm (...) Siden oc fordi ad ieg haffuer formerckt oc forfared ad i er min gode gunstlige herre oc ven (...) Oc ville der for gjerne baade i saadanne oc andre maader effter min ringe magt oc formue beuise E. V. min ydmyge tacknemmelighed igen.²⁶⁹

Claus Bergs fortale illustrerer stattholder Gyldenstiernes innflytelse i 1592. Den viser også at humanistene vektla å pleie relasjonene sine til lokale øvrigheter, så vel som til kongen. Fortalen ser dessuten ut til å ha et økonomisk insentiv. Bergs henvisning til sin 'ringe makt og formue' kan leses både som en ydmyk unnskyldning for verkets utforming og omfang, og som en appell til stattholderens økonomiske patronskap.

En liknende motivasjon finner vi i dedikasjonen til Halvard Gunnarssøns *Chronicon Regum Norvegiae* fra 1606. Gunnarssøn dediserer verket sitt til rikskansler Arild Huitfeldt, som to år tidligere hadde utgitt det tiende og siste bindet av sin *Danmarks riges krønike*. Halvard Gunnarssøn tiltaler Huitfeldt som sin «domino & patrono», eller «herre og beskytter», noe som tyder på at dedikaten er valgt med politiske og økonomiske motiver.²⁷⁰ Forfatteren tillater seg mot slutten av fortalen å komme med en oppfordring til rikskansleren: «Dyrk historien, vitenskapene, og de velklingende muser som du gjør, og bli ved med å hjelpe frem lærde menn.»²⁷¹ Her blir det tydelig at Huitfeldt tiltales både som patron og som fagfelle. Halvard Gunnarssøn, som på dette tidspunktet trolig var den eneste i det oslohumanistiske miljøet som fortsatt fikk sine tekster utgitt, ber rikskansleren om å «hjelpe frem lærde menn». Inntrykket av at Gunnarssøn her ber om mer enn bare anerkjennelse, understøttes av Ekrem, som skriver at

²⁶⁸ Claus Berg. *En vise om it Rosentræ*. København: Mads Vingaard, 1589. Upaginert.

²⁶⁹ Berg. *Et calendarium perpetuum*.

²⁷⁰ Halvard Gunnarssøn. «Magnifico, nobili et strenuo viro, Dn. Arnolde Huidfeldo» i *Norges kongekrønike. Med innledning, oversettelse og noter ved Inger Ekrem*. 106–111. Oslo: Universitetsforlaget, 1992. 106, 107.

²⁷¹ Gunnarssøn. «Magnifico Arnolde Huidfeldo». 111.

hensikten med denne typen dedikasjoner, foruten å oppnå anerkjennelse og beskyttelse, også var å bli honorert for innsatsen med penger eller verv.²⁷²

Selv om norske forfattere, som Rian påpeker, generelt må ha vært lite fortrolige med sensurregimet i København, kan deres dedikasjonspraksis til patroner tyde på at oslohumanistene var et unntak for denne tendensen.²⁷³ Deres regelmessige dedikasjoner til adelsfolk vitner om at de anerkjente viktigheten av patronskapet og andre nyttige forbindelser i arbeidet med å få en tekst utgitt. På grunn av denne avhengigheten av personlige forbindelser, er patron-dedikasjonene til medlemmer av adelen den kategorien blant oslohumanistenes dedikasjoner som i minst grad følger et tydelig mønster. I disse fortalene var det av stor betydning hvordan dedikaten ble omtalt, ikke bare for forfatterens egne identitetsbygging, men også for om verket kunne utgis. Det ser ut til å være godt hold for å hevde at oslohumanistenes kontakt med den dansk-norske adelen var av stadig større betydning mot slutten av 1500-tallet for om de fikk utgivelsen av sine tekster finansiert og godkjent av sensurregimet.

«Til den strålende og mektige fyrste og herre»²⁷⁴: Kongsdedikasjoner 1590–1606

Mellom 1590 og 1606 dediserte oslohumanistene i hvert fall syv av sine utgitte verk til konger. Jeg skal i det følgende ta for meg tre av disse. Med kirkeordinansen av 1537 var prestene pålagt å avlegge troskapsed til kongen: «Jeg N.N., utvalgt sogneprest til N. Kirke, lover min nådigste herre og konge troskap, at jeg vil fremme det som kan være hans Kongelige Majestet til ære, lydighet og fred.»²⁷⁵ Vi kan tenke oss at denne eden kan ha vært styrende for hvordan de adresserte monarker i sine dedikasjoner. Da kong Fredrik II døde i 1588, skrev Jacob Jacobsson Wolf et sørgedikt som trolig ble opplest ved Oslo skole, og utgitt i Rostock samme år. Diktet var – overraskende nok – ikke dedisert til den avdøde kongens etterfølger, men til Jens Nilsson. Det var først med Christian IVs tronovertagelse at oslohumanistene begynte å dedisere verkene sine til konger, men den første som fikk denne æren var ikke danskekongen.

I 1589 sto bryllupet mellom prinsesse Anna av Danmark og Jacob VI av Skottland i Oslo. Dette var det eneste kongebesøket fra utlandet Norge hadde i løpet av århundret. Høststormene forhindret prinsessen i å reise til Skottland, og gjorde det nødvendig å søke nødhavn på Sørlandskysten. Hun ankom Oslo havn 25. oktober, og blant byens borgere var også geistlige,

²⁷² Ekrem. *Historieskriving og -undervisning på latin i Oslo omkring år 1600*. 75.

²⁷³ Rian. *Sensuren i Danmark-Norge*. 271.

²⁷⁴ Halvard Gunnarsson. «Serenissimo ac potentissimo Principi & Domino, Dn. Christiano IV» i Inger Ekrem. *Historieskriving og -undervisning på latin i Oslo omkring år 1600. Halvard Gunnarssøns Philippiske Carionkrønike, Rostock 1596. Med innledning, oversettelse og kommentar*. 286–291. Oslo: Universitetsforlaget, 1998. 287.

²⁷⁵ *Kirkeordinansen av 1537*. 82.

embetsmenn og stattholderen møtt frem for å hilse henne velkommen. Hun ble ledsaget til Jens Nilssøns bispegård.²⁷⁶ Enten det var av romantisk utålmodighet eller som en storslått gest, seilte Jacob VI uinvitert mot Norge for å møte henne. 19. november ankom han Oslo. I den utførlige beskrivelsen som finnes av de følgende ukene, er særlig Jens Nilssøns deltakelse lagt stor vekt på. Etter bryllupet 23. november ble brudeparet værende flere uker i Oslo, mens omtrent femti skotter reiste hjem.²⁷⁷ Ut fra beretningen kan det virke som det i løpet av denne perioden utviklet seg et fortrolig forhold mellom kongen og biskopen. Det var likevel ikke Jens Nilssøn – som på dette tidspunktet ser ut til å ha sluttet å forfatte leilighetsdikt – men hans svigersønn som skrev dikt i anledning bryllupet.²⁷⁸ Jacob Jacobssøn Wolf overrakte trolig diktet sitt til Jacob og Anna i løpet av tiden deres i Oslo.²⁷⁹ Enkelte historikere har argumentert for at fyrstebryllupet i 1589 la grunnlaget for en geografisk sett mer horisontal kulturell påvirkning fra vest til øst.²⁸⁰ Andre har derimot vist at det var nære politiske og kulturelle relasjoner mellom Danmark-Norge og De britiske øyer gjennom andre halvdel av det sekstende århundret, og at disse kulminerte i fyrstebryllupet i Oslo.²⁸¹ Jacob Jacobssøn Wolfs *Carmen in nuptias* var skrevet i anledning bryllupet, og utkom i København året etter. Diktet, som er henvendt til og tilegnet Jacob VI av Skottland og Anna av Danmark, er både belærende og hyllende. Wolf åpner diktet med å spørre seg hva som er den største ære for et kongerike. Svaret han kommer frem til, er en ubrutt arverekke av mannlige kongsemner.²⁸² På den måten oppfordrer Wolf det nygifte kongeparet til å videreføre arverekken. Han anmoder dem til å leve lykkelige, men «for Kristus alene»; i overenstemmelse med Gud.²⁸³ I dette rådet ligger en indirekte påstand om at Guds utvalgte konge kan handle imot Guds vilje. At rektoren ved Oslo skole på slutten av 1580-tallet anser seg i posisjon til å belære en konge på denne måten, er et sentralt poeng som jeg kommer tilbake til.

²⁷⁶ Bryllupet er utførlig beskrevet i P. A. Munch (red.). «Samtidig beretning om prindsesse Annas, Christian den 4des Systers, Giftermaal med Kong Jacob d. 6te af Skotland og hendes paafølgende Kroning» i *Norske samlinger, bind 1*. 450–512. Christiania: Carl C. Werner & companis bogtrykkeri, 1850; Karen Arup Seip. «... inghen Riddher eller god Mand skal haffue mer end try Par Kledher aff Silke...» *Adelig sosialt demonstrativt forbruk i 1500-tallets Danmark-Norge*. Universitetet i Oslo, Ph.d.-avhandling, 2016. 45.

²⁷⁷ Egil Kraggerud. «Fyrstebryllupet i Oslo 1591» i *Kongehyllest. Skrifter av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. 43–48. Oslo: Universitetsforlaget, 1991. 45, 47. Trolig skulle årstallet i kapiteltittelen vært 1589.

²⁷⁸ Se tabell over alle oslohumanistenes utgitte verk i perioden 1574–1607, side 130. og oversikt over humanistenes slektsforbindelser, side 29.

²⁷⁹ Kraggerud «Fyrstebryllupet i Oslo». 48.

²⁸⁰ Fink-Jensen. «Reformation Across the North Sea». 116.

²⁸¹ Sommer. «An Outsider's Voice?» 263.

²⁸² Vi kan se for oss at denne erklæringen var tilsiktet den barnløse dronning Elizabeth I av England. Se Jacob Jacobssøn Wolf. «Carmen in Nuptias» i *Kongehyllest, skriver av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. 96–103. Oslo: Universitetsforlaget, 1991. 99, 101.

²⁸³ Wolf. «Carmen in nuptias». 103.

Halvard Gunnarssøn skrev i sitt forfatterskap tre dedikasjoner til kong Christian IV.²⁸⁴ Den første finnes i verket *Chronicon Carionis Philippicum*, en omskriving av Johan Carions universalhistorie, fra 1596.²⁸⁵ Den siste innleder hyllingsdiktet *Akrostikhis*, som ble skrevet i forbindelse med Christian IVs innsettelsesseremoni i Oslo i 1591, men som utkom først i 1606. Carionkrøniken fra 1596 var trolig Halvard Gunnarssøns første utgivelse. På dette tidspunktet var Jens Nilssøn fremdeles i live, og holdt teologiske foredrag for elever og lærere ved Oslo skole. Det intellektuelle miljøet rundt Gunnarssøns tekstproduksjon var på det tidspunktet aktivt samlet rundt den gamle superintendenten. I sin fortale til kongen, vektlegger Gunnarssøn betydningen av dannelse. Han omtaler Melanchthon, tekstens hovedkilde, som «den utmerkede Philipp», og skriver at han håper verket kan være fordelaktig og nyttig for «dem som har glede av å lære historie».²⁸⁶ Videre oppfordrer Gunnarssøn kongen til å motta diktet med velvilje, og til å lese det når han er «herlig fri og uten bekymringer».²⁸⁷ Det er med andre ord dannelsen som står i fokus i denne dedikasjonen. Innledningsvis vektlegger Gunnarssøn kongens tronrett som en arverett: «Fordi en krone som glitrer av gull og edelstener er satt på ditt hode, lykkeønsker jeg deg med glad røst.»²⁸⁸ I Gunnarssøns dedikasjon til Christian IV i *Akrostikhis*, utgitt ti år senere, er tonen en annen: «du som i enhver dyd overgår alle de monarker som Danmark (...) har frembrakt.»²⁸⁹ Denne dedikasjonen er av entydig panegyrisk, eller hyllende, art, og kongen prises som den mest dydige av alle monarker.²⁹⁰ Som svar på spørsmålet om hva som kunne motivert Gunnarssøn til å få hyllesten utgitt på dette tidspunktet, skriver Kraggerud at markeringen av kongens ti år på tronen i 1606 kunne være «en naturlig og kjærkommen anledning for en versatil og lojal provinsbo til å minne Christian – og offentligheten – om kongens nære forhold til Norge (...)»²⁹¹ Denne påpekningen understreker de panegyriske dedikasjonenes offentlige aspekt; den er ikke bare ment for kongens øyne, men også skrevet som en demonstrasjon av forfatterens forbindelser i møte med et bredere publikum. Kraggerud

²⁸⁴ Se Halvard Gunnarssøn. *Chronicon Carionis I*. Rostock: Ferber, 1596; *Flores sapientiae divinae*. Rostock: Stephan Möllmann, 1596; *Akrostikhis*. Rostock: Stephan Möllmann, 1606.

²⁸⁵ Ifølge Inger Ekrem var Carions universalkrønike, utgitt på tysk i 1532, delvis utarbeidet av Philipp Melanchthon, som foreleste over den i Wittenberg. I Halvard Gunnarssøns tid ble Carions krønike brukt i David Chytraeus' historieundervisning. Se Ekrem. «Innledning». 44.

²⁸⁶ Halvard Gunnarssøn. «Chronicon Carionis philippicum», oversatt av Inger Ekrem i *Historieskriving og -undervisning på latin i Oslo omkring år 1600*. 279–383. 289.

²⁸⁷ Gunnarssøn. «Chronicon Carionis». 289.

²⁸⁸ Gunnarssøn. «Chronicon Carionis». 287.

²⁸⁹ Halvard Gunnarssøn. «Akrostikhis», oversatt av Egil Kraggerud, i *Kongehyllest, skriver av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. 156–201. Oslo: Universitetsforlaget, 1991. 159. For en gjennomgang av Gunnarssøns forfatterskap, se også Rian. *Sensuren i Danmark-Norge*. 276–279.

²⁹⁰ Gunnarssøn. «Akrostikhis». 159.

²⁹¹ Kraggerud påpeker at Christian IV i diktets dedikasjon omtales som familiefar, noe han på ingen måte var under hyllesten i 1591, men derimot var blitt i 1606. Se Egil Kraggerud. «Innledning» i *Kongehyllest, skriver av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. 117–155. Oslo: Universitetsforlaget, 1991. 122.

tar stilling til en lang historiografisk fagdebatt når han drøfter hvorvidt *Akrostikhis* kan leses som et vitnesbyrd om kongemaktens ensretting i forkant av eneveldet.²⁹² Tolkningen som går igjen går ut på at Christians arverett er gitt av hans far, Fredrik. Kraggerud utfordrer denne forståelsen ved å argumentere filologisk for at *pater* i denne sammenhengen viser til Gud. Dermed blir diktet et teologisk forsvar, ikke bare for kongemakten, men for den guddommelig utvalgte kongen.²⁹³ I 1596 vektlegger Gunnarssøn at kongens makt er legitim fordi han har arvet den av sin far. Ti år senere vektlegger han at kongen er utvalgt av Gud. Jeg vil mene at denne endringen i Halvard Gunnarssøns dedikasjoner er et vitnesbyrd om kongemaktens maktkonsolidering og stadig sterkere selvlegitimering rundt århundreskiftet. Mens dedikasjonen til den 19 år gamle kongen i 1596 bærer preg av en lektors oppfordring til dannelse og historiestudier, er dedikasjonen fra 1606 mer panegyrisk. På dette tidspunktet hadde Halvard Gunnarssøn i ni år trolig vært den eneste blant humanistene bosatt i Oslo som fikk sine tekster utgitt. Jens Nilsson og Rasmus Hjort var døde, og Christopher Hjort var ikke lenger rektor ved Oslo skole. Det er tenkelig at denne oppløsningen av oslohumanistenes kjerne og det medfølgende behovet for kongelig velvilje spilte inn i hvordan Gunnarssøn tiltalte kongen.

III. Dedikasjonen: selvfortolkning eller selvscenesettelse?

Den klassiske tesen om at den moderne individualismen og individets selvbevissthet hadde sitt opphav i renessansens Italia, har blitt forsøkt nyansert av historikere i over et århundre.²⁹⁴ Den tidligmoderne periodens portrettering av individet, både i visuell og skriftlig form, har blitt trukket frem som underbygning for denne tesen. Som Burke påpeker, er identitetene som konseptualiseres i disse formatene ofte kollektive og institusjonelle heller enn individuelle. Ifølge Burke er det sameksistensen av motstridende holdninger og spenninger mellom dem som kjennetegner renessansekulturen, og det Joseph Koerner har kalt «selvportrettets øyeblikk».²⁹⁵

Oslohumanistenes dedikasjoner kan, som jeg har vist, si noe om miljøets interne dynamikk, og om hvilke adelspersoner humanistene sto i forbindelse med. Men hva var dedikasjonenes intellektuelle signalverdi? Hvordan brukte oslohumanistene dedikasjoner for å befeste et litterært *selv* overfor maktinstanser, og i møte med de lærdes republikk?

²⁹² Se særlig Yngvar Nielsen. *Norges historie IV*, bind 2. Kristiania: Aschehoug. 1911; Oscar Albert Johnsen. «Om det norske folkes opfatning av tronfølgen før 1660», *Historisk tidsskrift* vol. 2 (1914): 190–221; Helge Kongsrud. «Fritt kongevalg og fastlagt tronfølge», *Historisk tidsskrift* vol. 60, (1981): 50–68.

²⁹³ Kraggerud. «Innledning». 140, 141.

²⁹⁴ Tesen om renessansemenneskets selvrealisering finner vi som nevnt i Jacob Burckhardts klassiske verk. Se Burckhardt. *The Civilization of the Renaissance in Italy*.

²⁹⁵ Burke. *The European Renaissance*. 218, 219; Se Joseph L. Koerner. *The Moment of Self-Portraiture in German Renaissance Art*. Chicago: University of Chicago Press, 1993.

Det humanistiske selvet i vennskap og patronskap

Humanistenes kollegiale *familiars*-dedikasjoner kan, som jeg har vist, fortelle noe om dynamikken i det oslohumanistiske miljøet gjennom deres forfatteraktive periode. Utover det deskriptive, kan de også fortelle oss noe om humanistenes litterære selvutføring overfor sine lesere. I dette henseendet knyttes fortellingen om oslohumanistene til fagdebatten som i lang tid har vært opptatt av hvorvidt europeiske humanisters litterære identitet bør ansees som et selv-iscenesettelsesprosjekt, eller som en form for oppriktig selvutforming.²⁹⁶ Lisa Jardines arbeid om Erasmus har i denne sammenhengen vært sentralt. Jardine argumenterer for en pragmatisk forståelse av Erasmus og hans Leuven-miljøes litterære identitetskonstruksjon. Med utgangspunkt i den omfattende, utgitte brevvekslingen mellom disse humanistene, hevder Jardine at formålet med deres offentlige profilering ikke bare var å etablere betydelige patronforhold, men også å konstruere et intellektuelt selv. Jardine hevder at anerkjennelsen Erasmus ble møtt med, både som humanist og som teolog, var svært begrenset i hans egen samtid, og at ettertidens inntrykk av ham som humanistenes store forbilde er konstruert på bakgrunn av hans egen litterære selv-iscenesettelse.²⁹⁷ Med en noe mer ærbødig tilnærming til Erasmus' samtidige humanister i England, finner vi Stephen Greenblatts tese om renessansebevegelsen som et selvutformingsprosjekt. Greenblatt bygger sitt arbeid om renessansens selv-fortolkning på ideen i det århundrets England om at selvet kunne *skapes*. I tråd med Greenblatts terminologi kan vi anse oslohumanistenes dedikasjoner som anledninger til både dedikatens og dedikatorens *selvutforming*.²⁹⁸

Oslohumanistenes kollegiale dedikasjoner var anledninger til å skape et bilde av dedikatens intellektuelle betydning, og dermed, av dedikatorens betydelige nettverk. Dette ser vi tydelig i de egalitære dedikasjonene mellom svigerbrødrene Jens Nilsson og Rasmus Hjort i 1581 og –83. *Familiars*-dedikasjonene ser ofte ut til å skulle demonstrere en nær vennskapsrelasjon mellom dedaktoren og dedikaten. Kaarlo Havu argumenterer for at begrepet vennskap, *amicitia*, var grunnleggende for dynamikken mellom medlemmene i det humanistiske nettverket rundt Erasmus. Dette vennskapet var, ifølge Havu, i stor grad basert på en kristen fortolkning av de aristoteliske og ciceronianske idealene om fred, fellesskap og goder: Ideelt sett skulle et slikt vennskap være affektivt, egalitært og ikke-instrumentelt. I tråd

²⁹⁶ Havu. «Authority in the Erasmusian Republic of Letters». 805; Se også Greenblatt. *Renaissance Self-Fashioning*; Gadi Algazi. «Exemplum and Wundertier. Three Concepts of the Scholarly Persona». *Low Countries Historical Review*, vol. 131, nr. 4 (2016): 8–32.

²⁹⁷ Jardine. *Erasmus, Man of Letters*. 7, 14.

²⁹⁸ Greenblatt. *Renaissance Self-Fashioning*.

med Havu, har Christianson vist at Tycho Brahes nettverk henviste til sine vennskap som *amicitia*, og ofte uttrykte en slik fortrolighet gjennom å utveksle elegier eller epigrammer dedisert til hverandre. Selv om denne formen for vennskap i de fleste tilfellene var egalitær, kunne en vennskapelig tilnærming til en patron eller tidligere læremester også være et forsøk på å innlemme overordnede i sin vennekrets. Denne typen dikt, mener Christianson, var modellert på Vergil og Horats' dikt til deres patron Maecenas.²⁹⁹ En liknende tendens kan vi spore både i Peder Jacobssøn Flemløses dedikasjon til Tycho Brahe, i Claus Bergs til Axel Gyldenstjerne og i Halvard Gunnarssøns til Arild Huitfeldt. Denne formen for relasjonsbygging viser at panegyriske og kollegiale dedikasjoner ikke nødvendigvis er adskilte kategorier. I dette henseendet finnes det med andre ord en likhet mellom oslohumanistenes nettverksbygging med adelspersoner og andre overordnede, og Tycho Brahes *familia*-struktur.

Troverdighet var avgjørende for den litterære selvutformingen i de lærdes republikk. Mens et godt renommé ble ansett som en forlengelse av venner og intellektuelle likemenns ærlige lovprisning, kunne offentlig berømmelse korrumpere dyden og nøre opp under forfengelighet. Humanisters ærlige lovprisning hadde ikke først og fremst som mål å føre til økt berømmelse, men å fremme dyd og presentere eksempler til etterlikning og etterfølgelse.³⁰⁰ Virkemiddelet de brukte for å underbygge denne selvfortolkningen var retorisk etos etter Aristoteles', Ciceros og Quintilians klassiske idealer. Hos Augustin er ikke etos bare et virkemiddel, men et uttrykk for talerens livsførsel, og dermed også en måte å bli *realisert* av sin egen tale på.³⁰¹ Gadi Algazi utfordrer tanken om at den tidligmoderne dannelsen av en intellektuell *persona* utelukkende må ansees som et uttrykk for de lærdes republikks bruk av etos, eller for dydene som ble verdsatt i visse akademiske nettverk. Ifølge Algazi var tidligmoderne litterære 'selv' grunnleggende ambivalente, de bestod av både oppskriftsmessige og individuelle elementer.³⁰² Dette forbeholdet er av betydning i undersøkelsen av oslohumanistenes dedikasjoner. Humanistenes litterære selvfortolkning tilhører en klassisk retorisk tradisjon med mål om å befeste forfatterens etos.

En sjanger som i motsetning til dedikasjoner er utførlig undersøkt i studier av de lærdes republikk, er brev. Jan Machielsen viser i sitt studium av Lipsius' brevveksling den paradoksale retorikken i renessansens brevveksling. Brev mellom humanister var ofte skrevet med et øyensynlig privat språk, men ble likevel ofte publisert, og var følgelig ofte utformet med tanke

²⁹⁹ Christianson. *On Tycho's Island*. 44, 45.

³⁰⁰ Havu. «Authority in the Erasmian Republic of Letters». 798.

³⁰¹ Havu. «Authority in the Erasmian Republic of Letters». 791, 797.

³⁰² Algazi. «Exemplum and Wundertier». 27.

på offentlig bruk.³⁰³ Også i oslohumanistenes familiære dedikasjoner finner vi personlige detaljer som det er mer nærliggende å tenke at hører hjemme i private brev. Den ærlige selvportrettering øker dedikasjonens troverdighet. Humanistenes autentisitetsideal kommer i deres kollegiale og familiære dedikasjoner til uttrykk som et ønske om etos, og for å legitimere og realisere deres intellektuelle identitet. På den måten kan man argumentere for at fortalene humanistene skrev til hverandre inngikk i en form for selvrealisering.

Adelens motivasjon til å finansiere og støtte humanistiske utgivelser var knyttet til en interesse for den europeiske renessansekulturen, og for betydningen en gunstig omtale kunne ha for deres eget omdømme.³⁰⁴ Både Tycho Brahe og Arild Huitfeldt er eksempler på adelsmenn som dyrket akademiske disipliner. For å behage sine patroner, inntok humanistene en underordnet og ydmyk posisjon; eller som Børdahl beskriver det: «Den panegyrikken de utsetter sine dedikater for, er god omgangstone.»³⁰⁵ Halvard Gunnarssøns dediserte etter Jens Nilssøns død tre verk til sitt fadderbarn, Iver Pederssøn av Fritzøe. Det er tenkelig at disse dedikasjonene for Gunnarssøn var en investering i relasjonen til guttens far, som foruten Gunnarssøns studievenn også var lensherre. Dessuten er det tenkelig at Iver for Gunnarssøn representerte ungdommen, og videreføringen av det humanistiske miljøet rundt Oslo skole, som etter biskopens død ser ut til å ha blitt betydelig svekket. Som Burke har vist, ble adelige menn og kvinner viktige aktører i den europeiske senrenessansen, ikke bare som patroner, men også som tenkere og skribenter.³⁰⁶ Det er tenkelig at Halvard Gunnarssøn ville oppmuntre Iver til å hengi seg til humanistiske studier, og med tiden bidra til å videreføre den humanistiske skrivepraksisen i Norge.

Renessansehumanistenes litterære prosjekter var avhengige av patroner. Som James Overfield har vist i sitt arbeid om dannelse i den tyske senmiddelalderen, stagnerte den humanistiske bevegelsen ved de universitetene som ikke hadde aktive patroner.³⁰⁷ På samme måte kan det se ut til at patron-klient-relasjoner også var av stor betydning for oslohumanistenes virke. Selv om det er fristende å tilskrive deres litterære produksjon et oppriktig behov for intellektuell selvrealisering, er det tydelig at dedikasjonene, særlig til patroner, også spilte en pragmatisk rolle i forfatterens muligheter for å få verket sitt utgitt.

³⁰³ Jan Machielsen. «The Return of Justus Lipsius to Catholicism». *Renaissance Studies* vol. 27, nr. 2 (2011): 161–182. 165, 169.

³⁰⁴ Se for eksempel Jacqueline Glomski. *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons: Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox*. Toronto: University of Toronto Press, 2007.

³⁰⁵ Se Amund Børdahl. «Makten tiltales». 105.

³⁰⁶ Burke. *The European Renaissance*. 156.

³⁰⁷ James H. Overfield. *Humanism and Scholasticism in Late Medieval Germany*. Princeton: Princeton University Press, 2019 [1984]. 328.

Det intellektuelle selvet mellom pedagogikk og panegyrikk

Oslohumanistenes kongsdedikasjoner ser etter århundreskiftet ut til å bli mer panegyriske. Hvordan kan denne tilsynelatende endringen forklares?

Alle tidligmoderne stater praktiserte sensur, og særlig når det gjaldt bokutgivelser. Som Øystein Rian har vist, klarte myndighetene i Europas mest språkmangfoldige områder i mindre grad enn andre steder å gjennomføre en ensretting, delvis fordi et utvalg institusjoner her utgjorde en motvekt til kongemakten. Det var ikke tilfellet i Danmark-Norge.³⁰⁸ Ettersom kongemakten i perioden mellom 1536 og 1660 i stadig større grad bestemte hvilke tekster som skulle trykkes, er det ikke overraskende at kongen ble lovprist i en rekke ulike sjangre. Ved å studere danske leilighetsdikt fra 1600-tallet, har Sebastian Olden-Jørgensen vist at man kan spore en endring i diktformen som følger overgangen fra adelsveldet til eneveldet. Ifølge Olden-Jørgensen er den politiske leilighetsdiktningen i denne tiden utpreget panegyrisk. Likevel, mener han, har den ofte formanende og belærende elementer. Denne motsetningen mener Olden-Jørgensen er særlig påtakelig i hyllingsdiktene som på 1600-tallet utkom i forbindelse med kongehyller. Etter innføringen av eneveldet svekkes det formanende elementet i lovprisingene, og de blir mer entydig panegyriske.³⁰⁹ Rian vektlegger at en superlativ-preget omtale av den danske kongen var vanlig både før og etter innføringen av eneveldet i 1660. Likevel var det før eneveldet i større grad rom for nyanser; kongen kunne til en viss grad fremstilles som feilbarlig.³¹⁰ På liknende vis påpeker Amund Børdahl i sin analyse av to dedikasjoner fra 1620-tallet spor av maktkonsentrasjonen som peker frem mot eneveldet i Danmark-Norge på 1660-tallet.³¹¹ Jeg har vist det jeg mener er en ulikhet mellom dedikasjonen fra 1596 og den fra 1606, nemlig at Gunnarssøns tiltale av kongen etter århundreskiftet bærer mindre preg av faglig selvlegitimering. Mens dedikasjonen fra 1596 er skrevet fra et aktivt forfattermiljø rundt Oslo skole, og under beskyttelse fra superintendent Jens Nilsson, er den fra 1606 skrevet av oslomiljøets eneste gjenværende aktive forfatter, og tilegnet en konge som på det tidspunktet hadde hatt tid til å demonstrere hva slags politikk hans styre ville bestå i. *Akrostikkis* ble utgitt to år etter kongens forbud mot å tildele alumni-studenter fra jesuittiske kollegier presteembeter. Det er tenkelig at Gunnarssøns mer underdanige tiltalte av Christian

³⁰⁸ Øystein Rian. «Historie i tvangstrøye. Kongemakt og historieformidling i Danmark-Norge 1536–1814». *Historisk tidsskrift*, vol. 92, nr. 1 (2013): 63–89. 67.

³⁰⁹ Sebastian Olden-Jørgensen. «Fra adelsvælde til enevælde i lejlighedsdigtningens spejl» i *Att dikta för livet, döden och evigheten. Tillfällesdiktning under tidligmodern tid*, redigert av Arne Jönsson, Valborg Lindgårde, Daniel Möller og Arsenii Vetushko-Kalevich. 573–593. Göteborg: Makadam förlag, 2020. 574.

³¹⁰ Rian. «Historie i tvangstrøye». 69.

³¹¹ Se Børdahl. «Makten tiltales».

IV i 1606 skyldes at miljøet og forfatteren selv var klar over at hans humanistiske virksomhet var mer avhengig enn før av kongens godvilje. I lys av dette vil jeg argumentere for at endringen i oslohumanistenes dedikasjonspraksis etter århundreskiftet er et tidlig uttrykk for maktkonsentrasjonen til den dansk-norske kongemakten i det syttende århundret.

Perioden da oslohumanistene fikk sine verk utgitt, faller på mange måter mellom to periodiske stoler: På den ene siden befinner de seg i den nordeuropeiske senrenessansens slutfase, nesten hundre år etter at Erasmus omtalte sitt eget nettverk som en *respublica litteraria*. På den andre siden aner man i historien om oslohumanistene bare omrisset av den statskonsolideringen som først etter religionskrigene skulle gjøre det nødvendig for lærde på det europeiske kontinentet å omdefinere sine forhold til militære og administrative eliter: Flere forskere har vist at andre halvdel av det syttende århundret markerte en krisetid for de lærdes republikk.³¹² Tapet av inntekt og patronkap og den parallelle nedgangen i sosial prestisje bidro til å styrke den transnasjonale forbindelsen innad i de intellektuelle fellesskapene.³¹³ Det er nærliggende å se oslohumanistenes mer panegyriske tiltale av kongen på begynnelsen av 1600-tallet som et forvarsel om denne politiske endringen. Samtidig vitner den også om den store endringen i miljøets interne struktur.

Det blir ofte trukket frem i fagdebatten om oslohumanistene at de sammenliknet med det humanistiske miljøet på Vestlandet forholdt seg positive til Danmark og den danske kongemakten.³¹⁴ Humanistene på Østlandet hadde riktignok sterke forbindelser til Danmark. Likevel er det, i lys av at tendensen mot ensretting speiles i humanistene dedikasjoner, for enkelt å bruke disse tekstene som vitnesbyrd om humanistenes begeistring for kongemakten. Mens portrettering og selv-portrettering i humanistenes kollegiale fortaler er tvetydig og paradoksal, er den panegyriske hyllesten i patron-dedikasjonene langt mer entydig. Denne selvutformingen handler ikke om å realisere et intellektuelt potensial, men om å behage den politiske autoriteten. Mens de familiære dedikasjonene var anledninger til intellektuell selvrealisering, virker det som at kongsdedikasjonene rundt århundreskiftet i større grad var nødvendige for det intellektuelle miljøets overlevelse. Dedikasjonene vitner om spennet mellom en klassisistisk-humanistisk litterær selvutforming basert på etos, og en maktilpasset selvscenesettelse i møte med politiske autoriteter.

³¹² Anne Goldgar. *Impolite Learning: Conduct and Community in the Republic of Letters, 1680–1750*. New Haven: Yale University Press, 1995; Kasper Risbjerg Eskildsen. *The Habit of Enlightenment: Scholars and Scholarly Identities in Northern Germany and Scandinavia 1680–1750*. Freie Universität Berlin, Ph.D., 2003.

³¹³ Eskildsen. «How Germany Left the Republic of Letters». 422.

³¹⁴ Berg. *Reformasjonen*. 136; Garstein. *Humanismen i renessansens og barokktidens Norge*. 24.

Ikke desto mindre viser dedikasjonene at oslohumanistene i deres forfatteraktive periode arbeidet for å inngå i en *respublica literaria*, det vil si et transnasjonalt nettverk av skrivende humanister som alle befestet et litterært selv overfor sine lesere. Det er noe paradoksalt mellom humanistenes litterære selvutforming og deres kollektive tilhørighet til et intellektuelt nettverk: Deres arbeid for å etablere et individuelt litterært selv befester deres kollektive identitet.

*

For å konkludere er det tydelig at oslohumanistenes dedikasjoner tilhører en lang tradisjon, og i stor grad også et fastlagt mønster. Likefullt kan de fortelle en god del om miljøets dynamikk. Jeg har pekt på en todelt endring i humanistenes dedikasjonspraksis i løpet av denne perioden. For det første tyder det økende mangfoldet i de kollegiale fortalene mot slutten av perioden vår på at miljøet ble mer spredt etter Jens Nilssøns død. Økningen i antallet patron-dedikasjoner fra rundt 1590 tyder på at miljøet ble mer avhengig av ytre støtte for å få sine verk utgitt etter Frants Bergs død. Dedikasjonene til humanistenes patroner viser at miljøets videreføring var avhengig av velgjørere, og særlig av kongemaktens godvilje. Den stilmessige overgangen fra formanende og pedagogiske til stadig mer panegyriske hyllingsdikt og dedikasjoner tyder på en endring i oslohumanistenes forhold til kongemakten mot slutten av 1500-tallet. Denne endringen kan sees i sammenheng med kongemaktens stadig mer inngripende ensrettende politikk, og en nedgang i det humanistiske miljøets innflytelse etter århundreskiftet.

I lys av denne undersøkelsen vil jeg nyansere to påstander. Før det første virker det for enkelt å si at oslohumanistenes kollegiale dedikasjoner kun hadde til hensikt å styrke miljøets interne nettverksforbindelser. De fungerte også som demonstrasjoner av humanistenes intellektuelle forbindelser utad. For det andre kan ikke patrondedikasjonene utelukkende ansees som midler til politisk beskyttelse eller innflytelse, men også i visse tilfeller som forsøk på å innlemme patronen i det kollegialt nettverk. Jeg har argumentert for at oslohumanistenes dedikasjoner må sees som virkemidler i deres forsøk på å befeste en intellektuell identitet for sine lesere. Dedikasjonene kan både tolkes som virkemidler i en pragmatisk, litterær selviscenesettelse, og som et mer oppriktig selvrealiseringsprosjekt. I begge tilfeller viser undersøkelsen av humanistenes dedikasjoner at behovet for å etablere en etos-basert intellektuell identitet preger deres skrivepraksis. Dette prosjektet har oslohumanistene til felles med de lærdes republikk.

Fjerde kapittel

Geistlig virke mellom teologi og kristenhumanisme

Endringer i senrenessansens kristenhumanistiske program fulgte de protestantiske og katolske reformasjonene som preget Europa på 1500- og 1600-tallet. Det har vært sagt at å karakterisere forholdet mellom religion og humanisme er et uløst problem i historieskrivingen om reformasjonsårhundret.³¹⁵ I det følgende skal jeg undersøke hvordan oslohumanistene som humanistiske geistlige orienterte seg mellom de kulturelle og kirkepolitiske bevegelsene som preget deres samtid. Hensikten med dette er å demonstrere variasjonen i senrenessansens ulike humanistiske bevegelser og deres geistlige representanters relasjon til teologiske problemstillinger.

Det er ikke bare prestegjeringen som utgjør oslohumanistenes geistlige virke, men også deres teologiske tekstproduksjon. Den består av prekener, likprekener, bibelforedrag, teologiske lærebøker og religiøse leilighetsdikt.³¹⁶ Tekstene jeg her tar for meg er fortrinnsvis forfattet av miljøets andre generasjon. De siste oslohumanistene fikk så vidt vi vet ikke egne tekster utgitt. Derfor er det tydelige begrensninger for hva vi kan si om disse humanistenes forhold til den intellektuelle diskursen mellom den teologiske og den humanistiske fagtradisjonen. Etersom flere av dem var utdannet ved det jesuittiske kollegiet i Braunsberg under Laurits Nilsson, undersøker jeg imidlertid det trykte brevet fra studentene i Braunsberg til professorene i København som uttrykk for jesuittenes deltakelse i sin tids teologiske diskurs.³¹⁷ Målet med dette kapitlet er todelt. Jeg skal for det første undersøke oslohumanistenes prestegjering, og hvordan den endret seg i løpet av perioden. For det andre skal jeg analysere humanistenes teologiske skrifter, og vurdere hva som er forholdet i disse skriftene mellom teologi og kristenhumanisme. Hva kan humanistenes teologiske fokus fortelle oss om deres geistlige virke, og om deres holdning til teologien som fag? Med disse to aspektene – det praktiske og det teoretiske – redegjort for, skal jeg drøfte hva som var relasjonen mellom humanistenes konfesjonelle tilhørighet, deres geistlige virke og deres humanistisk-teologiske

³¹⁵ Lowell C. Green. «The Influence of Erasmus upon Melanchthon, Luther and the Formula of Concord in the Doctrine of Justification». *Church History*, vol. 42, nr. 2 (1974): 183–200. 183.

³¹⁶ Av hensyn til kapitlets omfang vil jeg begrense meg til å behandle tekstene som trolig er skrevet i pedagogisk øyemed, ettersom disse både er de mest dogmatiske og de mest dannelsesorienterte. Se tabellen over oslohumanistenes utdanning og embeter på side 128, og tabellen over verkene som ble utgitt i deres samtid på side 130

³¹⁷ Hva jeg utfra den generelle observasjonen om jesuittenes forhold til kristenhumanismen kan si om oslohumanistenes tredje generasjon, er uten videre dekning, og derfor bare en hypotese.

undersøkelser. Hvordan var oslohumanistenes geistlige virke påvirket av de humanistiske strømningene fra kontinentet som vi vet at deres øvrige intellektuelle praksis bar preg av?

Jeg skal argumentere for at oslohumanistenes geistlige virke vitner om en spenning mellom senrenessansens kulturelle og kirkepolitiske bevegelser. Først og fremst sto humanistene i kraft av sine embeter i et spenningsforhold mellom den lutherske reformasjonen, folketroen og senere også den katolske motreformasjonen. I tillegg bærer deres teologiske verk preg av en spenning mellom den humanistiske og den teologiske fagtradisjonen. Hvilken av de to fagtradisjonene som er vektlagt, har sammenheng med tekstens reformatoriske prosjekt. Det er i den forstand en sammenheng mellom fragmenteringen av humanistiske bevegelser på det europeiske kontinentet, og variasjonen som oslohumanistenes teologisk-humanistiske tekstproduksjon bærer preg av.

I. «(...) saa have mangel Præst ei været saa bryd som nu»:³¹⁸ Humanistenes geistlige virke 1548–1613

Nesten alle i det oslohumanistiske miljøet virket på et tidspunkt enten som biskoper, kanniker, proster eller prester.³¹⁹ Jeg skal vurdere hvordan humanistene i sin geistlige gjerning forholdt seg til kongemakten og til endringene kirkevesenet hadde gjennomgått med reformasjonen. Dertil skal jeg undersøke hvordan deres humanistiske interesse kom til syne i geistlig sammenheng. Jeg vil vise at det i løpet av perioden vår kan spores en endring både i hvilke embeter humanistene besatt, og i hvordan de virket i disse embetene.

Biskopene, 1548–1600: Visitasreiser, disiplinering og ensretting

Etter reformasjonen ble en del av prestegjeringen å opprettholde, og sørge for at allmuen overholdt, den nye konfesjonen. Arne Bugge Amundsen skriver at de første superintendentene i Oslo etter reformasjonen ikke var radikale reformatorer, men at de snarere var orientert mot europeisk humanisme, og opptatt av å drive skolen og av lærde aktiviteter. Som vi har sett, har Amundsen utvilsomt rett i at en interesse for utdanning og dannelse, og et humanistisk forfatterprosjekt, er blant oslohumanistenes karakteristiske trekk.³²⁰ Det er likevel ikke dermed sagt at deres virke ikke også var farget av de kirkepolitiske debattene som preget deres samtid. Den etter-reformatoriske presterollen forente forventninger i relasjon til Gud, til kongen og

³¹⁸ Ludvig Ludvigsen Daae. *Norske bygdesagn*. Christiania: J. W. Cappelens Forlag, 1881. 30.

³¹⁹ Det eneste unntaket jeg kjenner til er Peder Jacobssøn Flemløse, som var astronom og lege. Se Heegaard. «Peder Jacobssøn Flemløse».

³²⁰ Amundsen. «Pastoral Ideals and Public Sphere in Christiania (Oslo) in the Seventeenth Century». 221.

kirkeledelsen, og til menighetene. Charlotte Appel beskriver hvordan prestenes rolle var påvirket av kirkeordinansen fra 1537: «De danske og norske prester var løpende vitner til hvordan kolleger ble irettesatt og straffet, i noen tilfeller for å ha vært for nevenyttige (og ha utelukket sognebarn uten tilstrekkelig grunn), i andre tilfeller for å ha vært for lemfeldige.»³²¹ Bevisstheten om disse farene må ha preget prestegjeringen. De som sto nærmest øvrigheten i det geistlige hierarkiet var superintendentene. Bånd til kongen var utvilsomt sentrale i utnevnelsen til den geistlige administrasjons toppstillinger.

Det er liten tvil om at familiens nære bånd til kongefamilien var en grunn til at Frants Berg ble utnevnt til biskop i Norge.³²² I et brev fra kong Fredrik II fra 1548 beordres den nyinnsatte superintendenten til å «drage omkring og have Tilsyn i alle geistlige Sager, og prædike og lære Guds Ord og det hellige Evangelium reent og klart for Almuen, (...) saa (...) Religionen holdes ved Magt, og i alle Maader rette sig efter den aabne Reformats og Ordinants (...)»³²³ Biskopen hadde et overordnet ansvar for å holde orden i stiftet, og sto i direkte kontakt med kongen om kirkens anliggende. En av mulighetene biskopene hadde til å holde oversikt over tilbedelsesskikken i stiftet sitt, var gjennom visitasreiser. Omfanget på visitasreisene og hans andre pikter må ha vært krevende for Berg, som på 1570-tallet var i 60-årene.³²⁴ I et brev fra kong Fredrik II datert 29. april 1572, viser kongen at han er informert om at Berg «for hans Alderdom og Skrøbelighed nu længer alene og uden en Medhjælper ikke kan paa hans Embedes Vegne forestaae forne.»³²⁵ I et kongebrev fra to år senere kommer det frem at Jens Nilssøn er utpekt som Frants Bergs etterfølger, og samme år begynte Nilssøn å visitere på vegne av superintendenten.³²⁶

³²¹ Charlotte Appel. «Værdige gæster ved herrens bord. Sognepræsternes rolle i administrasjonen af skriftemål og altergang efter reformationen» i *Religiøs tro og praksis i den dansk-norske helstat fra reformasjonen til opplysningstid ca. 1500–1814*, redigert av Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud. 15–48. Bergen: Universitetet i Bergen, 2010. 37. I egen oversettelse.

³²² Steinar Imsen. *Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet*. Oslo: Universitetsforlaget, 1982. 152.

³²³ Fredrik II. 12. juni 1548. «Til Mr. Frants Claussøn» i *Norske rigs-registranter, bind I, 1523–1571*, redigert av Edvard O. Heiberg og Siegwad Pettersen. 108. Christiania: Brøgger og Christies bogtrykkeri, 1861. 108.

³²⁴ Selv om vi ikke har Frants Bergs visitasberetninger, vet vi at han i løpet av sin virketid som superintendent reiste regelmessig rundt i stiftet. I presten Søfren Søfrenssøns opptegnelser kan vi flere ganger lese at biskopen har visitert. Se Søfren Søfrenssøn. *Presten Søfren Søfrenssøns memorialbog 1564–1599*, redigert av Andreas E. Erichsen. Kristiania: Dreyers bogtrykkeri, 1898.

³²⁵ Fredrik II. 29. april 1572. «Til Capitel Udi Oslo og Hamer Domkirke» i *Norske rigsregistranter, vol. 2. 1572–1588*, redigert av Siegwad Pettersen og Otto G. Lund. 30–31. Christiania: Brøgger og Christies bogtrykkeri, 1863. 30.

³²⁶ Fredrik II. 14. februar 1574. «Mester Jens Nilssøn fik Brev at skulle være Superintendent efter Mester Frants Bergers Død» i *Norske rigsregistranter, vol. 2. 1572–1588*, redigert av Siegwad Pettersen og Otto G. Lund. 87–88. Christiania: Brøgger og Christies bogtrykkeri, 1863. 87; Søfrenssøn. *Presten Søfren Søfrenssøns memorialbog*. 10.

Jens Nilssøn overtok superintendent-embetet i 1580. I et brev til Sjælland-biskopen Paul Madssøn samme år skriver han om religionskonflikter i Oslo og Hamar stift: «Haffuer proffuisterne vdi Oslo oc Hammers Stigter beklagitt, huilckit ieg oc sielff haffuer forfarit, at vdi forne Stigter findis en stor wenighed vdi Cæremonier och Kierckeskick, saa att der holdis neppelige den skick i den ene kiercke som i den anden.»³²⁷ Nilssøn skriver at mens noen følger salmebøkene, følger andre gamle håndbøker. Bare enkelte følger kirkeordinansen, og det finnes til og med menigheter som blander sammen ulike bekjennelser. Jens Nilssøn presenterer en rekke tiltak for å bøte på disse lokale variasjonene i tilbedelse. Denne beskrivelsen av lite ensartede bekjennelsespraksiser i ulike kirker kan sees i sammenheng med at kong Fredrik II i 1580 nedla forbud mot å innføre *Konkordieboken*, den evangelisk-lutherske kirkes samlede bekjennelse, i riket.³²⁸ Det er nærliggende å tenke at kongens forbud hang sammen med et ønske om å forebygge politisk uro.³²⁹ For den dansk-norske kirkemakten var perioden mellom 1570 og 1590 særlig preget av forsøk på å bekjempe religiøse avvik fra kalvinister, gjendøpere og andre som ikke bekjente seg til en evangelisk-lutherske tro. Som Laugerud viser, var ikke katolisismen myndighetenes fremste bekymring i denne perioden.³³⁰ Likevel skrev Jens Nilssøn et rundskriv til alle prestene i stiftet i 1581, hvor man fordømmer jesuittene på det sterkeste.³³¹

Mens det i den katolske tradisjonen var vanlig å gå i forbønn for de døde mens de var i skjærsilden og spørsmålet om deres frelse ennå ikke var avgjort, ble skillet mellom liv og død med lutheranismen absolutt. I tråd med dette ble likprekener en populær sjanger i luthersk trospraksis midt på 1500-tallet. Likprekenene er ikke forbønner, men minneord, og har snarere som formål å trøste de etterlatte enn å påvirke de døde.³³² Tre av likprekenene Jens Nilssøn skrev i løpet av sitt virke som biskop er blitt bevart, og også i dem finner vi spor etter religionsforandringen: «Nå har han overvunnet all sin nød. Hans sjel er i Paradis og hviler seg i Abrahams kjød, det er, i Guds gjemme og forvaring, og skal på den ytterste dag uatskillelig sammenføyes med dette hans sanne legeme, som legges ned i jorden, og som da skal oppstå til

³²⁷ Jens Nilssøn. Juni 1580, «Responsio D. Doctoris Pauli Matthiae Sialandiae dioecesis Episcopi (...)» i *Danske kirkelove, 1536–1683 anden del*, redigert av Holger Rørdam. 315–321. København: Thieles bogtrykkeri, 1886. 315.

³²⁸ *Konkordieboken* består av tre oldkirkelige bekjennesskrifter og en rekke nyere skrifter, deriblant den augsburgske bekjennelse og Luthers katekisme. Følgelig åpner den for ulike bekjennelsespraksiser innenfor den evangelisk-lutherske kirke.

³²⁹ Dette påpekes av Jens Olav Mæland i «Forord og orientering til ny norsk utgave», i *Konkordieboken. Den evangelisk-lutherske kirkes bekjennesskrifter*, redigert av Jens Olav Mæland. I–III. Oslo: Lunde forlag, 2000. I.

³³⁰ Laugerud. *Reformasjon uten folk*. 190.

³³¹ Rian. *Sensuren i Danmark-Norge*. 363 f106.

³³² For en grundig redegjørelse av denne overgangen, se Tarald Rasmussen (red.). *Å minnes de døde. Døden og de døde i Norge etter reformasjonen*. Oslo: Cappelen Damm, 2019.

det evige liv.»³³³ Prestens vektlegging av de avdødes salighet er i tråd med den lutherske nådelæren; tanken om at velsignelser i livet er forvarslar om frelse.³³⁴ Samtidig som enkelte av disse endringene i ritualer knyttet til døden kan ansees som tegn på brudd med reformasjonen, er andre å regne som uttrykk for kontinuitet.

I Jens Nilssøns prekener finnes det tegn til utfordringer i kirkens reformprosjekt. Ved en anledning åpnet biskopen prekenen på Johannes døperens dag med å minne om at de feiret helgenen «icke i den agt och mening att vij skulle gjøre S. Hans nogen guds tieniste ock dyrckelse som de gjorde i Paffuedommit.»³³⁵ I Mikkelmessen i 1580 innledet han på en liknende måte, med å forsikre om at englene ikke skal dyrkes som guder slik som i pavedømmet, men at historien om dem skal trekkes frem som en del av evangeliet.³³⁶ To år senere finner vi en liknende bemerkning, i forbindelse med allehelgensaften:

I dag begaar wi en merckelig fest och høytid, om de Døde och affgangne Gudz helgen, som ere døde for werdenn, och leffuer dog hoz gudt. Icke att vi skall gjøre dennom nogen gudz tieniste och dyrckellse. Thi dett er obenbar emodt gudts Budt och befalling. Och thett er denn thieniste som de hellige Menniske icke ere begierendis aff oz: Thi de staar sielff nu op i himmelen for gudt och Lammet, giffuer gudt ære och tacksigellse.³³⁷

Det er en kjent sak at helgendyrkelsestradisjonen ble opprettholdt i Norge lenge etter reformasjonen. Jens Nilssøns insistering på at poenget med helgenmarkeringene var å tilbe Gud og ikke helgenene selv, er et vitnesbyrd om denne kontinuiteten og presteskapets kamp mot den.

Jens Nilssøn dro på omfattende visitasreiser gjennom nesten hele sin embetsperiode. Formålet med disse reisene var å ha kontroll over forkynnelsen i stiftet, og å eksaminere og kartlegge troskunnskapen i menighetene.³³⁸ I alle bispens prekener til menighetene i stiftet er det enkelte tilbakevendende budskap. Bispen talte flere steder i stiftet til allmuen og «formante

³³³ Jens Nilssøn. *Ligpredicken som wdi Erlig Velbyrdig oc Salig Henrick Brockenhusis Begræffuelse bleff Predicket i Oensø Kircke i Norge den 16. junij Aar etc. 1588*. København: Mads Vingaard, 1590. Upaginert.

³³⁴ Eivor Andersen Oftestad og Kristin Blikrud Aavitsland. «Adelsmannens minne» i *Å minnes de døde. Døden og de døde i Norge etter reformasjonen*, redigert av Tarald Rasmussen. 115–136. Oslo: Cappelen Damm, 2019. 127.

³³⁵ Jens Nilssøn. «Paa S. Hans Baptistae dag» i *To og tredive predikener holdt i årene 1578–1586 av M. Jens Nilssøn, fjerde evangeliske Superintendent over Oslo og Hamar Stifter*, redigert av Andreas Brandrud og Oluf Kolsrud. 274–296. Kristiania: Aschehoug, 1917. 274.

³³⁶ Jens Nilssøn. «Paa S: Michels dag» i *To og tredive predikener holdt i årene 1578–1586 av M. Jens Nilssøn, fjerde evangeliske Superintendent over Oslo og Hamar Stifter*, redigert av Andreas Brandrud og Oluf Kolsrud. 353–364. Kristiania: Aschehoug, 1917. 353.

³³⁷ Jens Nilssøn. «Festo omnium sanctorum. 1. Nouembris» i *To og tredive predikener holdt i årene 1578–1586 av M. Jens Nilssøn, fjerde evangeliske Superintendent over Oslo og Hamar Stifter*, redigert av Andreas Brandrud og Oluf Kolsrud. 376–394. Kristiania: Aschehoug, 1917. 376.

³³⁸ Per Nyquist Grøtvedt. «Biskop Jens Nilssøns visitasreise til Telemark 1/7–31/7 1595» i *Maal og minne*, redigert av Ludvig Holm-Olsen og Einar Lundeby. 37–56. Oslo: Samlaget, 1977. 39.

dem til Guds ords hørelese och til Guds fryckt, och til lydighed och andet mere saadant.»³³⁹ Liknende formaninger er å finne til sammen 13 ganger i visitasberetningene. I tre av tilfellene er kongemakten eksplisitt nevnt, blant annet da bispen besøkte Fyresdal på visitasreise i Telemark i 1595: «Der effter haffde bispen sin formaning til almuen ther sammestedtzt, at de flittelige skulle søge kircken och høre Gudtz ord. Siden at de skulle ære och fryckte deris øffrighed baade den verdslige och geistlige.»³⁴⁰ Vi finner en parallell til Jens Nilssøns vektlegging av lojalitet til kongemakten i Peder Palladius' visitasbok.³⁴¹ Superintendentenes oppfordring til lojalitet mot kongen var ikke deres eget påfunn. Faktisk pålegges de å preke om dette i kirkeordinansen fra 1537: «De skal holde våre undersåtter til å være fredsommelige og lydige med den formaning som de gir i sine prekener om øvrigheten og den lydighet som man er skyldig å vise den.»³⁴² Biskopene fikk med andre ord, i tillegg til sitt teologiske embete, i oppgave å håndheve lojalitet til kongen blant folk i stiftene sine.³⁴³

Ved en visitasreise i Torby i Båhuslen i 1597, er det beskrevet hvordan Jens Nilssøn seksti år etter reformasjonen fremdeles advarer folk mot å «bruge theris vrang Gudtz dyrckelse som her thill dags skeed er.»³⁴⁴ Senere, på visitas i Onsøy prestegjeld, ble bispen gjort oppmerksom på at det fremdeles fantes «mange billeder vdi Ingedals kircke til huilcke mange søge hen och bede.» Med én gang forlangte han at de lokale geistlige måtte la «samme billede och knobber bliffue affskaffet medt dett allerførste, saa framt attj ville icke lide tiltal och høre ilde derfor.»³⁴⁵ Her ser vi at biskopembetet selv to generasjoner etter religionsforandringen ikke bare dreiet seg om å spre den lutherske lærdom, men også å motvirke den fremdeles utbredte praktiseringen av katolisismen.

I oslobiskopens visitasbok ser vi også spor etter humanisten Jens Nilssøn. I forbindelse med en visitasreise i Telemark i 1595 skriver superintendenten at han har lånt bort sin utgave av Olaus Magnus' «de rebus Sueticis et historiis regnorum septentrionalium», som trolig er en

³³⁹ Jens Nilssøn. «Optegnelser om visitatsreisen i Baahuslen og Borgesyssel 1. Marts – 1. Mai 1594» i *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*, redigert av Yngvar Nielsen. 99–268. Kristiania: A. W. Brøgers Bogtrykkeri, 1885. 108.

³⁴⁰ Jens Nilssøn. «Visitatio in Telemarchia, a D. 1595» i *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*, redigert av Yngvar Nielsen. 337–420. Kristiania: A. W. Brøgers Bogtrykkeri, 1885.

³⁴¹ Palladius' optegnelser er fra hans tid som superintendent i Sjælland stift, et embete han overtok i reformasjonsåret 1537. I en formaning om bededagene, oppfordrer Palladius stiftallmuen til å være lojale til kongemakten. Se Peder Palladius. *Peder Palladius' Visitatsbok*, redigert av Kaare Støylen. Oslo: Tanum, 1945. 149.

³⁴² *Kirkeordinansen av 1537*. 115.

³⁴³ En grundig gjennomgang av visitasreisenes disiplinerende funksjon i Danmark er å finne hos Per Ingesman. Se Ingesman. «Visitations as an Instrument of Discipline in Early Modern Denmark» i *The Protracted Reformation in Northern Norway, vol. 2*, redigert av Sigrun Høgetveit Berg, Rognald Heiseldal Bergesen og Roald E. Kristiansen. 205–235. Hannover: Wehrhahn Verlag, 2016.

³⁴⁴ Nilssøn. «Optegnelser om visitatsreisen i Baahuslen og Borgesyssel». 516.

³⁴⁵ Nilssøn. «Optegnelser om visitatsreisen i Baahuslen og Borgesyssel». 551.

parafrasering av verket *Historia de gentibus septentrionalibus* fra 1555.³⁴⁶ Olaus Magnus, Sveriges siste katolske erkebiskop, er trolig Nordens fremste humanistiske personlighet fra denne perioden. At den lutherske superintendenten i Oslo 40 år etter utgivelsen var i besittelse av Olaus Magnus' verk, som var omfattende og kostbart, kan tyde på at respekten for dannelsen i dette tilfellet trumfet prinsippet om konfesjonell stridbarhet. Denne opptegnelsen er imidlertid nokså unik i visitasberetningene, noe som underbygger inntrykket av at biskopenes embeter ikke i utgangspunktet ga verken tid eller anledning til å dyrke en kristenhumanistisk interesse.

Etter Jens Nilssøns død i 1600 ble ingen flere i det oslohumanistiske miljøet tildelt superintendent-embetet. Anders Bentssøn Dall, en dansk prest som tidligere hadde vært Christian IVs hoffpredikant, overtok embetet etter Jens Nilssøn.

Kannikenes virke ca. 1577–1613

De fleste av oslohumanistene hadde i løpet av livet kannikeembeter. Kannikene var tilknyttet Oslo domkirke, og hadde en rekke ulike oppgaver i kirkens tjeneste, både i forbindelse med skoledrift, og i domkapittelet. Selv om all domkapittelets lokale styringsmyndighet var tilknyttet biskopen, hadde det et kollegialt preg, der kannikene var biskopens medarbeidere.³⁴⁷ Halvard Gunnarssøn var, foruten lektor ved Oslo skole, også én av syv kanniker i Oslo domkapittel på 1570-tallet. Som del av dette embetet var han prest i domkirken, og medlem av Oslo domkapittels dommerkollegium, hvor han blant annet dømte i disiplinærsaker mot prester.³⁴⁸ Fra 1581 var også Claus Berg, den tidligere biskopens sønn, kannik i Oslo. Samtidig ble han kantor, og fikk ansvar for sangundervisningen av Oslo skoles elever. Et knapt tiår senere ble Berg også dekanus eller domprost i domkapitlet.³⁴⁹ Domprost-embetet tilfalt ofte superintendenten i den tidlige lutherske kirken. Det er tenkelig at Jens Nilssøn hadde embetet de første ti årene av sitt superintendent-virke, men at han ga det fra seg. Det er det riktignok ikke kildegrunnlag for å si noe om. I Oslo domkapittels protokoller finnes sakene hvor Halvard Gunnarssøn og Claus Berg deltok i dommerkollegiet.³⁵⁰ Den siste saken magister Halvard

³⁴⁶ Nilssøn. «Visitatio in Telemarchia». 337; Olaus Magnus. *Historia de gentibus septentrionalibus*. Roma: Johannem Mariam, 1555.

³⁴⁷ Imsen. *Da reformasjonen kom til Norge*. 91.

³⁴⁸ For mer informasjon om dette, se Roggen. «Hallvard Gunnarssøn»; Rian. *Sensuren i Danmark-Norge*. 277.

³⁴⁹ Hallgeir Elstad. «Claus Berg». *Store norske leksikon*. 31.05.21. Lenke i litteraturlisten.

³⁵⁰ Erlend Hammer skriver at Anders Bentssøn Dall, som var superintendent fra 1601–07, var aktivt til stede i kapittelprotokollene gjennom hele sin periode. Samtidig påpeker han at man ikke kan si noe sikkert om hans konstante tilstedeværelse fordi domportokollene kun er bevart for hans siste halvår. Med andre ord bør vi være forsiktige med å si noe om superintendentens involvering i domkapittel-kollegiet i denne perioden. Se Erlend Hammer. *Folk, prest og domkapittelrett i Osloe oc Hammers sticter på begynnelsen av 1600-tallet*. Universitetet i Oslo, hovedoppgave, 2002. 40.

Gunnarssøn ser ut til å ha dømt, var 12. februar 1608.³⁵¹ Han døde få måneder senere. Etter kannikens død ser det ut til å være en endring i protokollføringen. Mens de undertegnede tidligere stort sett hadde vært Oslos residerende kanniker, er protollene fra oktober 1608 undertegnet stattholder Enevold Kruse og superintendent Nils Claussøn Sinning, «disligiste residerende canicker vdi Osløe».³⁵²

Man kan spørre seg om den økende involvering fra lokale myndigheter i domkapittelets saker kan ha sammenheng med Halvard Gunnarssøns død. Det er oppsiktsvekkende at Sinning tiltrådte embetet i 1607, men likevel ikke ser ut til å opptre i domkapittelets protokoller før det etterfølgende året. Jens Nilssøn var så vidt vi vet ikke aktiv i domkapittelet i sin periode som superintendent. Med både sin nevø og sin nieses ektemann som residerende kanniker, holdt han seg nok likevel informert om sakene domkapittelet behandlet. Det kan se ut til at superintendenten og stattholderen grep mer aktivt inn i domkapittelets sakshåndtering i perioden mellom 1600 og 1608. Hvis vi utgår fra at det økte engasjementet i 1608 har sammenheng med magister Halvards død, kan det skyldes at de øvrige kannikene har uttrykt et ønske om mer involvering fra lokale myndigheter. Den kan samtidig også sees i sammenheng med domkapittelets gradvise tap av myndighet til kongemaktens kirkestyre etter reformasjonen.³⁵³

Proster, prester og munkar 1602–1613

I løpet av vår periode var det stadig flere prester blant de sentrale oslohumanistene. Allerede i 1562 fikk Rasmus Hjort Tønsberg prosti i len. Denne tildelingen var etter all sannsynlighet hans svigerfar Frants Bergs fortjeneste. Blant barna hans ble sønnene Morten og Anders henholdsvis kartusinaner- og fransiskanermunker på kontinentet.³⁵⁴ Christopher, Evert og Jacob virket derimot som prester i Norge. Retten til å ansette prester, kallsretten, var i kirkeordinansen av 1537 tillagt menighetene og prostene.³⁵⁵ At Rasmus Hjort var prost i Tønsberg til sin død i 1604, og at Finn Sigurdssøn overtok prostiet etter ham, var trolig ikke uten betydning i tildelingen av presteembeter etter århundreskiftet.

³⁵¹ *Oslo kapitels protokoller, rekke 2 hefte 1: Oslo kapitels kopibog 1606–1618*, redigert av Oluf Kolsrud. Kristiania: Kildeskriftskommisjonen, 1913. 34.

³⁵² *Oslo kapitels protokoller, r. 2 h. 1.* 36.

³⁵³ Merete Thomassen. «Domkapittel». *Store norske leksikon*. 31.05.21. Lenke i litteraturlisten.

³⁵⁴ Sinning. «Kommisjonsdom 19. august 1613». 621; Amundsen og Laugerud. *Norsk fritenkerhistorie*. 66.

³⁵⁵ *Kirkeordinansen av 1537*. 109; Imsen. Superintendenten. 158. Menighetenes kallsrett ble videreført med Kirkeordinansen av 1607. Se *Kirkeordinansen av 1607 og forordning om ekteskapsaker gitt 1582*. Oslo: Den rettshistoriske kommisjon, 1985. 29.

Oslohumanismens tredje generasjons religiøse tilhørighet har i historiografien ofte blitt fremstilt som entydig krypto-katolsk. January-McCann beskriver, med støtte fra Garstein, fremveksten av et nettverk av kollegie-utdannede prester i Norge på slutten av 1500-tallet, som hadde en sterk bevissthet om at de alene kunne gjenvinne fedrelandet til den katolske tro.³⁵⁶ Fortellingen om de siste oslohumanistenes rolle i den skandinaviske motreformasjonen baserer seg litt løst på de få førstehåndberetningene vi har fra dem, og gir miljøets historie en avslutning som kontrasterer dens begynnelse. Når det er sagt, er det liten tvil om at enkelte personer i den humanistiske kretsen på Østlandet i denne perioden var vendt tilbake til den katolske tro. Likevel mener jeg fortellingen om at motreformasjon på dette tidspunktet var et slags oslohumanistisk fellesprosjekt, krever en nyansering.

Som jeg beskrev i kapittel to, fikk den tredje generasjonen av det oslohumanistiske miljøet sin utdanning ved jesuittiske kollegier i utlandet. Jesuittenes årsberetning fra 1601 forteller som nevnt om den jesuittiske påvirkningen på latinskolene i Skandinavia. I fagdebatten er denne beretningen ofte ansett som bevis for at Oslo skole under Christopher Hjorts rektorskap i hemmelighet ble drevet som en katolsk institusjon. Det årboken beretter om er at humanistene i Oslo var påvirket av jesuittenes pedagogikk og deres vektlegging av dannelse innenfor de humanistiske fagene.³⁵⁷ Med andre ord er ikke denne beretningen et vitnesbyrd om Christopher Hjorts og andre, tidligere jesuitt-studenters religiøse tilhørighet. Det er snarere en bekreftelse på deres kulturelle tilhørighet til humanismen. Tre tidligere elever av Hjort ved Oslo skole vitnet som voksne om at Hjort som rektor hadde opplært dem i «boglige konster och 'disligeste i Gudz fryctt effter den avgustanische confessionn.'»³⁵⁸ I et brev fra den jesuittiske viseprovinsialen Paulus Boxa til Christopher Hjort, datert 10. september 1598, finner man større grunn til å betvile fortellingen om Hjorts kryptokatoliserende prosjekt: «Men selv du kan være et eksempel for alle, som selv om du har levd mange år med oss, likevel ikke har blitt drevet og tvunget til religionen av oss, selv ved det minste ord.»³⁵⁹ Boxas beskrivelse indikerer at Christopher Hjort før århundreskiftet sto fast ved sin lutherske konfesjon. Flere elementer ved hans senere geistlige virke vitner imidlertid om en mindre distinkt konfesjonell posisjon enn mange av hans jevnaldrende. I et vitnesbyrd mot Christopher Hjort fra 1613, fortalte

³⁵⁶ January-McCann. «Exiles and Activists». 178.

³⁵⁷ Se særlig Olin. *Erasmus, Utopia, and the Jesuits*; Kainulainen. «Virtue and Civic Values in Early Modern Jesuit Education»; Grendler. «The Universities of the Renaissance and Reformation».

³⁵⁸ Sinning. «Kommisjonsdom 19. august 1613». 612.

³⁵⁹ «Sed vel tu ipse instar omnium potes, qui licet multis annis nobiscum vixeris, nunquam tu vel minimo verbo a nobis ad religionem adactus compulsusque fuisti.» Se Paulus Boxa. «Paulus Boxa to Christopher Hjort, 10. September 1598» i Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. II*. 310. Oslo: Universitetsforlaget, 1980. 310. I Åsne D. Grøgaards og Vidar B. Skrettings oversettelse.

oslokapellanen Peder Oluffsøn at en av Hjorts sognebønder i Sørkedalen i et langvarig sykeleie ikke hadde fått besøk av sognepresten, og derfor var forhindret i å bekjenne. På bondens dødsleie var kapellanen tilkalt som en nødløsning.³⁶⁰

For noen av miljøets medlemmer, ser ikke tilbakevendingen til katolisismen ut til å kunne la seg betvile. Jacob Hjort ble presteviet til katolsk prest i Braunsberg våren 1602. I et brev fra 1603 til Erlend Haldorssøn, som også var katolsk presteviet og virket som prest i Danzig, skriver Laurits Nilssøn at Jacob Hjort er i Tønsberg, og holder hemmelig katolsk messe hos sin far, mens han fører lutherske gudstjenester i kirken.³⁶¹ Etter farens død i 1604 ble Jacob Hjort utnevnt til sogneprest i Onsøy. Her skal han flere ganger ha latt Erlend Halldorssøn preke i menigheten sin i perioden mellom 1608 og 1611.³⁶² Også Laurits Claussøn Berg, Hjortbrødrenes fetter og den tidligere oslobiskopen Frants Bergs barnebarn, ble sendt til jesuittene i Braunsberg etter skolegangen i Oslo. Laurits Berg flyttet i 1602 tilbake til Braunsberg og bodde der til sin død. Duin mener at Berg dro tilbake til Øst-Preussen for «fritt å kunne leve i sin katolske religion.»³⁶³ Denne slutningen virker rimelig.

Andre blant oslohumanistenes sønner er vanskeligere å plassere hva gjelder religiøs tilhørighet. Som nevnt mottok den tidligere jesuitt-studenten og senere sognepresten på Nes, Herman Hanssøn Ring, et anbefalingsbrev fra superintendent Anders Bentssøn Dall for å fullføre sine studier i København i 1604. Da han vendte tilbake til Oslo etterpå, ble han først ansatt som sekretær for Dahls etterfølger, Nils Claussøn Sinning. Garstein beskriver disse kontaktene i den dansk-norske geistligheten som et taktisk valg fra Rings side, mens han i hemmelighet beholdt kontakten med katolikker på kontinentet.³⁶⁴ Det Garstein regner som det avgjørende beviset på Rings katolisisme er et bygdesagn nedtegnet av Ludvig Daae i 1881. Ifølge Daae sto det nedskrevet om Ring i en gammel bibel et sted i Oppland at han i et bondebryllup skal ha stukket en kniv i et bilde av Martin Luther og sagt: «Du Munk kunde have holdt din Mund, saa havde mangel Præst ei været saa bryd som nu.»³⁶⁵ Dette angivelige

³⁶⁰ Sinning. «Kommisjonsdom 19. august 1613». 611. Peder Olfussøn var et halvt år etter Gjerpdommen i et rettsoppgjør med Christopher Hjort over dette vitnesbyrde. Se Claus Berg et al. «Affseggt imellom m. Christopher Hiort och her Peder Ollssøn capelann j Opslou» i *Oslo kapitels kopibog 1606–1618, første hefte*, redigert av Oluf Kolsrud. 132–168. Kristiania: Grøndahl & Sønns bogtrykkeri, 1913.

³⁶¹ Laurits Nilssøn. 22. januar 1603. «Erlando Haldorio, sacerdoti catholico norvego» i *Epistolarum Commercium*, redigert av Johannes J. Duin og Oskar Garstein. 130–131. Oslo: St. Olavs forlag, 1980.

³⁶² På samme måte skal Herman Hanssøn Ring ha invitert Erlend Halldorssøn til å preke i kirken sin. Ring innrømmet senere å ha tillatt dette, men hevdet at han ikke var klar over Halldorssøns jesuittiske tilhørighet. Se Duin. *Streiftog i norsk kirkehistorie*. 82; Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. II*. 324, 325.

³⁶³ Duin. *Streiftog i norsk kirkehistorie*. 90.

³⁶⁴ Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. II*. 325.

³⁶⁵ Daae. *Norske bygdesagn*. 30.

utsagnet kan utvilsomt tolkes som en teologisk kritikk av Luther fra en prest som har funnet tilbake til den katolske tro. Samtidig kan det leses som en geistlig kommentar til reformasjonens omgjøring av presterollen, og regnes som en del av en kirkepolitisk diskurs.

To av miljøets medlemmer som ser ut til å ha virket i tråd med sin reformatoriske foreldregenerasjon, er Jens Nilssøns sønn Christopher Jenssøn, og den samme sin nevø, Finn Sigurdssøn. Christopher Jenssøn, som ble sogneprest i Sande i Jarlsberg, var som vi har sett møysommelig beskyttet av faren mot uheldig påvirkning på sine studiereiser til utlandet. I 1595 ble han forfremmet fra et kannikdømme i Hamar til prestetjeneste i Stange kirke i Hedmark. I 1611 ble han prest på Toten, hvor han døde samme år.³⁶⁶ Finn Sigurdssøn hadde i ungdommen fulgt biskop Jens Nilssøn på hans visitasreiser, og siden vært på lange dannelsesreiser på det europeiske kontinentet, blant annet ved jesuittiske kollegier. Da Rasmus Hjort døde i 1604, overtok Sigurdssøn hans prosti i Tønsberg.³⁶⁷ Amundsen virker tilbøyelig til å regne Finn Sigurdssøn som en av oslohumanistene som hadde katolske sympatier fra sine studiedager hos jesuittene, men som senere kom seg over på «den 'riktige' siden».³⁶⁸ Det er i Finn Sigurdssøns tilfelle, som i de fleste andres, nærmest umulig å si hvorvidt den jesuittiske utdanningen hadde innvirkninger på hans religiøse ståsted, og det er mulig at Amundsens problematisering av Sigurdssøns «eventuelle katolske sympatier» er betimelig.³⁶⁹ Likefullt er det i det begrensede tilfanget av beretninger om Finn Sigurdssøns geistlige virke ingenting som tyder på at han aktivt motarbeidet den luthersk-evangeliske kirken. I en vurdering av indisiene på hans religiøse orientering, bør hans mangeårige påvirkning fra Jens Nilssøn veie vel så tungt som hans utdanning hos jesuittene.

Det er tydelig at oslohumanistenes geistlige virke bærer preg av deres samtids kirkepolitiske reformbevegelser. I lys av den sterke folkelige motstanden mot reformasjonen som eksisterte i mange tiår og til og med hundreår etter dens innføring, er det ikke overraskende at det også blant geistlige var katolske sympatier. I oslohumanistenes tredje generasjon er denne tendensen tydelig. Selv om miljøets konfesjonelle tilhørighet ser ut til å være mindre entydig luthersk-evangelisk fra tiden rundt århundreskiftet, må vi også ta høyde for at endringen i deres kirkelige embeter har innvirkning på hva vi vet om deres geistlige virke.

³⁶⁶ Nilssøn. «Sylvula». 347; Christianson. *On Tycho's Island*. 295.

³⁶⁷ Christianson. *On Tycho's Island*. 357; Duin. *Streiftog i norsk kirkehistorie*. 81.

³⁶⁸ Amundsen. «Dynamikk og dynasti. Norsk luthersk reformasjon og geistlige strategier» i *Religiøs tro og praksis i den dansk-norske helstat fra reformasjon til opplysningstid, ca. 1500–1814*, redigert av Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud. 49–69. Bergen: Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier, 2010. 58.

³⁶⁹ Amundsen. «Dynamikk og dynasti». 57.

II. «Å ta sin sigd til en annen manns avlinger»:³⁷⁰ Humanistisk ekthet og den sanne lære

På 1400- og 1500-tallet var universitetskulturen på det europeiske kontinentet preget av en konflikt mellom teologer og humanister. Den økende interessen for filologiske bibelstudier blant humanister ble møtt med sterke reaksjoner fra teologer som mente at humanistene utelukkende hadde språkkompetanse, og var ute av stand til å studere teologi. Debatten tilspisset seg med Lorenzo Vallas bibelundersøkelser på begynnelsen av 1500-tallet. Med henvisning til Femte Mosebok, anklaget teologer Valla og hans humanistiske meningsfeller for å «ta til sigd i en annen manns kornåker».³⁷¹ Erasmus' oppdagelse av Lorenzo Vallas annotasjoner til Det nye testamentet har blitt ansett som en overgang i *hans* intellektuelle virke. Erasmus bevegde seg med denne oppdagelsen fra sitt tidlige virkes klassisistiske humanisme, i retning av teologi og bibelstudier. Betydningen av hans arbeid har gjort at Erasmus regnes som bibelhumanismens eller kristenhumanismens grunnlegger.³⁷² Oslohumanistenes teologiske tekstproduksjon ble til i etterdønningene av denne akademiske debatten. Jeg skal undersøke hvordan de som geistlige forholder seg til den, og hva deres tekster kan fortelle om oslohumanistenes påvirkning fra kristenhumanismen og den teologiske tradisjonen. Hvordan var forholdet mellom humanistenes geistlige virke, deres teologiske sannhetssøken og deres kristenhumanistiske ideal?

Teologiske foredrag og lærebøker

I en fortale til sin svigerfar fra 1583, gir Jens Nilssøn uttrykk for at superintendentgjerningen krever mye av ham. Det Nilssøn beskriver som de «omskiftelige og flokete oppgaver som legger beslag på meg», står i veien for hans intellektuelle arbeid: «All den tid jeg fikk til overs etter anstrengende visitasreiser og de mange andre sysler som min stilling pålegger meg, begynte jeg derfor å vie til vitenskapelige studier og lesing av de hellige skrifter for å vekke meg og mine tilhørere til nettopp slike studier av tro og lærdom.»³⁷³ Ved siden av de praktiske gjøremålene de geistlige embetene innebar, produserte humanistene i Oslo en rekke teologiske tekster. En stor andel av disse var pedagogiske, og trolig tiltenkt elevene ved Oslo skole. Jeg

³⁷⁰ Dette sitatet er hentet fra debatten som fulgte Lorenzo Vallas humanistiske bibelundersøkelser, om hvorvidt humanister var kvalifisert til å skrive teologi. Sitatet er en referanse til Femte Mosebok, kapittel 25: «men sigd må du ikke bruke i din nestes kornåker». For en gjennomgang av debatten, se Erika Rummel. «The Importance of Being Doctor: The Quarrel over Competency between Humanists and Theologians in the Renaissance». *The Catholic Historical Review*, vol. 82, nr. 2 (1996): 187–203.

³⁷¹ Se Erika Rummel. «The Importance of Being Doctor».

³⁷² Greta Grace Kroeker. «Erasmus the Theologian». *Church History and Religious Culture*, vol. 96, nr. 4 (2016): 498–515. 503; Charles G. Nauert. *Humanism and the Culture of Renaissance Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006 [1995].

³⁷³ Nilssøn. «Epideigma». 143.

skal blant disse ta for meg et utvalg av Halvard Gunnarssøns teologiske lærebøker, og to foredrag av Jens Nilsson.

Halvard Gunnarssøn var, som jeg har vært inne på, den mest produktive av oslohumanistene. Ettersom han forble lærer ved Oslo skole og kannik gjennom hele sitt yrkesliv, og ikke gikk videre til et prestekall, må han ha viet mye tid til utarbeidingen av sine pedagogiske tekster. Åtte av Halvard Gunnarssøns tretten utgitte skrifter er teologiske.³⁷⁴ *Capita doctrinae christiana* er en firspråklig oversikt over «Den Christelige Lærdoms Besynderligste Hoffuit Artickle» som ble utgitt i Rostock i 1599.³⁷⁵ Bokens formål har trolig vært å gi elevene ved Oslo skole grunnopplæring i den kristne tros læresetninger, men som Ekrem påpeker, skal vi være forsiktige med å anta et skarpt skille mellom bøker som var tiltenkt skolebruk og bøker som var tiltenkt allment bruk.³⁷⁶ Selv om *Capita* tydelig har et teologisk-pedagogisk formål, bærer den også preg av humanistenes verdsetting av filologisk dannelselse. Oppsettet av teksten i fire spalter minner om Erasmus' oversettelse av Det nye testamentet fra gresk til latin, hvor de to språkførmene er ført parallelt med hverandre.³⁷⁷ Mens Erasmus' oversettelse skulle være etterprøvbart for en dannet leser, skulle Gunnarssøns tekst trolig bidra til elevenes språkforståelse. Den er klassisistisk-humanistisk i form og teologisk i innhold. Også Gunnarssøns *Flores Sapientiae Divinae* fra 1596 består av firspråklige epistler til de ulike skriftstedene i kirkeåret. En av disse illustrerer den lutherske rettferdiggjøringslæren: «Den Christen Kirckis voben er/Bønen med andre dygder fler/Som er Troen oc Retferdighed/Sand Guds kundskab oc kierlighed».³⁷⁸ Prinsippet om troen alene, *sola fide*, som grunnlag for rettferdiggjøringen, er her tydelig. I *Piae Precatiunculae* fra 1606 har Gunnarssøn samlet korte, versifiserte bønner til bibelstedene på latin og dansk.³⁷⁹ Hvis vi antar at Gunnarssøns bøker er tiltenkt prestelever, dreier de seg både om å lære dem opp i religiøse sannheter, og i en humanistisk tilnærming til den hellige skriften. Oversettelsene og versifiseringen i lektorens teologiske verk underbygger den humanistiske forestillingen om at Bibelen kan tolkes. Halvard Gunnarssøns *En Liden Aandelig Spørsmåls Bog* er en samling av spørsmål fra de hellige skrifter, i bearbeidet form fra den tyske presten Michael Saxe, som ble

³⁷⁴ Ekrem. «Innledning». 43.

³⁷⁵ Halvard Gunnarssøn. *Capita doctrinae christiana*. Upaginert.

³⁷⁶ Ekrem. *Historieskriving og -undervisning på latin i Oslo omkring år 1600*. 44. Ekrem gjør godt rede for bakgrunnen for at hun forstår Gunnarssøns verk først og fremst som skolebøker, og jeg slutter meg til hennes resonnement.

³⁷⁷ Erasmus. *Novum Instrumentum Omne*. Basel: Johan Froben, 1516.

³⁷⁸ Halvard Gunnarssøn. *Flores Sapientiae Divinae*. Upaginert.

³⁷⁹ Halvard Gunnarssøn. *Piae Precatiunculae*. Rostock: Stephan Möllmann, 1606.

utgitt i 1602. Verket har i ettertiden vært kjent for å inneholde nærmest umulige teologiske gåter, og har derfor fått tilnavnet *prestepina*.³⁸⁰

Epideigma er navnet på et foredrag Jens Nilssøn holdt for elevene ved Oslo skole i 1583 om Første Mosebok.³⁸¹ Ved hjelp av en grammatisk analyse forsøker Nilssøn å forklare treenigheten: «Og når et verb i entall svarer til et substantiv i flertall, uttrykker det utvilsomt at det nok bare er ett guddommelig vesen, men at det i dette vesen er flere personer.»³⁸² Her trer biskopen inn i en av de kanskje mest sentrale debattene i kristen teologisk tradisjon, tilknyttet det paradoksale i Første Mosebok ved at navnet på Gud er i flertall (*Elohim*) mens verbet det står til er i tredjeperson entall. Nilssøns tolkning om at dette paradokset er et uttrykk for treenigheten, står også i en lang tradisjon. Likefullt er det å anse som en utpreget humanistisk tolkning. I den klassisistiske humanismens ånd, har Jens Nilssøn en filologisk tilnærming til en teologisk problemstilling. Ved å trekke fram filologiske uklarheter i skriften, åpner han – i tråd med erasmus' kildekritiske bibelundersøkelser – for at den hellige skriften kan tolkes. Lenger ute i foredraget ser formålet ut til å være et annet. Når Jens Nilssøn beskriver skapelsen av himmel og hav, benytter han den hellige skrift som utgangspunkt for å si noe om «hele den Geografiske og Kosmografiske lære.»³⁸³ Han gjør rede for de fire elementene, for planetenes baner og for de viktigste stjerne-tegnene. Han begrunner denne overgangen til tallkunstens *quadrivium* slik: «Det er interessant og morsomt å overveie alt dette i helhet og i detalj, og det har dessuten meget stor nytteverdi i vårt liv.»³⁸⁴ På dette stedet i teksten er med andre ord ikke innholdet lenger fortrinnsvis teologisk. Den hellige skriften fungerer snarere som et bakteppe for biskopens utleggelse om de humanistiske fag. Foredraget viser at bibelhumanismen ikke utelukkende må forstås som en tilbakevending til Bibelen som kilde, men mer generelt som en dannelsesprogrammatisk ekthets-søken innenfor teologiske rammer.

Genesis, fra 1597, er en fortsettelse av forelesningsrekken Jens Nilssøn holdt tiåret før. Det er i *Genesis*' dedikasjon at Jens Nilssøn adresserer sine geistlige kolleger i Oslo. I dette foredraget, som er det siste Jens Nilssøn holdt, er fokuset langt mer entydig teologisk enn i det første. Han vektlegger riktignok stadig verdien av de humanistiske fag, men presiserer at de er av stor verdi nettopp fordi de er av Gud. Jens Nilssøn kommer frem til at det teologiske faget er hevet over alle andre vitenskaper. Slik som i *Epideigma*, viser Nilssøn også i *Genesis* åpent

³⁸⁰ Tarald Rasmussen. «Prestepina». *Store norske leksikon*. 31.05.21. Lenke i litteraturlisten.

³⁸¹ Utgivelsen kom samme år. Se Nilssøn. *Epideigma*.

³⁸² Nilssøn. «Epideigma», oversatt av Anne Katrine Frihagen og Bjørg Trosterud, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 141–207. Oslo: Universitetsforlaget, 2004. 159.

³⁸³ Nilssøn. «Epideigma». 177.

³⁸⁴ Nilssøn. «Epideigma». 177.

til sine teologiske forbilder. Han nevner Martin Luther, Philipp Melanchthon, Johannes Bugenhagen og David Chytraeus.³⁸⁵ Han legger dessuten stor vekt på å tilbakevise førkristne tenkeres påstander om hvordan verden henger sammen, «slik den skrullete Demokrit fablet om» eller «slik Aristoteles feilaktig sluttet seg til eller snarere vrøvlet om», noe som utgjør en tydelig kontrast til «den Hellige teologis kilder» og Moses' rolle som «vår guddommelig inspirerte læremester».³⁸⁶ *Genesis* viser at Nilssøn var påvirket av den mosaiske filosofien, tanken om at det gamle testamentet er utgangspunktet for alle senere visdomstradisjoner, som var utbredt i humanistisk kunnskapskultur.³⁸⁷ I denne sammenhengen kommer Jens Nilssøns *ad fontes*-tilnærming til det gamle testamentet, og dermed hans bibelhumanistiske metode, tydelig frem. De humanistiske fag er likevel, skriver Nilssøn, av stor verdi. I forbindelse med utregning av tid, beskriver han deres betydning på følgende måte:

(...) disse studier, disse vitenskaper som [tidsregningen] bygger på og hentes fra, la oss alltid verdsette dem som gagnlige spor av Guds godhet og som hjelp og i like grad heder i det daglige liv; la oss dyrke dem omhyggelig og forene dem med studiet av den Hellige Teologi (som virkelig er den fremste av alle vitenskaper, deres herskerinne og dronning, som disse bør tjene).³⁸⁸

Jens Nilssøn går med andre ord inn for å forene teologien og humanistiske studier, men medgir at teologien er overordnet alle andre vitenskaper.³⁸⁹ Denne formuleringen kan tolkes som en posisjonering i debatten om humanisters kvalifikasjoner til å studere teologi. Idealet om å forene vitenskapene innebærer at teologien kan ha noe å tjene på å tilføres humanistiske perspektiver. Selv om teologiens sannhetssøken er overordnet, virker Jens Nilssøn også opptatt av humanistenes jakt på autentisitet.

Kristenhumanismen i motreformasjonens tjeneste

Oslohumanistenes tredje generasjon fikk, til forskjell fra sine fedre, så vidt vi vet ikke utgitt tekster. Et verk som likevel kan knyttes til deres geistlige virke, er det utgitte brevet jeg nevnte i andre kapittel, fra elevene ved jesuittkollegiet i Braunsberg til professorene ved Universitetet i København fra 1602. Dette brevet er et teologisk forsvarsskrift for katolisismen, eller som Rørdam har formulert det, et «saare skarpt Angreb paa den lutherske Reformation».³⁹⁰ Brevet

³⁸⁵ Jens Nilssøn. «In Genesisin», oversatt av Mette Heuch Berg og Nils Berg, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 269–337. Oslo: Universitetsforlaget, 2004. 283.

³⁸⁶ Nilssøn. «In Genesisin». 287, 289, 283, 291.

³⁸⁷ Gilje og Rasmussen. *Tankeliv i den lutherske stat*. 113.

³⁸⁸ Nilssøn. «In Genesisin». 293.

³⁸⁹ Det er tenkelig at Jens Nilssøn har denne henvisningen til teologien som alle vitenskapers dronning fra Erasmus' forord i hans utgave av Lorenzo Vallas *Adnotationes* fra 1505. Se Lorenzo Valla. *In Latinam Noui testament interpretationem ex collatione Graecorum exemplarium Adnotationes apprime vtilis*. Paris: Jodocus Badius, 1505.

³⁹⁰ Holger Rørdam. *København universitets historie. Bind III*. København: Bianco Lunos Bogtrykkeri, 1877. 158.

er innledet av Laurits Nilssøn, og må ha blitt skrevet mens flere av oslohumanistene var elever hos ham i Braunsberg. Teksten er en systematisk gjennomgang av punktene i Luthers lære, og en begrunnelse for dens blasfemi. Forfatterne demonstrerer sin klassiske og teologiske dannelse når de trekker linjer fra Luthers lære tilbake til en rekke bannlyste eller kontroversielle oldkirkelige lærere og bevegelser, men også til klassiske filosofer som Sokrates.³⁹¹ Denne gjennomgangen har i første omgang til formål å påvise lutheranismens heresi. I andre omgang viser den imidlertid også jesuittenes sterke vektlegging av den klassisistiske humanismen. En viktig forskjell på denne koblingen til antikken og den vi har sett i de øvrige tekstene, er imidlertid at *ad fontes*-idealet her inngår i et delegitimeringsprosjekt. Jesuittene, som i større grad enn de lutherske kristenhumanistene står i tradisjonen etter middelalderens skolastiske teologi, bruker sin humanistiske kjennskap til antikken til å finne kildene til Luthers vantro. I brevets avslutning står det: «Sandelig, Æruerdige oc Høglerde mend, voris fæderneland er os vel kiert, for huilken vi ocsaa nu troligen arbeide; men sandheden er os møget kierere, vden huilken ingen bekommer Guds rige.»³⁹² For de jesuittiske studentene i Braunsberg, anvendes med andre ord den klassisistiske humanismens *ad fontes*-ideal for å fremme sannhet, snarere enn ekthet.

III. Kristenhumanisme og konfesjon i virke og forfatterskap

Oslohumanistenes geistlige virke tilhørte både periodens renessanse- og reformasjonsbevegelser. I kontekst av reformasjonen sto humanistenes virke mellom statsmakten og prestskapet. I kontekst av renessansen, virket de derimot mellom teologien og humanismen som fagretninger. Når det er sagt, var ikke disse bevegelsene uten innvirkning på hverandre. Andrew Taylor beskriver reformasjonens innvirkning på debatten mellom humanistene og skolastikerne som at reformasjonen konfesjonaliserte energien og talentene som tidligere var blitt brukt på humanist-skolastiske disputer, og trakk dem på den måten inn i imperativene og kirkedisiplinen til henholdsvis den katolske og protestantiske doktrine.³⁹³ Bredden i oslohumanistenes geistlige virke, både som prester og som forfattere av teologiske verk, inviterer til en rekke spørsmål. Det mest overordnede gjelder hva som er forholdet mellom deres konfesjon og deres humanistiske tilhørighet. For å kunne svare på dette, skal jeg først problematisere endringen jeg har skissert i miljøets prestegjerner mellom 1548 og 1613.

³⁹¹ Blant de hyppigst omtalte oldkirkelige partiene finner vi arianismen, gnostisismen, pelagianismen og donatismen. Se Laurits Nilssøn. «Litterae ad professores academiae Hafniensis (editio danica)» i *Epistolarum commercium*, redigert av Johannes J. Duin og Oskar Garstein. 361–385. Oslo: St. Olavs forlag, 1980.

³⁹² Laurits Nilssøn. «Litterae ad professores academiae hafniensis (editio danica)». 384.

³⁹³ Taylor. «Biblical Humanism». 307.

Deretter skal jeg ta for meg spennet i humanistenes teologiske tekster, og i lys av tendenser i tidens humanist-bevegelse drøfte hvordan forfatterne posisjonerer seg intellektuelt.

Humanistisk prestegjerning?

Tendensen i oslohumanistenes kirkelige virke er, som vi har sett, at de mest sentrale humanistene var superintendenter og kanniker, mens sønnene deres og andre i miljøets tredje generasjon ble prester og proster i distriktene på Østlandet. Da Jens Nilssøn, Halvard Gunnarssøn og Rasmus Hjort døde, mistet miljøet personene som kan ansees som dets interne patroner. Med Jens Nilssøns død forsvant det direkte båndet til kongemakten, selv om humanistene i sine forfatterskap forsøkte å beholde kong Christian Ivs velvilje frem til 1606.

På spørsmålet om relasjonen mellom kristenhumanisme og konfesjonell identitet, er fagfeltet preget av stor uenighet. Det har blitt hevdet at reformasjonen i Oslo bispedømme var mindre preget av brudd og tap av kulturelle verdier enn i andre landsdeler.³⁹⁴ Ellingsen beskriver grunnlaget for kulturell kontinuitet blant de geistlige: «Det åndelige klima som møtte den unge Jens Nilssøn ved Domkirken og skolen i Oslo, kan en tenke seg har bestått av en balansert blanding av mild katolsk arv, humanistisk åpenhet for studier av forskjellig slag og evangelisk forkynnelse innenfor en luthersk ramme.»³⁹⁵ Denne sammensatte beskrivelsen av oslo-miljøets åndelige klima inkluderer både kristenhumanisme og teologi. Ellingsen synes ikke å anse denne kombinasjonen av fagtradisjoner som konfliktfylt. I historiografien om oslohumanistene har miljøets humanisme ofte blitt behandlet som en iboende del av deres geistlige virke som lutherske prester. Egil Kraggerud går langt i å hevde at det ikke finnes et skille mellom humanismen og lutheranismen: «Det tales gjennomgående om miljøet som humanistisk, men en presisjon er nødvendig. Humanismen er kristen, og adjektivet er hovedsaken: det er en humanistisk farvet kristendom, dvs. lutheranisme.»³⁹⁶ Vi finner en liknende beskrivelse hos Ekrem, som bedyrer at religiøse idealer er å finne i hele oslohumanistenes skriftproduksjon, og at de derfor «med rette kan kalles lutherske humanister.»³⁹⁷ Både Ekrem og Kraggerud definerer miljøet innenfor begrensede rammer, og baserer disse beskrivelsene av religiøs tilhørighet fortrinnsvis på tekstene til Jens Nilssøn, Jacob

³⁹⁴ Se særlig Terje Ellingsen. *Predikanter og humanister fra Norges kirkehistorie på 1500-tallet*. Drammen: Forlag Terje Ellingsen. 2010. Det er tenkelig at Ellingsen her tenker på billedstriden i Bergen mellom 1568 og 1572, under den kalvinistiske biskopen Jens Skielderup. Se Nils Gilje. «'Saa ere nu saadanne Billedstytter døde træ oc stene'. Billedstriden i Bergen 1568–1572». *Tidsskrift for kulturforskning* vol. 10, nr. 2–3 (2011): 73–83.

³⁹⁵ Ellingsen. *Predikanter og humanister fra Norges kirkehistorie på 1500-tallet*. 18.

³⁹⁶ Egil Kraggerud. «2. 'Cenotaphium'» i *Kongehyllest. Skrifter av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. 25–42. Oslo: Universitetsforlaget, 1991. 37.

³⁹⁷ Inger Ekrem. «Norway» i *A History of Nordic Neo-Latin Literature*, redigert av Minna Skafto Jensen. 66–93. Odense: Odense University Press, 1995. 71.

Jacobssøn Wolf og Halvard Gunnarssøn. Når det derimot er snakk om hele miljøet, er denne beskrivelsen av kulturell tilhørighet for enkel. Lutheranismen er ikke, verken i oslohumanistenes eller andre humanistiske miljøers tilfelle, ensbetydende med kristenhumanismen. For å forstå nyansene i dette begrepet, må det sees i en større sammenheng.

Innenfor den omfattende forskningstradisjonen om Philipp Melanchthon har det lenge vært enighet om at Melanchthon bør anees både som reformator og som humanist. Samtidig skilles det mellom sammenhengene hvor han først og fremst er teolog, og de hvor han opptrer mest som humanist.³⁹⁸ Det kan, utfra det vi har sett av variasjon i deres prestegjærning, se ut til at noe av den samme vekslingen preger oslohumanistene. Mens de i noen sammenhenger bærer mest preg av sitt reformatoriske embete, virker de i andre sammenhenger først og fremst som humanister. Det er ikke nødvendigvis slik at denne variasjonen, som utenfra fort kan oppfattes som en identitetskonflikt, må ha vært problematisk. Det kan virke som at biskopene, prestene og kannikene forholdt seg mest tydelig humanistisk til teologien i sin skriftlige produksjon; at de – i likhet med kjente humanister ellers i Europa – henvendte seg til fagfeller og elever først og fremst som humanister. Når de i sine prekener eller på visitasreiser forholdt seg til allmuen, virket de først og fremst som reformatorer. Skillet mellom disse to rollene er likevel ikke absolutt. Det samme kan sies om relasjonen mellom den katolske motreformasjonen og dens forkjemperes humanistiske bakgrunn. Selv om disse bevegelsene – renessansen og reformasjonen – ofte har blitt definert i motsetning til hverandre, har nyere studier vektlagt at de i flere biografier var forent.³⁹⁹

I Philipp Melanchthons teologiske hovedverk, *Loci communes*, fra 1521, finner vi beskrevet en teologisk grunntanke som er sentral for Luther: «Filosoffer og Farisæere har lært, at Mennesket rettfærdiggjøres ved egne Dyder og Bestræbelser. Vi derimod har lært, at man rettfærdiggjøres alene ved Tro, hvilket vil sige, at Kristi Retfærdighed ved Troen bliver vor Retferdighed, medens vore egne Gerninger og Betræbelser kun er og bliver synd.»⁴⁰⁰ Grunntanken denne holdningen har opphav i, er Luthers tanke om *Sola fide* – troen alene, som middel til frelse. Som nevnt, er denne lutherske rettfærdiggjørelseslæren tydelig i Halvard Gunnarssøns teologiske verk. I tråd med denne tanken, er målet med det kristenhumanistiske dannelsesprogrammet alene å styrke elevene i troen. Menneskelige handlinger og fortjenester

³⁹⁸ Se særlig Carl S. Meyer. «Melanchthon's Visitation Articles of 1528». *Journal of Ecclesiastical History*, vol. XXIII, nr. 4 (1972): 309–322.

³⁹⁹ Se Christopher Carlsmith. «The Schoolmaster and the Bishop-Elect: Nicolò Cologno, Cosimo Gheri, and Catholic Reform in Northeastern Italy, 1530–39». *The Catholic Historical Review*, vol. 100, nr. 4 (2014): 671–694.

⁴⁰⁰ Philipp Melanchthon. *Loci communes*, redigert og oversatt av Jørgen Larsen. København: O. Lohses forlag, 1953. 179.

har ingen innvirkning på frelsesspørsmålet. Bibelhumanismens *ad fontes*-ideal innebærer å sette tradisjonen i parentes, og vende tilbake til oldkirken og urkristendommen. Luthers *sola scriptura*-prinsipp, som innebærer et syn på den hellige skriften som den eneste ufeilbarlige kilden til den sanne lære, står i tråd med dette idealet. Dette synspunktet tillot Luther å mene at den katolske kirken kunne ta feil.

Når det gjelder oslohumanistenes andre generasjon virker det som at «humanistiske prester» er en betegnelse med en viss spenning.⁴⁰¹ Det er få tegn i deres prestevirke til deres kristenhumanistiske interesse for teologi. Den kommer tydeligst til uttrykk i det de skrev som geistlige, og ikke like tydelig i deres gjerning. Mens oslohumanistene som hadde utdanning fra nordeuropeiske, philippiske universiteter holdt sin klassisistiske kristenhumanistiske virksomhet adskilt fra sine lutherske geistlige embeter, kan vi tenke oss at den mer realistisk humanistiske utdanningen til miljøets tredje generasjon i større grad var reflektert i deres geistlige embeter. I tråd med motreformasjonens vektlegging av handlingers verdi for guddommelig rettferdiggjøring, innebar *vita activa*-idealet vi vet at jesuittene praktiserte en mer handlingsrettet kristenhumanisme enn den lutherske *sola fide*-pregede klassisistiske humanismen.

Variasjoner av teologisk humanisme

Erasmus' kristenhumanistiske prosjekt handlet om å fornye teologien. Dette ville han oppnå ved å vende tilbake til kirkefedrene. Restaureringen av Hieronymus var et viktig ledd i Erasmus' reformprogram, som gikk ut på å forene veltalenhet og fromhet.⁴⁰² Katolske teologer på begynnelsen av 1500-tallet var kritiske til Erasmus' kristenhumanisme, fordi de så den i sammenheng med Luther og den protestantiske reformbevegelsen. Det råder liten tvil om at det i stor grad var et ønske om å markere avstand til Luther som på 1520-tallet motiverte Erasmus til å gå i debatt med ham om det tydeligste konfliktpunktet mellom deres teologiske ståsteder – nemlig spørsmålet om den frie vilje. Erasmus har på tross av sine forsøk på å distansere seg fra den siden sin samtid blitt ansett som en bakenforliggende årsak til reformasjonen.⁴⁰³ Fri viljedebatten har ved flere anledninger blitt fremholdt som et bilde på konflikten mellom renessansen og reformasjonen. Burke utfordrer denne fortellingen, og argumenterer for at nye varianter av humanisme oppstod i samspill med både protestantiske og katolske bevegelser

⁴⁰¹ Dette poenget påpekes av Erika Rummel. Se Rummel. «The Importance of Being Doctor».

⁴⁰² Olin. *Erasmus, Utopia, and the Jesuits*. 19.

⁴⁰³ Erasmus' samtidige skal ha sagt at Erasmus la egget som Luther klekket med reformasjonen. Se Albert Hyma. *Erasmus and the Humanists*. New York: F. S. Crofts & Co., 1930. 2; Kroeker. *Erasmus the Theologian*. 500.

frem til nærmere midt i det syttende århundret.⁴⁰⁴ Det humanistiske dannelsesprogrammet ble ikke desto mindre et våpen i debattene om religiøs reform og åndelig fornyelse som preget reformasjonsårhundret. Selv om andre halvdel av 1500-tallet er preget av en viss spenning mellom den teologiske og den humanistiske fagtradisjonen, har fagdebatten vektlagt at kreftene for kompromisser og hybridisering var sterkere enn kreftene for rendyrking.⁴⁰⁵

Senrenessansens fragmentering av den humanistiske bevegelsen er sentral for å forstå spennet i oslohumanistenes bruk av de humanistiske fagene. Den kristenhumanistiske eller bibelhumanistiske interessen er tydelig i alle tekstene jeg har redegjort for. Den er imidlertid tydelig på ulike måter. Mens de teologisk-pedagogiske tekstene til Jens Nilssøn preges av astrologisk, kosmologisk, geografisk og språklig kunnskapsinteresse, er påvirkningen fra de humanistiske fagene kun uttrykt i formen hos Laurits Nilssøns elever og Halvard Gunnarssøn. Denne kristenhumanistiske interessen ser ut til å være minst tydelig i de tekstene med et teologisk reform-budskap. Selv om den humanistiske tilnærmingen på ulike måter er tilstedeværende i alle de oslohumanistiske teologiske tekstene jeg har tatt for meg, er det også i disse tekstene en anerkjennelse av at de humanistiske fagene er underordnet teologien.

I lys av skillet mellom den filologiske tilnærmingen til skriften hos Jens Nilssøn og Halvard Gunnarssøn, og den teologiske kritikken av Luthers reformbudskap hos Laurits Nilssøn og jesuitt-elevene i Braunsberg, ser det ut til å kunne trekkes opp et teologisk skille som går parallelt med det jeg skisserte i andre kapittel. Den andre generasjonen av oslohumanister, som var utdannet ved philippiske universiteter, bærer i sitt kristenhumanistiske forfatterskap preg av et filologisk *ad fontes*-program i kombinasjon med det lutherske *sola scriptura*-idealet. Laurits Nilssøns og hans elever ser i sitt motreformatoriske prosjekt ut til å befinne seg nærmere et borgerhumanistisk ideal. Det er ikke dermed sagt at jesuittene ikke, i tråd med Olin og Bouwsmas teser, kan ha vært tydelig påvirket av den erasmiske kristenhumanismen.⁴⁰⁶

Debatten som eksisterte på 1400- og 1500-tallet mellom humanister og teologer om hvem som var kvalifisert til å studere bibelen, må ikke forstås som at de humanistiske fagene sto utenfor en religiøs kontekst. Kristeller påpeker humanismens sammenheng med kristendommen i sitt arbeid: «De viktigste elementene i den humanistiske tilnærmingen til religion og teologi var angrepet på den skolastiske metoden og vektleggingen av tilbakevendingen til det klassiske, som i dette tilfellet betød kristne klassikere, det vil si bibelen

⁴⁰⁴ Burke. *The European Renaissance*. 102.

⁴⁰⁵ Burke. *The European Renaissance*. 153.

⁴⁰⁶ Se Olin. *Erasmus, Utopia, and the Jesuits*; Bouwsma. *The Waning of the Renaissance*. 101, 102.

og kirkefedrene.»⁴⁰⁷ Slik Greenblatt beskriver det, ble Bibelen blant de tidligere lutherske humanistene ansett som et guddommelig mesterstykke i retorisk overtalelse, utformet for å styrke leseren i troen.⁴⁰⁸ Denne holdningen mener jeg er tydelig i Jens Nilssøns foredrag over skapelsesberetningen. Ved å fremvise Guds formfullendte skaperverk, oppfordrer Nilssøn til fromhet og gudfryktighet. Mens den kristen-klassisistiske tilnærmingen hos Jens Nilssøn tar form av en form for mosaisk filosofi, der Første Mosebok behandles som en urkilde og Moses som et filosofisk forbilde, er den hos Laurits Nilssøns elever grunnlaget for en systematisk kritikk av lutheranismen.

Ikke bare i jesuittkollegienes bestrebelse etter veltalenhet, men også i deres teologiske studier, mener Olin at det er kontinuitet fra Erasmus' sene kristenhumanisme, som har blitt understudert til fordel for hans tidligere, klassisistiske humanisme.⁴⁰⁹ Burke utfordrer fortellingen om at jesuittene kun brukte formene fra renessansen, og forkastet dens innhold, og argumenterer for at jesuittenes orientering mot de humanistiske studier av klassiske tekster bidro betydelig til humanismens spredning.⁴¹⁰ Selv om misjonering var jesuittenes overordnede mål, var de også opptatt av å spre kunnskap om ideene, litteraturen og kunsten som kjennetegner renessansebevegelsen.⁴¹¹ Burke har utvilsomt rett i at jesuittenes kulturelle betydning for spredningen av senrenessansens humanisme ikke er til å underkjenne. Selv om jesuittene vektla humanistisk dannelsen og veltalenhet som et verktøy i sitt misjonsprosjekt, kan det imidlertid se ut til at hans senere bibelstudier ikke inngikk i jesuittenes teologi og høyeste utdanningsnivå. Det var forbeholdt en thomistisk tilnærming til Vulgata, og representerte i det henseendet en videreføring av den skolastiske tradisjonen.

I det oslohumanistiske miljøets utvidede katolske kretser på kontinentet, finner vi flere jesuittiske aktører av stor betydning. Laurits Nilssøn brevvekslet med den italienske jesuitten Antonio Possevino, som inngikk i kontaktnettet til den klassisistiske humanisten og nystoikeren Justus Lipsius.⁴¹² Lipsius sto også i kontakt med en rekke protestantiske humanister, deriblant Nathan Chytraeus, Rostock-professoren David Chytraeus' bror. Begge disse fløyene av humanistiske nettverk bar preg av en ambivalens til renessansekulturen, og til den hedenske arven fra antikken.⁴¹³ Det er imidlertid liten tvil om at brevet av Laurits Nilssøns elever i

⁴⁰⁷ Kristeller. *Renaissance Thought*. 75. I egen oversettelse.

⁴⁰⁸ Greenblatt. *Renaissance Self-Fashioning*. 102.

⁴⁰⁹ Olin. *Erasmus, Utopia, and the Jesuits*. Et forsøk på å bøte på denne mangelen finnes for eksempel i arbeidet til Greta Kroeker. Se Kroeker. «Erasmus the Theologian». 499.

⁴¹⁰ Burke. *The European Renaissance*. 156.

⁴¹¹ Peter Burke. «The Jesuits and the Globalization of the Renaissance». 159.

⁴¹² Se Nilssøn. *Epistolarum commercium*.

⁴¹³ Burke. *The European Renaissance*. 154.

Braunsberg representerer et annet humanistisk uttrykk enn de andre teologiske tekstene fra oslo-miljøet. Jesuitten Roberto Bellarmino, som Laurits Nilssøn hadde utstrakt brevveksling med gjennom mange år, forsvarte den florentinske trioen Dante, Petrarca og Boccaccio som gode katolikker.⁴¹⁴ Samtidig fastslo Bellarmino at studier av Thomas Aquinas var mer fruktbare enn studier av bibelen og kirkefedrene.⁴¹⁵ Med andre ord forsvarte han den skolastiske tradisjonen mot humanistiske bibelstudier. Det ser ut til at Braunsberg-studentene skriver i tråd med dette jesuittiske skillet mellom teologi og veltalenhet.

Endringene i oslohumanistenes geistlige virke må sees i sammenheng med de ulike intellektuelle diskursene som preget deres humanisme. Peter Burke beskriver variasjonen i senrenessansens humanistiske program som en fragmenteringsprosess. Idealene som en liten gruppe intellektuelle hadde kjempet for tidlig i det femtende århundret ble tohundre år senere tatt for gitt i mange kretser. Prisen på humanismens gjennomslag var til en oppløsning av det intellektuelle samholdet mellom humanistene.⁴¹⁶ Selv om de var opplært i *studia humanitatis* og det bibelhumanistiske utdanningspedagogiske programmet, er det tydelig at oslohumanistenes teologiske skrifter først og fremst tilhører en teologisk diskurs. Det at miljøets tekstproduksjon tok slutt i 1606, vitner om at deres skriftlige humanistiske selvrealisering ikke lenger var et kollektivt prosjekt. Denne endringen kan sees i sammenheng med en ny form for humanistisk påvirkning fra jesuittenes globale kunnskapssystem hos miljøets tredje generasjon. I det man kan kalle jesuittenes lærdes republikk var kristenhumanismen underordnet et teologisk studium som var mer i tråd med middelalderskolastikkens tradisjon. I deres misjonsvirksomhet, fikk humanismen en retorisk funksjon i å fremme den sanne tro. Endringen vi ser i oslohumanistenes geistlige virke mellom 1548 og 1613, vitner om en bevegelse fra en klassisistisk kristenhumanisme til en retorisk, realistisk humanisme som er adskilt fra teologien. Jens Nilssøn vektlegger de humanistiske fagenes viktighet, men bedyrer likefullt at de er underordnet teologien. Det som kan se ut til at de jesuittudannede prestene med tilknytning til det humanistiske miljøet på Østlandet inngår i en mer praktisk teologisk diskurs enn den tidligere generasjonen hadde rom for i sine reformatoriske geistlige embeter.

*

⁴¹⁴ Burke. *The European Renaissance*. 155; Laurits Nilssøn. *Epistolarum Commercium*.

⁴¹⁵ Bouwsma. *The Waning of the Renaissance*. 183.

⁴¹⁶ Burke. *The European Renaissance*. 124.

For å konkludere er det tydelig at oslohumanistenes prestevirke bar preg av endringen reformasjonen betød for kirkevesenet. Det bar også preg av at katolisismen fremdeles var dypt befestet i folketroen. Frem til 1600 var oslohumanistene samlet rundt en superintendent, og besatt geistlige embeter i Oslo domkapittel. Flere personer i miljøets tredje generasjon, deriblant noen av sønnene til Rasmus Hjort, later til å ha hatt katolske sympatier i konflikt med deres lutherske prestevirke. Fra å ha vært tilknyttet en reformatorisk elite av superintendenter mellom 1548 og 1600, står oslohumanistene etter århundreskiftet utenfor denne direkte kontakten med kongen. Overgangen jeg har vist i oslohumanistenes utdanningsmønster kan bidra til å belyse endringer i deres kristenhumanisme. Jeg har undersøkt Halvard Gunnarssøns skolebøker, Jens Nilssøns foredrag og Laurits Nilssøns studenters teologiske verk for å vise variasjonen i humanistiske tilnærminger til teologiske spørsmål. Jeg har vist at oslohumanistenes kristenhumanistiske interesse vitner om fragmenteringen i senrenessansens humanistiske bevegelse, og at den ikke er ensbetydende med en bestemt konfesjonell tilhørighet. I miljøets andre generasjon, har jeg vist det jeg mener er en påvirkning fra den klassisistiske, sen-erasmiske kristenhumanismen som var sentralt i Luthers tradisjonskritiske reformprosjekt. Det er tenkelig at det borgerhumanistiske *vita activa*-idealet som preger motreformasjonens bruk av kristenhumanismen har hatt innvirkning på oslohumanistenes sønner, eller miljøets tredje generasjon. Heller enn å se deres manglende forfattervirksomhet som et uttrykk for at de ikke var humanister, mener jeg vi må forstå denne handlingsrettede humanistiske tradisjonen som noe vesensforskjellig fra den klassisistiske, litterære selvutformingen oslohumanistene bar preg av på slutten av 1500-tallet, men ikke av den grunn som en mindre humanistisk bevegelse. Oslohumanistenes geistlige virke vitner om påvirkning fra senrenessansens kulturelle og kirkepolitiske bevegelser, og om det vi kan kalle en diskursiv spenning mellom dem: Først og fremst kan de i sitt geistlige virke regnes som en del av den statsteologiske reformasjonsdiskursen, hvor geistlige ikke lenger bare representerte kirken, men også kongemakten. I tillegg tilhører deres teologiske tekstproduksjon en teoretisk fagdiskurs mellom humanismen og teologien.

Femte kapittel

Gjerpendommen og miljøets oppløsning

Ulike årstall og hendelser er blitt fremholdt som sluttpunktet i fortellingen om Oslos renessansehumanistiske miljø. Erling Sandmo skriver at da Jacob Jacobssøn Wolf i 1602 reiste tilbake til Danmark, «var oslohumanismen historie.»⁴¹⁷ Selv om Sandmo har rett i at miljøet mistet en av sine fremste lærde da Wolf reiste, er det noen elementer som taler mot å regne 1602 som oslohumanismens oppløsningsår. Det fremste er at Halvard Gunnarssøn i 1602 fremdeles var i live, og aktiv både som kannik, lektor og humanistisk forfatter. Året da miljøet fikk sitt siste verk utgitt er en annen kandidat. Ekrem regner det oslohumanistiske miljøet som avsluttet rett etter århundreskiftet, trolig på grunn av hennes utgangspunkt i Halvard Gunnarssøns biografi.⁴¹⁸ Selv om tekstutgivelsene ser ut til å ha tatt slutt to år før Halvard Gunnarssøns død i 1608, er det imidlertid grunn til å trekke historien om oslohumanistene frem noen år til. De jeg har omtalt som miljøets siste generasjon, deriblant Claus Bergs, Jens Nilssøns og Rasmus Hjorts sønner, fikk så vidt vi vet ikke egne tekster utgitt. Ikke desto mindre hadde de i likhet med sine fedre en bred humanistisk dannelse, og aktiv kontakt med lærde miljøer i utlandet. Fra deres brevveksling og utenlandsreiser vet vi at denne kontakten vedvarte frem til 1610-tallet. Likevel er det på ingen måte enighet blant forskere om hvorvidt prestene som virket på dette tidspunktet i det hele tatt var humanister. I de litteraturhistoriske og filologiske undersøkelsene er det en tendens til å utelate dem fra definisjonen av oslohumanistene, fordi de så vidt vi vet ikke hadde like store litterære ambisjoner som sine forgjengere, og ikke fikk noen tekster utgitt. I de mer kirkehistoriske arbeidene blir de ofte vektlagt, fordi deres mulige tilknytning til den katolske motreformasjonen tilfører historien om oslohumanistene en politisk dimensjon.⁴¹⁹ Jeg inkluderer Gjerpendommen i 1613 i denne fortellingen fordi jeg vil forene disse to fagtradisjonene, i et forsøk på å danne et mer helhetlig bilde av oslohumanismen. Dermed lar jeg den mest tungtveiende faktoren være den siste generasjonens humanistiske utdanning, og deres direkte slektskap til miljøets hovedskikkelser.⁴²⁰

⁴¹⁷ Erling Sandmo. «Den norske humanismen». *Norges historie*. 31.05.21. Lenke i litteraturlisten.

⁴¹⁸ Ekrem. *Historieskriving og -undervisning på latin i Oslo omkring år 1600*.

⁴¹⁹ Se særlig Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. II*; Duin. *Streiftog i norsk kirkehistorie 1450–1880*. 105–116.

⁴²⁰ Se oversikt over slektsforbindelsene i miljøet, side 29. Christopher, Jacob og Evert Hjort var Rasmus Hjorts sønner og Jens Nilssøns nevøer. Peder Alfsson var Jacob Jacobssøn Wolfs svigersønn.

Garstein skriver at både Frants Berg, Rasmus Hjort og Jens Nilssøn var «helhjertede våpendragere for den lutherske reformasjon».⁴²¹ Det samme kan ikke nødvendigvis sies om deres sønner og øvrige elever, som utgjorde det jeg anser som miljøets siste generasjon. 18. august 1613 ble de fire siste av disse mennene stilt for kommisjonsdomstolen i Gjerpen prestegård i Telemark, anklaget for kryptokatolsk virksomhet. Hvordan var opptakten til Gjerpendommen i 1613, og hva hadde den å si for at det humanistiske miljøet i Oslo gikk i oppløsning?

I. Opptakten til en rettssak

Århundreskiftet medbrakte realpolitiske endringer, ikke bare for det dansk-norske monarkiet. I 1603 døde dronning Elizabeth I av England, og Jacob VI av Skottland overtok tronen. Jacob var mindre populær enn Elizabeth hadde vært, og hans tidlige regjeringstid var preget av konflikter med parlamentet. Det ble ikke bedre av at Jacobs kone, nå dronning Anna av England, i løpet av 1590-årene hadde konvertert til katolisismen. Relasjonen mellom husene Stuart og Oldenburg, som offisielt var forent ved fyrstebryllupet i Oslo i 1589, ble i ettertid en prominent politisk allianse på tvers av Nordsjøen. Denne alliansen var basert på en protestantisk konfesjonalisme.⁴²² Det var sterke religiøse spenninger på kontinentet i denne tida, og den katolske motreformasjonen ble ansett som en trussel i flere protestantiske kongeriker. I Danmark-Norge var kong Christian IV opptatt av å sikre at rikets prester tilhørte den protestantiske konfesjon. 6. oktober 1604 utstedte kongen et brev hvor han nedla forbud mot å ordinere prester som hadde utdannelse fra jesuittiske kollegier i utlandet.⁴²³ I brevet står det at det har kommet kongen for øre at både medlemmer av adelen, fogder, prester og borgere har sendt barna sine til jesuittenes skoler

(...) dersamestedz att Wngdommen adt lade informere oc ophuchte, huilckedt med thiden, (...) kune giffue wdj Religionen en stoer forandring, dersom saadanne personer her wdj wore Riger oc Lande med nogen Skoler eller Kirkethieniste bliffuer forsynede: Thaa epherdi wij ingenglunde ere thillsindz, adt nogle saadanne Personer, som wdj saa maade hoes Jesuiterne ere opdragne, mue stedis thill nogen Kald enthen wdj Kirkerne eller Scholerne (...).⁴²⁴

⁴²¹ Se Garstein. *Humanismen i renessansens og barokktidens Norge*. 22.

⁴²² Fink-Jensen. «Reformation Across the North Sea». 116.

⁴²³ Terje Bratberg. «Peder Alfssøn».

⁴²⁴ Christian IV. 6. oktober 1604. «Forbud mod Besøg af Jesuiternes Skoler» i *Danske kirkelove 1536–1683, bind III*, redigert av Holger Rørdam. 16. København: Thieles Bogtrykkeri, 1889. 16; Jakub Z. Lichanski. «The Book Collection of the Jesuit College in Braniewo. History and Description» i *The Catalogue of the Book Collection of the Jesuit College in Braniewo held in the University Library in Uppsala, Vol. I*, redigert av Michal Spadowski, Jozef Trypucko og Slawomir Szyller. 41–68. Uppsala: Universitetet i Uppsala, 2007. 42.

Kongen og det danske riksråd hadde med andre ord bestemt at personer som tidligere hadde studert ved jesuittiske kollegier ikke skulle kunne tildeles preste- eller skoleembeter.⁴²⁵ Denne bestemmelsen fikk store konsekvenser for de blant tidligere elever ved Oslo skole som hadde studert i Olmütz og Braunsberg. I et brev fra Herman Hanssøn Ring til Erlend Halldorssøn, datert til dagen før kongens lovendring, finner vi en tydelig reaksjon på den varslede lovendringen:

Men også andre og ikke mer sikre rykter har blitt overlevert oss, som sier at offentlige brev har blitt slått opp på kirkedører i København, som sier dette først og fremst: Alle som studerer i utlandet, blir – hvis de ikke reiser tilbake til landet innen et år – frarøvet ekteskapet og til og med gjort arveløse, og blir tvunget til å frasi seg fedrenes jord. Disse er lovene, om de skal kalles lover og ikke dritt og sykdom fra bortskjemte drittunger.⁴²⁶

Dette brevet viser at studentene var klar over lovendringen, og dens betydning for dem, allerede før den var kodifisert. Dessuten vitner det om at de forholdt seg sterkt kritiske til kongemaktens bestemmelse. Christian IVs mistanke var nok ikke ubegrunnet. Som Jakub Lichanski har påpekt, var en av grunnene til jesuittenes grunnleggelse av kollegier i Polen at de med støtte fra pave Gregor XIII derfra kunne rette misjonsvirksomheten sin nordover, til de skandinaviske landene.⁴²⁷

Laurits Nilssøns tilknytning til den katolske motreformasjonen hadde vakt oppmerksomhet blant skandinaviske myndigheter. I et brev til stattholder Jørgen Friis i 1606 uttrykker Christian IV sin bekymring for pater Nilssøns påvirkning på folket. Innledningsvis ser ikke kongen ut til å anse Nilssøns misjonsforsøk som en reell trussel: «(...) nogen kort Tid siden forleden her udi Riget er anlanget en Jesuiter, som sig Pater Laurentius lader kalde, kanskee udi den Mening, at han de enfoldige udi Kjetteri og Vildfarelse vil forføre og bedrage (...)».⁴²⁸ Etter hvert kommer det imidlertid frem av kongen vil øke avstanden mellom jesuitter og lutherske prester i Danmark-Norge, og at han ber stattholderen om å være på utkikk etter tegn på jesuittiske tendenser blant det norske presteskapet:

⁴²⁵ Rian. *Sensuren i Danmark-Norge*. 365.

⁴²⁶ «Sed et alii non magis certi nobis communicantur rumores, qui ferunt publicas cartas foribus templorum Hafniae affixas esse, quibus haec praecipue continentur. Studiosi omnes, qui in exteris terris operam navant litteris, si domum non se contulerint intra annum, matrimonio privabuntur vel potius exhaereditabuntur patriumque solum vetere cogentur. Hae leges, si leges nominandae sunt, ac non faeces ac prestes ingenuorum adolescentum.» Se Herman Hanssøn Ring. «Brev til Erlend Halldorssøn, 5. oktober 1604, Braunsberg.» I *Norske Herredags-Dombøger. Tillegg til 1.–4. rekke. Første hefte*. Redigert av Oddvar Grønli, 601–621. Oslo: Styret for kjeldeskriftfondet, 1966. 603; Se også Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. II*. 310–311. I Åsne D. Grøgaard og Vidar B. Skrettings oversettelse.

⁴²⁷ Jakub Z. Lichanski. «The Book Collection of the Jesuit College in Braniewo». 41, 44.

⁴²⁸ Christian IV. 9. juni 1606. «Til Jørgen Friis, nogle den Jesuittiske Religions Anhængere, for Forførelse suspecte, anrørendes» i *Norsk rigs-registranter, vol. IV: 1603–1618*, redigert av Otto G. Lundh. 153–154 Christiania: Brøgger og Christies bogtrykkeri: 1870. 153.

(...) da bere vi eder og ville, at (...) I da endeligen foreholder for^{nc}. Patri Laurentio og hans Medfølgere, og ellers saa mange af den Sekt, ud af Riget pakke, og ved billige Midler paa Skuder eller i andre Maade dem derfra forskaffer; dog at dem alvorligen bliver foreholdet, at dersom enten han, nogen hans Anhængere eller og nogen af den Orden fordrister dem til imod saadant Forbud udi vort Rige Norge at begive, de da ikke ville straffes paa deres Hals, og dersom siden nogen saaan Hendelse kunde skee, I da derover lader straffe, som vedbør.⁴²⁹

Det ser ut til at stattholderen og superintendentene har fulgt kongens oppfordring. I de følgende årene ble mistenkelig aktivitet blant prestestanden rapportert til myndighetene i København. Rundt 1610 hadde de fleste av Braunsberg-alumniene fått stillinger i den dansk-norske kirke. Hermann Hanssøn Ring var sogneprest på Nes i Hedmark, Jens Olufssøn Pharo, på Tune i dagens Østfold, og Jacob Hjort, på Onsøy ved Moss. Christopher Hjort var i 1602 blitt sogneprest i Hoff på Toten. I 1610 ble han slottsprest på Akershus og sogneprest i Aker.⁴³⁰ Det kan ikke ha vært kjent for de dansk-norske myndighetene at tre av disse mennene var ordinerte katolske prester. I et brev til Enevold Kruse og Niels Claussøn Sinning 3. mai 1613, skriver Christian IV at han har blitt informert om at de finnes predikanter i Oslo og Hamar stift som er mistenkt for å tilhøre den «papistiske religion»:

(...) da bede vi eder og ville at I strax forbyde M. Christopher Hjort Prædikestolen, (...) saavelsom Hr. Abraham Hanssøn, Hr. Evert Hjort, Petrus Alphaeus, om han der i Stiftet findes, item Hr. Jakob Hjort, endog han ikke er der tilstede, citere, at de den 2den Dag August skulle møde i Skien i Rette for os og vort elskelige Raad, der deres Undskyldning gjøre og lide Dom paa hvis vi dem kan have at beskyldde (...).⁴³¹

I månedene før kommisjonsdommen gjennomførte myndighetene ransaker av de anklagedes hjem, hvor de fant i hvert fall tretten brev de mente var inkriminerende. Det er trolig at kongen var kjent med hovedinnholdet i disse brevene da hans skrev til superintendenten og stattholderen i mai.⁴³² I tillegg samlet domstolen i Gjerpen inn vitnesbyrd fra prestenes kollegaer og bekjente. I løpet av sommeren 1613 ser det ut til at anklagen mot Peder Alfsson og Evert Hjort ble droppet. De fire andre ble beordret å møte i Gjerpen prestegård 18. august.

⁴²⁹ Christian IV. «Til Jørgen Friis». 154.

⁴³⁰ Bratberg. «Christopher Hjort»; Se også Sinning. «Kommisjonsdom 19. august 1613».

⁴³¹ Christian IV. 3. mai 1613. «Enevold Kruse og Bispen udi Oslo finge Brev nogle papistiske Prester anrørendes.» i *Norske rigs-registranter, vol. IV: 1603–1618*, redigert av Otto G. Lundh. 80–81. Christiania: Brøgger og Christies bogtrykkeri: 1870. 494.

⁴³² Garstein inkluderer en liste over disse brevene slik de er gjengitt i rettsakens protokoller. Se Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. II*. 310–311.

II. Kommisjonsdommen i Gjerpen

Det kommer frem i referatet Superintendenten Niels Claussøn Sinning skrev på vegne av kommisjonsdommen at kong Christian IV var til stede på Gjerpen prestegård under rettsaken og ledet domstolen, som for øvrig besto av en rekke sogneprester og proster.⁴³³ Vi finner ikke bare tredjegerasjons-oslohumanister på de anklagedes side i Gjerpdommen. Blant dommerne var Finn Sigurdssøn, Jens Nilssøns nevø, som selv hadde vært immatrikulert ved jesuittenes kollegium i Braunsberg, men som senere hadde vunnet tilbake kongemaktens tillit som en god lutheraner. Da hans svogere, Jacob og Christopher Hjort, skulle stilles for retten, var ikke Finn Sigurdssøn til stede i prestegården.⁴³⁴ I Sinnings referat kan det se ut til at det var Henrik Andersson, sognepresten i Gjerpen, som stilte de tiltalte spørsmålene fra domstolen.

Herman Hanssøn Ring var den første som ble forhørt. I referatet kan vi lese at Andersson spør Ring om hans jesuittiske dannelsen, og han forteller at han har gått i lære i Braunsberg, men at han ikke kan huske hvor lenge. Han sier også at han bare var der «saa lenge hous dennom indthill kongelig majjestetz breffue wdgick, saa rømbte hand (...) fra dennom.»⁴³⁵ Ring viser her til lovendringen fra 1604. Til spørsmålet om han noensinne har tilhørt pavens religion, svarer Ring «aldrig i sine dage.»⁴³⁶ Herr Henrik spør hvem av Rings landsmenn som var med ham i jesuittkollegiet, og Ring svarer at han ikke kan huske flere enn de som nevnes i brevene domstolen har konfiskert.⁴³⁷ Det er disse brevene som ser ut til å ha sådd tvil om sannheten i Rings vitnesbyrd. Superintendent Sinning skriver at Ring «spotteligenn foractett denn reene religionn».⁴³⁸ Det kanskje mest inkriminerende brevet, som vi finner gjengitt i Sinnings referat, er adressert til Erlend Halldorssøn, og datert 1. august 1604:

Måtte Gud, den treenige og allmechtige, gi at alle våre landsmenn seiler, ikke med den stemoderlige Nordavind, men med den behageligste Sønnavind, slik at vi i dette så korte og begrensede livsløp ikke ønsker oss annet etterpå enn «det vi har så langt», nemlig god helse, slik at vi skal make å hjelpe og tjene vårt Fedreland, som er underkastet Eumenidus' skarer og Phlegethonateus' vann, og som er lurt og overvunnet av Djevelens triks og falske spill. Til Fedrelandet må vi bære frem og ofre blod og sjel hvis saken skulle kreve det, slik at det, når

⁴³³ De tilstedeværende foruten kong Christian IV, Finn Sigurdssøn og superintendenten var sogneprestene Jens Jenssøn (Bamle), Hans Jørgenssøn (Skien), Peder Hanssøn (Edanger), Adrian Hanssøn (Hobøl), Mads Pederssøn (Toten) og Henrik Andersson (Gjerpen).

⁴³⁴ Sigurdssøn var gift med Jacob og Christophers søster, Karen. Se oversikt over slektsforbindelser, side 29. Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, vol. II. 320; Bratberg. «Finn Sigurdssøn». *Norsk biografisk leksikon*. 31.05.21. Lenke i litteraturlisten.

⁴³⁵ Sinning. «Kommisjonsdom 18. august 1613». 602.

⁴³⁶ Sinning. «Kommisjonsdom 18. august 1613». 602.

⁴³⁷ Sinning. «Kommisjonsdom 18. august 1613». 603.

⁴³⁸ Sinning. «Kommisjonsdom 18. august 1613». 605.

mørkets tåke er oppløst og det er drevet bort fra den feilen det ligger fullstendig nedsunket i, til slutt kan frigjøres.⁴³⁹

Det er rimelig at Rings beskrivelse av fedrelandets djevelbesettelse vekket tvil om hans konfesjonelle tilhørighet i den lutherske domstolen. For vår del er det også andre interessante aspekter ved dette brevet. Det vises her tydelig hvordan Rings klassiske humanistiske dannelse får et realistisk humanistisk formål; vi kan særlig merke oss referansene til «Eumenidus' skarer», eller erinyene – hevngudinnene i gresk mytologi, og «Plegethonatheus' vann», som er en henvisning til den flammende elven i den greske mytologiens underverden. Med andre ord bruker Ring i humanistisk ånd klassiske forestillinger for å skildre fortapelsen.

Jens Olufssøn Pharos forhør ser i referatet ut til å ha vært langt kortere. Han svarer unnvikende og kort. Selv om domstolen ikke har fremskaffet noen inkriminerende brev fra Pharo, blir han i likhet med Ring dømt for å være «pawenns alumnus eller stipendiat».⁴⁴⁰

Den siste fremmøtte som stilles for retten er Christopher Hjort. Blant brevene som trekkes frem i herr Henriks forhør av Hjort, er det som vektlegges mest et som ble sendt fra Jacob Hjort 15. desember 1611.

Jeg ber om Guds nåde som trøster urolige hjerter og de [hjertene] som er standhaftige i håpet om Guds målrettede og snarlige hjelp, og som gir rettferdighet, ikke bare til deg min kjæreste bror, men også til meg og alle som tørster etter rettferdighet. (...) Be for meg, ha det bra og hils din kone nøye fra meg og alle andre av «våre» der borte.⁴⁴¹

Det mest fellende elementet i dette brevet, må være Hjorts formulering om å «tørste etter rettferdighet». Det kan vanskelig tolkes som noe annet enn et motreformatorkampprop. Blant brevets mer tvetydige elementer, er Jacob Hjorts omtale av «alle andre av våre» svært interessant. Uavhengig av om dette sikter til et humanistisk eller et motreformatorkamp fellesskap, vitner det om en miljøtilhørighet så sent som i 1611. Domstolen i Gjerpen var ifølge referatet mistenksom til betegnelsen «våre». Christopher Hjort hevder ifølge referatet at dette bare viser til brødrenes venner og bekjente i hjemlandet. Dommerne vil utvilsomt ha kjent til

⁴³⁹ «Nostrates omnes nullo novercantis fortunae Borea, sed omnes placidissimo fortunae Zephyro navigare, faxit Deus Ter Optimus Maximus, ut in hoc tam exiguo vitae curriculo et tam brevi nihil optemus aliud posthac quam quod hactenus, nempe prosperam dextramque valetudinem, ut nostrae patriae, quae Eumenidum turbae et Phlegethontaeis aquis subiecta, Daemonisque astu et impostura decepta ac devicta inservire et succurrere valeamus. Cui sanguinem et animam, si ita res postularet, offerre et sacrificare debemus, ut tadem tenebrarum caligine diffusa et propulsa ab errore, in quem penitus submersa iacet, liberetur.» Se Ring «Brev til Erlend Halldorssøn, Braunsberg, 1. august 1604». 311. Oversatt av Åsne D. Grøgaard og Vidar B. Skretting.

⁴⁴⁰ Sinning. «Gjerpen prestegard 18. og 19. august 1613». 607.

⁴⁴¹ «Gratiam Dei consolantem corda anxia et firma in Dei subsidium speciale brevi affuturum spe, erigentem animitus non tibi tantum frater carissime sed mihi et omnibus sitientibus iustitiam precor (...) Ora pro me, vale et saluta diligenter meo nomine tuam uxorem omnesque alios isthic nostros.» Se Jacob Hjort. «Brev til Christopher Hjort 15. desember 1611» I Oskar Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*. Oslo: Universitetsforlaget, 1980. 311. Oversatt av Åsne D. Grøgaard og Vidar B. Skretting.

oslohumanistenes krets. Brevet er skrevet i samme periode som Jacob Hjort er antatt å ha forlatt landet, og kan leses som et avskjedsbrev. Jacob Hjort skrev også en fullmakt til broren i påvente av en utenlandsreise bare fem dager tidligere.⁴⁴² Dette er imidlertid ikke det siste tegnet i kildene på korrespondanse mellom de to brødrene før Gjerpendommen. I tre brev fra Hans Bachmeister i Rostock, fra mai til oktober 1612, omtaltes vedlagte bunker med brev fra Jacob til Christopher. Disse brevene har, i likhet med alle de øvrige originalene, gått tapt.⁴⁴³ Foruten korrespondansen med broren, ser det ut til at Christopher Hjorts rettergang var sterkt påvirket av vitnesbyrd fra en rekke prestekollegier, som til dels talte til hans fordel og til dels bidro med flere alvorlige anklager.

Siden Jacob Hjort i august 1613 hadde vært i antatt landflyktighet i over halvannet år, ble han stilt for retten *in absentia*. I hans tilfelle utgjorde brevene grunnlaget for domfellelsen. Alle de fire anklagede ble funnet skyldige og dømt til å forlate riket innen tolv uker, «saa frembt hannd ey siden will stannde sin egenn fare».⁴⁴⁴ Christopher Hjort døde i eksil i Nord-Tyskland i 1616, og Jacob Hjort døde også i landflyktighet. Jens Pharo fikk vende tilbake til Norge i 1617, og fikk fem år senere gjenoppta presteembetet.⁴⁴⁵ Herman Ring var ikke fullt så heldig. Da han vendte tilbake til riket noen år etter dommen i håp om å bli benådet, ble han i stedet fengslet. Først i 1626 ble Ring tillatt å bosette seg i Norge, men måtte finne andre inntekstkilder enn et prestekall fram til sin død en gang etter 1650.⁴⁴⁶

III. Rettsakens ettervirkninger og betydning

Som Rian påpeker, ville det vært feil å tolke benådningene av Jens Pharo og Herman Ring som tegn på en mindre streng antikatolsk politikk etter 1613.⁴⁴⁷ Om konteksten for de religiøse stridighetene i Danmark-Norge i århundret etter reformasjonen, skriver Rian følgende: «Den katolske fienden var både lettere og vanskeligere å forholde seg til enn andre fiender, lett fordi katolisismen ble fordømt på det kraftigste, vanskelig fordi den var en farlig ideologisk rival i land der lutherdommen ble tvunget på folket.»⁴⁴⁸ Etter flere fremstøt fra jesuittene og motreformasjonen i Danmark-Norge og Sverige, innførte Christian IV i 1624 dødsstraff for

⁴⁴² Jacob Hjort. «Fuldmacht til mester Christopher Hjort» i Sinning. «Kommissjonsdom 19. august 1613». 610–611.

⁴⁴³ Se Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. II*. 311.

⁴⁴⁴ Sinning. «Kommissjonsdom 18. og 19. august 1613.» 605, 607, 613, 616.

⁴⁴⁵ Christian IV. 14. juni 1617. «Jens Olafsson fik Bevilling at maa bo og være udi Oslo Stift, hvor ham lyster» i *Norske Rigs-Registranter, bind IV*, redigert av Otto G. Lund. 638. Christiania: Brøgger & Christies bogtrykkeri, 1870. 638.

⁴⁴⁶ Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. II*. 330.

⁴⁴⁷ Rian. *Sensuren i Danmark-Norge*. 367.

⁴⁴⁸ Rian. *Sensuren i Danmark-Norge*. 363.

«munke, jesuiter og dislige papistiske geistlige personer» som oppholdt seg i det dansk-norske riket.⁴⁴⁹ Mens det i perioden mellom 1601 og 1630 var trettifem immatrikulerte studenter fra Danmark-Norge ved kollegiet i Braunsberg, kjenner vi i løpet av de neste tretti årene kun til tre dansk-norske studenter der.⁴⁵⁰

Etter Gjerpendommen

I Oslo kapittels kopibok fra tiden etter Gjerpendommen kan vi lese om et rettsoppgjør mellom Christopher Hjort og Peder Olufssøn fra årsskiftet 1613–14. Christopher Hjort skrev i denne sammenhengen et forsvar som er ført i kopiboken som et vitnesbyrd. Her hevder han også sin uskyld i anklagene om hemmelig katolsk virksomhet fra Gjerpen et halvt år tidligere:

Menns fordi ieg haffuer hafft giemennskab med pontificiis at ieg derfor effter K- M-z vdgangne prentet patenter, skall verre aff mitt kalld, och ladet foruist er alldelis ike saa. (...) Nu haffuer ieg hafft minn omgengellse med pontificiis. (...) thi vell er det mueligt at enn part som omgaaes med papisterne forandrer deris throe och bliffue och papister. Thuert imod igenn er der och mange mennesker som omgaaes med denem daglige bliffue dog det samme de erre och deris throe ike for andre (...) andre steder som pontificij och lutherany boer tilsammenn icke alleniste j byerne all deris liffs tid, mens och j it huus sammen och deris throe och religion alldrig forandre (...).⁴⁵¹

I denne beretningen ser vi tydelig sporene etter Hjorts retoriske dannelse. Han skriver ikke her eksplisitt at han ikke er katolikk, men fastslår at det er fullt mulig å omgå katolikker uten å konvertere. Senere i brevet blir Hjorts vitnesbyrd mer personlig. Han argumenterer for at hans studier blant katolikker i utlandet på samme måte ikke må regnes som ensbetydende med at han selv er katolikk:

dog ieg her j landet aff min wngdoms tid er opdragenn vdi Kiøbenhaffnn, Rostoch, Vitennberg, och andre louglige academier (...) och der effter sidenn weret j mit federne land j attskiellige bestellinger, baade j skolle och kierke thienester och alldrig befunndet med noget papistery at haffue omgaaet mes haffuer effter denn ausburgske confession och som woris kristelige throe wdkreffuer (...).⁴⁵²

Flere historikere har, med støtte hos Garstein, brukt Hjorts unnvikende retorikk som belegg for å hevde at han ikke kategorisk kunne benekte anklagene, fordi han i hemmelighet var katolikk.⁴⁵³ Med grunnlag i denne beretningen, anser jeg ikke umiddelbart disse påstandene for

⁴⁴⁹ Rian. *Sensuren i Danmark-Norge*. 368.

⁴⁵⁰ Helk. *Dansk-norske studierejser*. 42; Jakub Lichanski. «The Book Collection of the Jesuit College in Braniewo». 45.

⁴⁵¹ Christopher Hjort. «Mit forseet mod her Peder Ollsøns jnleg paa Aggers tingstuffue» i *Oslo kapitels protokoller, rekke 2 hefte 1: Oslo kapitels kopibog 1606-1618*, redigert av Oluf Kolsrud. 134–145. Kristiania: Grøndahl & søns bogtrykkeri, 1913. 141.

⁴⁵² Christoher Hjort. «Mit forseet mod her Peder Ollsøn». 142.

⁴⁵³ Se særlig Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia vol. II*. 72, 331.

å være overbevisende. Jeg kan ikke desto mindre enes med Garstein i at Hjort, som en av de mest prominente personene i rekrutteringsarbeidet til jesuittordenene i norsk sammenheng, i hvert fall representerte en religiøs toleranse som ikke var i overenstemmelse med den dansk-norske kirkemakten.

Rettsakens betydning

Hvordan skal vi forstå betydningen av Gjerpendommen i rettshistorisk forstand? Sandmo argumenterer i sitt arbeid om disiplineringen i Norge på 1600-tallet for at rettens enhetlige forståelse av vold i denne perioden er uttrykk for at rettssystemet innlemmes i en statlig maktstruktur.⁴⁵⁴ Nå var ikke Gjerpen-kommisjonen nedsatt for å behandle tiltaler om vold. Likevel er endringen Sandmo beskriver av interesse også i fortellingen om oslohumanistene. Rettsystemets innlemming i en statlig maktstruktur medførte at kirkeretten og kannikene mistet sin lokale, juridiske autoritet. Gjerpendommen, hvor de gjenværende medlemmene av Oslo domkapittel ble stilt på motstående sider i en rettsprosess, symboliserer på den måten kongestatens overtakelse av makt fra geistligheten etter reformasjonen. Det er ofte blitt ansett som et uttrykk for den folkelige motstanden mot kirkemakten at superintendent Sinning i årene etter Gjerpendommen fikk tilnavnet «den onde biskop».⁴⁵⁵

Da Frants Berg etablerte seg i Oslo på 1540-tallet, tok han med en humanistisk kulturarv fra den tyske renessansens billedhuggermiljø. Det han tilførte miljøet av prester i Oslo var en klassisistisk-humanistisk kultur, det vil si senrenessansens dannelsesprogram med antikken som ideal. Denne orienteringen står til en viss grad i motsetning til humanismen som preget miljøets siste generasjon, da steilere fronter i konfliktene knyttet til konfesjonalisering i Europa rundt århundreskiftet hadde bidratt til en vending mot en *vita activa*-motivert borgerhumanisme. Sagt på en enklere måte, kan det virke som at oslohumanistene i perioden mellom 1550 og 1613 går fra å være klassisistiske til å bli realistiske humanister.⁴⁵⁶ Med den ramistiske og jesuittiske påvirkningen miljøets siste generasjon ser ut til å ha vært påvirket av, ble den klassiske lærdommen innlemmet i et realistisk og borgerhumanistisk program. Om det oslohumanistiske miljøets påvirkning av Gjerpendommen, skriver Amundsen: «Disse strenge straffene og nye reguleringene kan ha hindret ytterligere romersk-katolsk virksomhet blant presteskaper i og rundt Oslo, men de satte også en stopper for de blomstrende lærde miljøene i

⁴⁵⁴ Erling Sandmo. *Voldssamfunnets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*. Oslo: Universitetsforlaget, 2002 [1999]. 269.

⁴⁵⁵ Amundsen og Laugerud. *Norsk fritenkerhistorie*. 67; Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. II*. 330; Brandrud. *Klosterlasse*. 224.

⁴⁵⁶ For en grundig gjennomgang av dette skillet, se Robert Grudin. «Humanism».

byen og dens katedralskole.»⁴⁵⁷ Amundsen regner med andre ord myndighetenes overtakelse av kirkeorganisasjonen i Oslo som en årsak til det humanistiske miljøets oppløsning. Sett i sammenheng med Christian IVs *Lille reces* i Danmark-Norge fra 1615, kan man argumentere for at Gjerpendommen ikke bare markerer et endepunkt for det familiære nettverket som oslohumanistene utgjorde, men for den humanistiske tradisjonen i landet i det hele tatt.⁴⁵⁸ Selv om landsforvisningen markerer et endepunkt for miljøet, må det ha blitt svekket allerede ved Halvard Gunnarssøns død i 1608. Kongens forbud mot jesuittisk utdanning medførte at kontakten mellom norske latinskoler og utenlandske læresteder ble begrenset. Denne reformasjonspolitiske avgjørelsen hadde innvirkning på norske studenters eksponering for den humanistiske dannelseskulturen som de jesuittiske kollegiene var blant representantene for. Selv om humanistiske dannelsesfag var innlemmet i presteutdanningen også ved de evangelisk-lutherske universitetene i Nord-Europa, la konfesjonaliseringen som reformasjonene innebar begrensninger for den kulturelle utvekslingen mellom ulike humanistiske bevegelser. Når det er sagt, var flere av renessansens mest betydelige humanistiske nettverk, rundt Petrarca, Erasmus og Lipsius, basert på brevveksling, og relativt uavhengige av et geografisk samlingspunkt for å videreføres.⁴⁵⁹ Det er tenkelig at den tredje generasjonen av oslohumanister holdt kontakten i form av brev, og at deres humanistiske dannelsesideal levde videre mellom dem. Ettersom de ikke ser ut til å ha hatt andre former for offentlig kommunikasjon, er det uansett med landsforvisningen og skismaet i det fysiske møtestedet til miljøet at sporene etter dem ender.

Tendensen til å tolke domfellingen som myndighetenes utradering av Østlandets humanistiske miljø har vært fremtredende i mye av litteraturen. Det er riktignok en kjensgjerning at det juridiske grunnlaget for rettsforfølgelsen kom fra kongen i København. Mye kan også tyde på at lovendringene fra 1604, og de skjerpene lovene mot jesuitter over de neste ni årene, ble gjennomført i frykt for misjonsvirksomheten som mye tyder på at de domfelte deltok i. Selv om Gjerpendommen representerer et klart brudd i fortellingen om oslohumanistene, er det enkelte kulturelle elementer fra miljøet som fikk fortsette etter dommen. Finn Sigurdsson representerer en videreføring av de humanistiske idealene han hadde

⁴⁵⁷ Amundsen. «Pastoral Ideals and Public Sphere in Christiania». 221. I egen oversettelse.

⁴⁵⁸ Christian IVs *Lille reces* fra 31. mars 1615 samlet og utvidet de tidligere forbudene mot kontakt med jesuitter, og gjorde det på den måten straffbart for dansk-norske borgere å tilhøre den katolske tro. Se Garstein. *Rome and the Counter-reformation in Scandinavia*, vol. II. 332.

⁴⁵⁹ Se særlig Burke. *The European Renaissance*. 11.

lært av sin onkel, biskop Jens Nilssøn. Sigurdssøn skal som prost i Tønsberg ha gitt betydelige økonomiske bidrag til byens latinskole.⁴⁶⁰

*

Domfellingen av sentrale personer i oslohumanistenes tredje generasjon utgjør et naturlig sluttunkt for denne fortellingen. Det er ingen tvil om at det fremdeles var sterke katolske sympatier i det norske folk på begynnelsen av 1600-tallet, og det er store muligheter for at dommerne i Gjerpen hadde belegg for påstandene om oslohumanistenes kryptokatolisisme. Uavhengig av om det var toleranse for religiøs mangfold eller en overbevisning om sannheten i den katolske lære oslohumanistene hadde med seg fra jesuittene, utgjorde deres humanistiske virke og deres kontakt med lærde miljøer på det europeiske kontinentet en trussel for kongemaktens kontroll over det norske presteskaper. Utfallet av Gjerpendommen ser ut til å bekrefte at det fra begynnelsen av var en spenning mellom oslohumanistenes humanistiske selvutforming og deres rolle som kongens reformatoriske tjenestemenn blant geistligheten, og at premisset for miljøets opprettholdelse var at det første av disse prosjektene ikke gikk på akkord med det andre.

Selv om Gjerpendommen *markerer* oslohumanismens avslutning, har jeg vist at den ikke nødvendigvis dermed kan regnes som hovedårsaken til at det humanistiske miljøet rundt Oslo domkapittel gikk i oppløsning. Selv om utdanningen fra jesuittenes kollegier innebar en grundig humanistisk opplæring, var det en annen form for humanisme enn den som ser ut til å ha preget Jens Nilssøns generasjon. Mens Nilssøn holdt sin klassisistiske, humanistiske interesse adskilt fra sitt geistlige embete, fikk humanismen en samfunnsoppgave i jesuittenes motreformatoriske prosjekt, og ble dermed innlemmet i presterollen. Vel så mye som et resultat av kongens ensrettende politikk rundt århundreskiftet, må utfallet av rettsaken sees i sammenheng med at det oslohumanistiske miljøet hadde endret seg i løpet av to generasjoner. Domfellingen kom ikke fortrinnsvis av en holdningsendring fra myndighetene, men snarere av en reaksjon på det som kan se ut til å være den naturlige utviklingen i et intellektuelt miljø i det etterreformatoriske Norge, i retning av katolisismen som fremdeles sto sterkt i folketroen. Snarere enn den plutselige årsaken til oslohumanistenes oppløsning, må Gjerpendommen anees som konsekvensen av en kulturell og kanskje religiøs orientering som ikke lot seg forene med den første og andre generasjonen oslohumanisters opprinnelige prosjekt.

⁴⁶⁰ Bratberg. «Finn Sigurdssøn».

Humanismens utbredelse i Europa hadde trykkefrihet og en debattpreget universitetskultur som livsnødvendig premiss. Oslohumanistenes første og andre generasjon nøt godt av denne kulturen, og hadde rom til både å studere, besøke og kontakte sine kollegier og meningsfeller i utlandet. Oppløsningen av den tredje generasjonen bærer preg av at unionen med Danmark under Christian IV isolerte Norge fra resten av Europa. Under disse omstendighetene var ikke lenger Oslo-miljøets humanistiske prosjekt forenelig med statusen som borgere i det dansk-norske riket.

Konklusjon

Det humanistiske miljøet på Østlandet i Norge på 1500-tallet har i en sporadisk og nokså lite ensartet historiografisk tradisjon blitt behandlet på svært varierende premisser. Enkelte kirkehistoriske bidrag har gitt humanistene rollen som regimekritiske og kryptokatolske motreformatorer. I kulturhistoriske undersøkelser behandles de først og fremst som humanister, og dernest som teologer. Gjennom å analysere de ulike formene for humanisme i oslohumanistenes virke, håper jeg å ha vist at begge disse fortellingene er unøyaktige fremstillinger av et dynamisk og uensartet miljø.

Selv om personene som utgjorde det oslohumanistiske miljøet først og fremst er å anse som selvstendige historiske aktører, kommer man ikke utenom at deres forutsetninger for å skaffe seg utdanning på internasjonalt nivå og utgi sine tekster i stor grad lå i relasjonene de næret til hverandre og til betydelige humanister i utlandet. Jeg har forsøkt å vise at å studere oslohumanistenes virke i lys av transnasjonale omstendigheter i deres samtid kan gi en mer helhetlig forståelse av deres påvirkning, tilhørighet og betydning. Miljøet var mangefasettert og variert, og i stor grad opprettholdt av enkelte, sentrale personer. Likevel gir den tette kontakten mellom dem grunnlag for å anse oslohumanistene som ett samlet miljø.

Den kulturelle arven fra Claus Bergs billedhuggervirksomhet ble tydelig verdsatt av det oslohumanistiske miljøet som to generasjoner senere ble påvirket av reformasjonens ideer på sine studiereiser i utlandet. Da Claus' sønn Frants kom til Oslo som superintendent i 1548, hadde han med seg en bevissthet om farens nærhet til den nordeuropeiske renessansebevegelsen. Denne tilhørigheten ble det første båndet mellom oslohumanistene og de lærdes republikk.

I lys av deres senere lærervirksomhet, virker det tydelig at oslohumanistenes dannelsessyn var sterkt preget av deres studieopphold ved utenlandske universiteter. I undersøkelsen av humanistenes skoledrift i Oslo har jeg fortrinnsvis basert meg på deres egen brevveksling, og på verkene de skrev i pedagogisk øyemed. Mens miljøets andre generasjon bar preg av den philippiske kristenhumanismen ved universitetene i København, Rostock og Wittenberg, ser den tredje generasjonen ut til å ha stått nærmere jesuittenes ramistiske borgerhumanisme. Deres humanistiske orientering er tydelig i deres virksomhet ved Oslo skole. Oslohumanistene hadde fra sine dannelsesreiser en rekke forbindelser til miljøene av humanister som utgjorde den nordeuropeiske renessansens lærde republikk. Variasjonen i

oslohumanistenes kulturelle påvirkning reflekterer fragmenteringen som reformasjonenes konfesjonalisering medførte for senrenessansens humanistiske programmer.

Dedikasjonene som finnes i de fleste av humanistenes utgitte verk, vitner om den betydelige rollen nettverksbygging til andre intellektuelle og til patroner spilte i deres humanistiske virke. Utfra en analyse av disse tekstene, har jeg vist at perioden mellom 1574 og 1606 innebar en endring i miljøets dynamikk. Mens humanistene i begynnelsen av sine forfatterproduktive år fikk utgitt tekster som var viet til andre, sentrale personer i miljøet, ble stadig flere av utgivelsene mot århundreskiftet rettet mot patroner, og etter hvert mot konger. Jeg har argumentert for at endringen i humanistenes patrondedikasjoner følger kongemaktens inngrepene ensretting. Mens dedikasjonene tidligere hadde som formål å bygge opp dedikatorens etos, å befeste hans dannelse og hans betydelige intellektuelle forbindelser, ble de i løpet av Christian IVs første regjeringsårtier mer panegyriske. Miljøets humanistiske tekstproduksjon vitner om et ønske om å tilegne seg etos og en intellektuell identitet, både som individer i et miljø, og som en kollektiv del av et større, transnasjonalt nettverk. På den måten illustrerer de spennet mellom en klassisistisk-humanistisk litterær selvutforming, og en makttilpasset selvscenesettelse i oslohumanistenes tiltale av politiske autoriteter i løpet av deres forfatteraktive periode.

Mønsteret jeg har vist i oslohumanistenes geistlige virke innebærer en endring fra miljøets andre til dets tredje generasjon, både i embetene de hadde, og i hvordan de virket i dem. Det er tydelig at humanistenes geistlige virke sto i et spenningsforhold mellom to diskurser. For det første var de både geistlige og reformatoriske tjenestemenn. Mens miljøets superintendenter og kanniker på andre halvdel av 1500-tallet ser ut til å ha ført reformasjonens sak, kan det se ut til at flere av miljøets prester og proster, særlig etter århundreskiftet, var mindre entydige i sin lojalitet til den lutherske kirken. For det andre skrev de både som teologer og som humanister. Jeg har vist at variasjonen i uttrykk for kristenhumanistiske interesser i humanistenes geistlige tekster, er i tråd med fragmenteringen i senrenessansens humanistiske program. Mens miljøets første og andre generasjon i sin teologiske tekstproduksjon kombinerte noe i retning av en sen-erasmisk kristenhumanisme med en philippisk teologi, kan det se ut til at humanismen blant miljøets jesuitt-utdannede prester tok form av et retorisk grep i deres ellers thomistiske teologi.

Til slutt virker det tydelig at kongemaktens ensrettende politikk fra Christian IVs innsettelse i 1588 hadde innvirkning på det humanistiske miljøets selvoppretholdelse. Virkelig tydelig blir dette først med forbudet mot å gå i lære hos jesuittene i 1604, og med kongemaktens økende mistanke om anti-lutherske sympatier blant enkelte medlemmer av presteskapet på Østlandet. Disse mistankene kulminerte i Gjerpendommen i 1613, da fire av de mest sentrale

personene i det oslohumanistiske miljøets tredje generasjon ble dømt i landsforvisning for kryptokatolisisme. Uavhengig av disse prestenes egentlige konfesjonelle tilhørighet, vitner dommen om at kongemakten ikke var villig til å tolke deres kontakter blant jesuittene som produkt av en religiøs åpenhet de hadde med seg hjem fra studietiden. Virkningene av den stadig mer proteksjonistiske og religiøst ensrettende lovgivningen rundt århundreskiftet understeker at det humanistiske miljøet på Østlandet var avhengig av studiereiser, utgivelser i utlandet og et transnasjonalt kontaktnettverk for å overleve.

Ut fra denne fortellingen, kunne det være fristende utelukkende å tilskrive utviklingen i det humanistiske miljøet på Østlandet i denne perioden kongemaktens stadig større innflytelse på den intellektuelle virksomheten. Det kan fort virke som om reformasjonens gjennomføring er årsaken til det humanistiske miljøets oppløsning. Selv om kongemaktens ensretting utvilsomt virket inn på humanistenes virke, er denne forklaringsmodellen for enkel. Faktum er at reformasjonen spilte en vel så stor rolle i å tilrettelegge for den humanistiske kulturen på Østlandet, som den innskrenkende lovgivningen på begynnelsen av 1600-tallet spilte i å utfordre den. Her tenker jeg på miljøets familiestruktur; biskopenes og prestenes mulighet til å alliere seg med stiftets mest lovende unge humanister ved å vie dem til døtrene sine. Sagt på en annen måte var humanistenes virke fra begynnelse til slutt lagt på kongens premisser.

Oslohumanistenes virke sto i et spenningsforhold mellom to diskurser: Den transnasjonale, intellektuelle kulturen de var blitt introdusert for i sine studiedager, og den nasjonale, reformatoriske prosjektet som de tilhørte i kraft av sine embeter. Innenfor den førstnevnte, som vi kan kalle den humanistiske diskursen, vitner oslohumanistenes virke om *fragmenteringen* av senrenessansens humanistiske programmer. Innenfor den andre, som kan kalles den reformatoriske diskursen, og som rommer hele spennet av religiøse reformbevegelser som preger det sekstende og syttende århundret, er fortellingen om oslohumanistene et vitnesbyrd om hvordan *ensrettingen* den lutherske reformasjonen innebar virket inn på intellektuelle miljøers faglige autonomi. Begge disse diskursene definerer i så måte oslohumanistenes virke.

Frants Bergs reformasjonsprosjekt ser hos flere av hans barnebarn ut til å ha blitt erstattet av en tilhørighet til katolisismen og motreformasjonen. Denne generasjonelle endringen vitner om at reformasjonen i Norge ikke hadde grunnlag i en evangelisk bevegelse, men at den utelukkende var innført utenfra. Dermed var den heller ikke to generasjoner etter innføringen rotfestet utenfor sentralkirkemaktens umiddelbare innflytelse. Hvis vi skal forstå det oslohumanistiske miljøet som en form for kulturell koloni, kan ansvaret for dets oppløsning følgelig ikke bare tilskrives kongemaktens ensretting, men også påvirkning fra humanistenes

umiddelbare omgivelser. I lys av den observasjonen, passer det her å vende tilbake til Garsteins beskrivelse av det oslohumanistiske miljøet: «(...) på overflaten var Oslokretsen luthersk av den milde filippinske retningen mens kjernen forble romersk-katolsk.»⁴⁶¹ Til forskjell fra denne forståelsen av miljøet som et øyeblikksbilde, med en kjerne og en overflate, håper jeg å ha demonstrert fordelene ved å behandle dets endring over tid. I Garsteins beskrivelse vil jeg følgelig legge til at det oslohumanistiske miljøets historiske utgangspunkt var uløselig knyttet til den lutherske reformasjonen, men at det i løpet av tre generasjoner ser ut til å ha blitt religiøst desintegreert, noe som delvis skyldes at den katolske tro fremdeles sto sterkt i den norske befolkningen.

Mitt arbeid er et forsøk på å bøte på den historiografiske mangelen på undersøkelser om oslohumanistene som miljø. Jeg håper det med tiden kan komme flere bidrag til å fylle dette hullet i historieforskningen. Omfattende arbeid gjenstår i det hele tatt i den historiske forskningen på transnasjonale kulturelle nettverk i tidlig nytid. Mitt håp er at fagfeltet fremover vil utnytte potensialet i det globalhistoriske feltet, og utforske kulturelle forbindelser i den nordeuropeiske renessansens periferier. Humanistene på Østlandet i Norge er kun ett av en rekke dynamiske, renessansehumanistiske miljøer som vi trenger mer kunnskap om for virkelig å forstå omfanget av renessansebevegelsen i Nord-Europa.

Historien om oslohumanistene er en påminnelse om at den nordeuropeiske renessansen strakk seg lenger nord enn til Tyskland, og om de betydelige begrensningene den nasjonsbyggende historieskrivingen og nedvurderingen av norsk kultur under dansketida har medført for den kulturhistoriske forskningen på denne perioden, og for synet på de humanistiske miljøene i Norge i den nordeuropeiske senrenessansen.

⁴⁶¹ Garstein. *Humanismen i renessansens og barokktidens Norge*. 22.

Kilder

Oslohumanistenes tekster

Claus Berg

(et al.) «Affsegt imellom m. Christopher Hiort och her Peder Ollssøn capelann j Opslou» i *Oslo kapitells kopibog 1606–1618, første hefte*, redigert av Oluf Kolsrud. 132–168. Kristiania: Grøndahl & Søns bogtrykkeri, 1913.

«Claus Bergs Beretning om sin Fæderneherkomst» i *Danske Magazin, bind 1 rekke 1*. 23–28. København, Georg Glasing: 1745.

En vise om it Rosentræ. København: Mads Vingaard, 1589.

Et calendarium perpetuum. Rostock: Stephan Möllmann, 1592.

Halvard Gunnarssøn

Aenigmata, sive Griphi theosophici et physiosophici. Rostock: Stephan Möllmann, 1606.

Akrostikhis de inaguartione de Christiani quarti. Rostock: Stephan Möllmann, 1606.

«Akrostikhis», oversatt av Egil Kraggerud, i *Kongehyllest, skriver av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. 156–201. Oslo: Universitetsforlaget, 1991.

Capita doctrina christiana. Rostock: Stephan Möllmann, 1599.

Chronicon Carionis I. Rostock: Ferber, 1596.

Chronicon Carionis II. Rostock: Stephan Möllmann, 1601.

«Chronicon regum norvegiae» i *Norges kongekrone. Med innledning, oversettelse og noter ved Inger Ekrem*. 98–297. Oslo: Universitetsforlaget, 1992.

Chronicon regum norvegiae. Rostock: Stephan Möllmann, 1606.

En Liden Aandelig Spørsmåls Bog. Rostock: Stephan Möllmann, 1602.

Flores sapientiae divinae ex epistolis et evangeliiis dominicalibus. Rostock: Stephan Möllmann, 1596.

Isagoge in singula Bibliorum Sacrorum vtriusque Testamenti capita. Rostock: Stephan Möllmann, 1598.

«Magnifico, nobili et strenuo viro, Dn. Arnolde Huidfeldo» i *Norges kongekrone. Med innledning, oversettelse og noter ved Inger Ekrem*. 106–111. Oslo: Universitetsforlaget, 1992.

Parabolae sive similia sacra evangeliorvm dominicalivm. Rostock: Stephan Möllmann, 1602.

Physica in tabulas juxta analysin logicam methodice digesta. Ukjent, sted utgiver og årstall.

Piae precatiunculae. Rostock: Stephan Möllmann, 1606.

«Serenissimo ac potentissimo Principi & Domino, Dn. Christiano IV» i Inger Ekrem. *Historieskriving og -undervisning på latin i Oslo omkring år 1600. Halvard Gunnarssøns Philippiske Carionkrønike, Rostock 1596. Med innledning, oversettelse og kommentar*. 286–291. Oslo: Universitetsforlaget, 1998.

Christopher Hjort

«Mit forseet mod her Peder Ollsøns jnleg paa Aggers tingstuffue» i *Oslo kapitels protokoller, rekke 2 hefte 1: Oslo kapitels kopibog 1606–1618*, redigert av Oluf Kolsrud. 134–145. Kristiania: Grøndahl & søns bogtrykkeri, 1913.

Jacob Hjort

«Brev til Christopher Hjort 15. desember 1611» I Oskar Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*. Oslo: Universitetsforlaget, 1980. 311.

«Fuldmacht til mester Christopher Hjort» i Niels Claussøn Sinning. «Kommissjonsdom 19. august 1613» i *Norske Herredags-Dombøger. Tillegg til 1.–4. rekke. Første hefte*, redigert av Oddvar Grønli. 610–611. Oslo: Styret for kjeldeskriftfondet, 1966.

Jens Nilssøn

«Biskop Jens Nilssøns fortegnelser over norske konger og biskoper» i *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*, redigert av Yngvar Nielsen. 570–587. Christiania: A. W. Brøggers Bogtrykkeri, 1885.

De portentoso cometa. Rostock: Stephan Möllmann, 1577.

Elegidion in obitum iliolae suae Catharinae. Rosctock: Stephan Möllmann, 1581.

«Elegidion in obitvm filiolae svae Catharinae», oversatt av Egil Kraggerud, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 46–112. Oslo: Universitetsforlaget, 2004.

En Kaart Vdleggelse oc enfoldig Forklaring, paa den anden oc fyrretiuende Daudidis Psalme, Som bleff forhandlit Vdi Erlig Velbyrdig oc Salig Henrick Gyldenstiern til Aard hans begraffuelse i Kongelffs Kircke vdi Norge, den 14. Maij Aar 1592. København: Mads Vingaard, 1594.

- En Predicken som i Erlige Velbyrdige og Salige Fru Karine Gyldenstierns Liigs Begræffuelse blefforhandlit i Oslo Domkircke. 18. Apr. 1596.* København: Mads Vingaard, 1596.
- Epideigma, sev specimen commentationis meditationisque Sacrarum Literarum.* Rostock: Stephan Möllmann, 1583.
- «Epideigma sev specimen commentationis meditationisque Sacrarum Literarum», oversatt av Anne Katrine Frihagen og Bjørg Trosterud, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 141–207. Oslo: Universitetsforlaget, 2004.
- «Festo omnium sanctorum. 1. Nouembris» i *To og tredivte predikener holdt i årene 1578–1586 av M. Jens Nilssøn, fjerde evangeliske Superintendent over Oslo og Hamar Stifter*, redigert av Andreas Brandrud og Oluf Kolsrud. 376–394. Kristiania: Aschehoug, 1917.
- In Genesin seu primum Mosi volumen prooemium.* Rostock: Stephan Möllmann, 1597.
- «In Genesin seu primum Mosi volumen prooemium», oversatt av Mette Heuch Berg og Nils Berg, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 269–337. Oslo: Universitetsforlaget, 2004.
- «Joannis Nicolai asloensis et hamma: Dioecesivm svperintendentis tabellae» i *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*, redigert av Yngvar Nielsen. 21–74. Christiania: A. W. Brøggers Bogtrykkeri, 1885.
- Ligpredicken som wdi Erlig Velbyrdig oc Salig Henrick Brockenhusis Begræffuelse bleff Predicket i Oensø Kircke i Norge den 16. junij Aar etc. 1588.* København: Mads Vingaard, 1590.
- Monodia in obitum dilectae conivgis svæe Magdalena.* Rostock: Stephan Möllmann, 1583.
- «Nogle artickler, som superintendenten wdj Opslo haffuer optegnet at giffue kon: mat: paa religionens wegne wdi Opslo oc Hamer stichter» i *Norske Herredags-dombøger. Første række 1–3: Dombog for 1585*, redigert av Erik A. Thomle. 220–223. Christiania: Thronsen & co., 1894.
- «Optegnelser om reisen til Fritsø 18.–27. September 1593» i *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*, redigert av Yngvar Nielsen. 77–99. Kristiania: A. W. Brøggers Bogtrykkeri, 1885.
- «Optegnelser om visitatsreisen i Baahuslen og Borgesyssel 1. Marts – 1. Mai 1594» i *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*, redigert av Yngvar Nielsen. 99–268. Kristiania: A. W. Brøggers Bogtrykkeri, 1885.
- «Paa S. Hans Baptistæ dag» i *To og tredivte predikener holdt i årene 1578–1586 av M. Jens Nilssøn, fjerde evangeliske Superintendent over Oslo og Hamar Stifter*, redigert av Andreas Brandrud og Oluf Kolsrud. 274–296. Kristiania: Aschehoug, 1917.

«Paa S: Michels dag» i *To og tredive predikener holdt i årene 1578–1586 av M. Jens Nilssøn, fjerde evangeliske Superintendent over Oslo og Hamar Stifter*, redigert av Andreas Brandrud og Oluf Kolsrud. 353–364. Kristiania: Aschehoug, 1917.

Juni 1580. «Responsio D. Doctoris Pauli Matthiae Sialandiae dioecesis Episcopi (...)» i *Danske kirkelove, 1536–1683 anden del*, redigert av Holger Rørdam. 315–321. København: Thieles bogtrykkeri, 1886.

Stikhidion vsvm primi capitulis & doctrinas praecipuas complectens. Rostock: Stephan Möllmann, 1583.

«Sylvula» oversatt av Egil Kraggerud, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 342–352. Oslo: Universitetsforlaget, 2004.

«Visitatio in Telemarchia, a D. 1595» i *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*, redigert av Yngvar Nielsen. 337–420. Kristiania: A. W. Brøgers Bogtrykkeri, 1885.

Herman Hanssøn Ring

5. oktober 1604. «Brev til Erlend Halldorssøn» i *Norske Herredags-Dombøger. Tillegg til 1.–4. rekke. Første hefte*. Redigert av Oddvar Grønli, 601–621. Oslo: Styret for kjeldeskriftfondet, 1966.

Jacob Jacobssøn Wolf

Carmen de animae humanae. København: Andreas Gutteruitz, 1582.

Carmen in Nuptias. København: Laurentius Benedictus, 1590.

«Carmen in Nuptias» i *Kongehyllest, skriver av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. 96–103. Oslo: Universitetsforlaget, 1991.

Cenotaphium illustrissimo Principi ac Domino, Domino Frederico II. Rostock: Stephan Möllmann, 1588.

«Cenotaphium illustrissimo principi ac domini, D. Friderici II» i *Kongehyllest. Skrifter av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. 56–95. Oslo: Universitetsforlaget, 1991.

«Jakob Jakobsen Volf, der studerede i København, tilskriver Hr. Johan Pistorius» i *Københavns Universitets Historie fra 1537–1621, fjerde del*, redigert av Holger Rørdam. 285–286. København: Bianco Lunos Bogtrykkeri, 1868–74.

Jødekrønike, tilsammenskreffuen aff den hellige Schriffte oc Josepho oc vdi Rom korteligen

befattet. København: Henrik Kruse, 1603.

Tragediae duae: quarum prima Didonis, altera Turni ex Virgilij aeneide transcriptae.

København: Mads Vingaard, 1591.

Jakob Olav Hvid

«*Epithalamion clarissimo viro d.m. Iohanni Nicolao*» oversatt av Hilde Sejersted og Kari Skard, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 262–268. Oslo: Universitetsforlaget, 2004.

Laurits Nilssøn

Confessio Christiana de via Domini. Krakow: Lazari, 1604.

Det Bref som Studenter af Dannemarkis og Norrigis Riger, werendis udenlands, for boglige konstens skyld, hafuer till di professorer oc høglerde mend i Kiøbenhafns Academia Skrefuit. Branunsberg: Jørgen Skjønfeldt, 1608.

9. august 1601. «*Erico Brahe, senatori regni sueciae*» i *Epistolarum Commercium*, redigert av Johannes J. Duin og Oskar Garstein. 127. Oslo: St. Olavs forlag, 1980.

22. januar 1603. «*Erlando Haldorio, sacerdoti catholico norvego*» i *Epistolarum Commercium*, redigert av Johannes J. Duin og Oskar Garstein. 130–131. Oslo: St. Olavs forlag, 1980.

«*Litterae ad professores academiae hafniensis (edition Danica)*» i *Epistolarum Commercium P. Laurentii Nicolai Norvegi S. J. aliaque quaedam scripta de manu eius*, redigert av Johannes J. Duin og Oskar Garstein. 361–385. Oslo: St. Olavs forlag, 1980.

Mikkel Jonassøn

«*Threnodia in obitvm lectissimae castissimaeque matronae Magdalenae Bergiae*» oversatt av Hilde Sejersted og Kari Skard, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 126–131. Oslo: Universitetsforlaget, 2004.

Peder Jacobssøn Flemløse

Aegloga de eclipsi solari anno 1574. København: Laurentius Benedictus, 1574.

En elementisch oc jordisch astrologia. Uranienborg: Hans Gaschitz, 1591.

Rasmus Hjort

«*Clarissimo viro, doctrina, pietate & virtutibus ornatissimo, Magistro Iohanni Nicolai*»,

oversatt av Anne Katrine Frihagen og Bjørg Trosterud, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 148–155. Oslo: Universitetsforlaget, 2004.

Kongelige forordninger og brev

Christian III

12. juni 1548. «Til Mr. Frants Claussøn». *Norske rigs-registranter, bind I, 1523–1571*, redigert av Edvard O. Heiberg og Siegward Pettersen. 108. Christiania: Brögger og Christies bogtrykkeri, 1861.
10. juni 1557. «Til Superintendenten i Oslo.» i *Norske rigs-registranter. 1. bind, 1523–1571*, redigert av Edvin O. Heiberg og Siegward Petersen. 225–226. Christiania: Brögger og Christies bogtrykkerie, 1861.

Fredrik II

29. april 1572. «Til Capitel Udi Oslo og Hamer Domkirke» i *Norske rigsregistranter, vol. 2. 1572–1588*, redigert av Siegward Pettersen og Otto G. Lund. 30–31. Christiania: Brögger og Christies bogtrykkeri, 1863.
14. februar 1574. «Mester Jens Nilssøn fik Brev at skulle være Superintendent efter Mester Frants Bergers Død» i *Norske rigsregistranter, vol. 2. 1572–1588*, redigert av Siegward Pettersen og Otto G. Lund. 87–88. Christiania: Brögger og Christies bogtrykkeri, 1863.

Christian IV

6. oktober 1604. «Forbud mod Besøg af Jesuiternes Skoler.» I *Danske kirkelove 1536–1683, tredje del*. Redigert av Holger Rørdam. 16. København: Thieles Bogtrykkeri, 1889.
22. oktober 1604. «Kongebrev til Bisperne om for Præsterne at lade forkynde det kgl. Forbud mod Besøg af Jesuitskoler, og siden at vaage over dets Overholdelse» i *Danske kirkelove 1536–1683, tredje del*, redigert av Holger Rørdam. 20. København: Thieles bogtrykkeri, 1889.
9. juni 1606. «Til Jørgen Friis, nogle den Jesuitiske Religions Anhængere, for Forførelse suspecte, anrørendes» i *Norske rigs-registranter, vol. IV: 1603–1618*, redigert av Otto G. Lundh. 153–154. Christiania: Brögger og Christies bogtrykkeri: 1870.

3. mai 1613. «Enevold Kruse og Bispen udi Oslo finge Brev nogle papistiske Prester anrørendes» i *Norske rigs-registranter, vol. IV: 1603–1618*, redigert av Otto G. Lundh. 80–81. Christiania: Brøgger og Christies bogtrykkeri: 1870.
14. juni 1617. «Jens Olafsson fik Bevilling at maa bo og være udi Oslo Stift, hvor ham lyster» i *Norske Rigs-Registranter, bind IV*, redigert av Otto G. Lund. 638. Christiania: Brøgger & Christies bogtrykkeri, 1870.

Øvrige kilder

- Bambanius, Peter. «Epigramma» i *Norges kongekrone. Med innledning, oversettelse og noter ved Inger Ekrem*. 112-117. Oslo: Universitetsforlaget, 1992.
- Boxa, Paulus. «Paulus Boxa to Christopher Hjort, 10. September 1598» i Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. II*. 310. Oslo: Universitetsforlaget, 1980.
- Chytraeus, David. *Epistoe: ob miram rerum varietatem stylique elegantiam cuius lectu jucundissimae*. Hannover: typis Wechelianis, 1614.
- En kircke Ordinanz hour effter alle Baade Geistlige oc Verdslige udi Norgis Rige Skulle sig rette oc forholde*. København: Henrich Waldkirch, 1607.
- Erasmus av Rotterdam. *Antibarbarorum Liber*. Basel: Frobenius, 1520.
- . *De ratione studii ac legendi interpretandique auctores*. Strasbourg: Matthias Schurer, 1519.
- . *Novum Instrumentum Omne*. Basel: Johan Froben, 1516.
- . 26. Februar 1517. «To the Distinguished Theologian Wolfgang Faber Capito of Haguenau, a True Expert in the Three Tongues» i *The Correspondence of Erasmus, vol. 4*, oversatt av R. A. B. Mynors og D. F. S. Thomson, redigert av James K. McConica. 261–268. Toronto: University of Toronto Press, 1977.
- Frederus, Johannes. «Epigramma» oversatt av Hilde Sejersted og Kari Skard, i *Kongehyllest. Skrifter av J. J. Wolf og H. Gunnarsson*, redigert av Egil Kraggerud. 58–59. Oslo: Universitetsforlaget, 1991.
- . «Epitaphium» oversatt av Hilde Sejersted og Kari Skard, i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 118–119. Oslo: Universitetsforlaget, 2004.

- Kirkeordinansen av 1537*, oversatt og redigert av Terje Ellingsen. Oslo: Cappelen Damm akademisk, 2017.
- Kirkeordinansen av 1607 og forordning om ekteskapsaker gitt 1582*. Oslo: Den rettshistoriske kommisjon, 1985.
- Litterae annuae Societatis Jesu, anni 1601*. Antwerpen: Johannes Meursium og Heredes Martini Nutii, 1618.
- Melanchthon, Philipp. *Loci communes*, redigert og oversatt av Jørgen Larsen. København: O. Lohses forlag, 1953.
- Munch, Peter Andreas (red.). «Samtidig beretning om prindsesse Annas, Christian den 4des Systers, Giftermaal med Kong Jacob d. 6te af Skotland og hendes paafølgende Kroning» i *Norske samlinger, bind 1*. 450–512. Christiania: Carl C. Werner & companis bogtrykkeri, 1850.
- Mæland, Jens Olav (red.). *Konkordieboken. Den evangelisk-lutherske kirkes bekjennelsesskrifter*. Oslo: Lunde forlag, 2000.
- Nyerup, Rasmus. *Historisk-statistisk skildring av tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere tider. Tredie bind 1ste halvpart*. København: Horrebom, 1804.
- Olaus Magnus. *Historia de gentibus septentrionalibus*. Roma: Iohannem Mariam, 1555.
- Oslo kapitels protokoller rekke 2 hefte 1: Oslo kapitels kopibog 1606–1618*, redigert av Oluf Kolsrud. Kristiania: Kildeskriftskommisjonen, 1913.
- Palladius, Peder. *Peder Palladius' Visitasbok*, redigert av Kaare Støylen. Oslo: Tanum, 1945.
- Sinning, Niels Claussøn. «Niels Claussøn Sinning, superintendent i Oslo, dømmer fire prestar som var mistenkte for papisme, Gjerpen prestegard 18. og 19. august 1613» i *Norske Herredags-Dombøger. Tillegg til 1.–4. rekke. Første hefte*. Redigert av Oddvar Grønli, 601–621. Oslo: Styret for kjeldeskriftfondet, 1966.
- Søfrenssøn, Søfren. *Presten Søfren Søfrenssøns memorialbog 1564-1599*, redigert av Andreas E. Erichsen. Kristiania: Dreyers bogtrykkeri, 1898.
- Valla, Lorenzo. *In Latinam Noui testament interpretationem ex collatione Graecorum exemplarium Adnotationes apprime vtilis*. Paris: Jodocus Badius, 1505.

Litteratur

- Aas, Einar. *Oslo katedralskoles historie, 1153–1800. Skolen og tiden*, redigert av Anders Langangen, Vibeke Roggen, Hilde Sejersted, Tore Haakensen og Arild Eilif Aasbo. Oslo: Stiftelsen Oslo katedralskole, 2016.
- Aavitsland, Kristin Blikrud og Eivor Andersen Oftestad. «Adelsmannens minne» i *Å minnes de døde. Døden og de døde i Norge etter reformasjonen*, redigert av Tarald Rasmussen. 115–136. Oslo: Cappelen Damm, 2019.
- von Achen, Henrik. «‘Another Age Will Damage and Destroy’: The Radicalised Reformation in Denmark-Norway in the Later Part of the Sixteenth Century» i *Northern European Reformations. Transnational Perspectives*, redigert av James E. Kelly, Henning Laugerud og Salvador Ryan. 77–111. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2020.
- Algazi, Gadi. «Exemplum and Wundertier. Three Concepts of the Scholarly Persona». *Low Countries Historical Review* vol. 131, nr. 4 (2016): 8–32.
- Amundsen, Arne Bugge. «Dynamikk og dynasti. Norsk luthersk reformasjon og geistlige strategier» i *Religiøs tro og praksis i den dansk-norske helstat fra reformasjon til opplysningstid, ca. 1500–1814*, redigert av Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud. 49–69. Bergen: Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier, 2010.
- . «Pastoral Ideals and Public Sphere in Christiania (Oslo) in the Seventeenth Century» i *Were We Ever Protestants? Essays in Honour of Tarald Rasmussen*, redigert av Sivert Angel, Hallgeir Elstad og Eivor Andersen Oftestad. 219–242. Berlin: De Gruyter, 2019.
- Amundsen, Arne Bugge og Henning Laugerud. *Norsk fritenkerhistorie 1500–1850*. Oslo: Humanist forlag, 2001.
- Appel, Charlotte. «Værdige gjæster ved herrens bord. Sognepræsternes rolle i administrasjonen af skriftemål og altergang efter reformationen» i *Religiøs tro og praksis i den dansk-norske helstat fra reformasjonen til opplysningstid ca. 1500–1814*, redigert av Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud. 15–48. Bergen: Universitetet i Bergen, 2010.
- Asso, Cecilia. «Martin Dorp and Edward Lee» i *Biblical Humanism and Scholasticism in the Age of Erasmus*, redigert av Erika Rummel. 167–196. Leiden: Brill, 2008.
- Backus, Irena. *Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation (1378–1615)*. Leiden: Brill, 2003.
- Bahr, Ehrhard, C. Stephen Jaeger og Judith Ryan. «German literature». *Encyclopedia Britannica*, 31.05.21. <https://www.britannica.com/art/German-literature>.

- Baxandall, Michael. *South German Sculpture 1480–1530*. London: Her Majesty's Stationery Office, 1974.
- Berg, Sigrun Høgetveit. *Reformasjonen*. Oslo: Samlaget, 2017.
- Bjerke, Ernst. «Oslo katedralskoles bibliotek og musikksamling i det syttende århundret». *Studia Musicologica Norvegica*, vol. 31 (2005): 568–584.
- Bjørkøy, Aasta, Ruth Hemstad, Aina Nøding og Anne Birgitte Rønningen (red.). *Litterære Verdensborgere. Transnasjonale perspektiver på norsk bokhistorie 1519–1850*. Oslo: Nasjonalbiblioteket, 2019.
- Bouwsma, William J.. *The Waning of the Renaissance 1550–1640*. London: Yale University Press, 2000.
- Brandrud, Andreas. «Biskop Jens Nilssøn av Oslo. Et billede fra Norges senere reformationshistorie» i *To og tredivde predikener holdt i årene 1578–1586 av M. Jens Nilssøn, fjerde evangeliske Superintendent over Oslo og Hamar Stifter*, redigert av Andreas Brandrud og Oluf Kolsrud. 1–151. Kristiania: Aschehoug, 1917.
- . *Klosterlasse. Et bidrag til den jesuittiske propagandas historie i Norden*. Kristiania: Th. Steens Forlagsexpedition, 1895.
- Bratberg, Terje. «Christopher Hjort». *Norsk biografisk leksikon*. 30.05.21.
https://nbl.snl.no/Christoffer_Hjort
- . «Finn Sigurdssøn». *Norsk biografisk leksikon*. 31.05.21.
https://nbl.snl.no/Finn_Sigurdssøn
- . «Peder Alfssøn». *Norsk biografisk leksikon*. 30.05.21
https://nbl.snl.no/Peder_Alfssøn
- Bull, Francis. *Norges litteraturhistorie fra reformasjonen til 1814*. Oslo: Aschehoug, 1958. [1928].
- Burckhardt, Jacob. *The Civilization of the Renaissance in Italy*. New York: Dover Publications, 2014 [1860].
- Burke, Peter. *The European Renaissance. Centres and Peripheries*. Oxford: Blackwell Publishers, 1998.
- . «The Jesuits and the Globalization of the Renaissance» i *Cultural History* vol. 9 nr. 2 (2020): 156–170.
- Butters, Humphrey. «The Renaissance» i *The European World*, redigert av Beat Kümin. 159–169. London: Routledge, 2014 [2009].
- Børdahl, Amund. «Makten tiltales. Retorikk og mening i to renessanse-dedikasjoner». *Agora* nr. 1 (2003): 98–129.

- Campana, Augusto. «The origin of the Word ‘Humanist’». *Journal of the Warburg and Courtauld Insitutes* vol. 9 (1946): 60–73.
- Carlsmith, Christopher. «The Schoolmaster and the Bishop-Elect: Nicolò Cologno, Cosimo Gheri, and Catholic Reform in Northeastern Italy, 1530-39». *The Catholic Historical Review* vol. 100, nr. 4 (2014): 671–694.
- Chartier, Roger. *Forms and Meanings. Texts, Performances, and Audiences from Codex to Computer*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995.
- Christensen, Thorkild Lyby. «Scots in Denmark in the Sixteenth Century». *The Scottish Historical Review* vol. 49, nr. 148 (1970): 125–145.
- Christianson, John Robert. *On Tycho’s Island. Tycho Brahe and His Assistants, 1570–1601*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Daae, Ludvig Ludvigsen. *Norske bygdesagn*. Christiania: J. W. Cappelens Forlag, 1881.
- Dahl, Gina. *Questioning Religious Influence – Private Libraries of Clerics and Physicians in Norway 1650–1750*. Universitetet i Bergen, Ph.d.-avhandling, 2007. 25.
- Dahl, Ottar. *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*. Oslo: Universitetsforlaget, 1959.
- Dobson, Richard Barrie. «Recent Prosopographical Research in Late Medieval English History: University Graduates, Durham Monks, and York Canons» i *Medieval Lives and the Historian. Studies in Medieval Prosopography*, redigert av Neithard Bulst og Jean-Philippe Genet. 181–199. Kalamazoo: Medieval Insitute Publications, 1986.
- Duffy, Eamon. *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England 1400–1580*. New Haven: Yale University Press, 1992.
- Duin, johannes j. *Streiftog i norsk kirkehistorie 1450–1880. En samling artikler*. Oslo: st. Olav forlag, 1984.
- Ekrem, Inger. *Historieskrivning og -undervisning på latin i Oslo omkring år 1600. Halvard Gunnarssøns Philippiske Carionkrønike, Rostock 1596*. Med innledning, oversettelse og kommentar. Oslo: Universitetsforlaget, 1998.
- . «Historiography in Norway c. 1523–1614» I *A History of Nordic Neo-Latin Literature*, redigert av Minna Skafta Jensen. 240–250. Odense: Odense University Press, 1995.
- . «Innledning» i Halvard Gunnarssøn. *Norges kongekrønike. Med innledning, oversettelse og noter ved Inger Ekrem*. 11–96. Oslo: Universitetsforlaget, 1992.
- . «Norway». I *A History of Nordic Neo-Latin Literature*, redigert av Minna Skafta Jensen. 66–93. Odense: Odense University Press, 1995.
- Ellingsen, Terje. *Predikanter og humanister fra Norges kirkehistorie på 1500-tallet*. Drammen: Forlag Terje Ellingsen, 2010.

- Elstad, Hallgeir. «Claus Berg». *Store norske leksikon*. 31.05.21. https://snl.no/Claus_Berg_-_norsk_prest
- Eskildsen, Kasper Risbjerg. «How Germany Left the Republic of Letters». *Journal of the History of Ideas* vol. 65, nr. 3 (2004): 421–432.
- . *The Habit of Enlightenment: Scholars and Scholarly Identities in Northern Germany and Scandinavia 1680–1750*. Freie Universität Berlin, Ph.d.-avhandling, 2003.
- Fink-Jensen, Morten. «Reformation Across the North Sea: Early Protestant Connections Between Denmark, England and Scotland» i *Northern European Reformations. Transnational Perspectives*, redigert av James E. Kelly, Henning Laugerud og Salvador Ryan. 115–136. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2020.
- Finne-Grønn, Stian H.. «Oslobispen mag. Jens Nielsens slegt». *Norsk personalhistorisk tidsskrift* vol. 1 (1910): 33–45.
- Frederiksen, Hans Jørgen. «Claus Berg». *Den Store Danske*. 31.05.21. https://denstoredanske.lex.dk/Claus_Berg
- Garstein, Oskar. *Cort Aslakssøn. Studier over dansk-norsk universitets- og lærdomshistorie omkring år 1600*. Oslo: Lutherstiftelsen, 1953.
- . *Humanismen i renessansens og barokktidens Norge*. Oslo: Oslo katedralskole, 1990.
- . *Klosterlasse. Stormfuglen som ville gjenerobre Norden for katolisismen*. Oslo: Aschehoug, 1998.
- . *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. I. Until the Establishment of the S. Congregatio de Propaganda Fide in 1622. Based on Source Material in the Kolsrud Collection. Vol. I (1539–1583)*. Oslo: Universitetsforlaget, 1963.
- . *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. II. Until the Establishment of the S. Congregatio de Propaganda Fide in 1622. Based on Source Material in the Kolsrud Collection. Vol. II (1583–1622)*. Oslo: Universitetsforlaget, 1980.
- . *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. III. Jesuit Educational Strategy 1553–1622*. Leiden: E. J. Brill, 1992.
- Genette, Gérard. «Introduction to the paratext» *New Literary History* 22 (1991): 261–272.
- Gielis, Marcel. «Leuven Theologians as Opponents of Erasmus and of Humanistic Theology» I *Biblical Humanism and Scholasticism in the Age of Erasmus*, redigert av Erika Rummel. 197–214. Leiden: Brill, 2008.
- Gilje, Nils og Tarald Rasmussen. *Tankeliv i den lutherske stat. Norsk idéhistorie bind II*. Oslo: Aschehoug, 2002.
- Gilje, Nils. «‘Saa ere nu saadanne Billedstyttter døde træ oc stene’. Billedstriden i Bergen 1568–

- 1572». *Tidsskrift for kulturforskning* vol. 10, nr. 2–3 (2011): 73–83.
- Glomski, Jacqueline. *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons: Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox*. Toronto: University of Toronto Press, 2007.
- Goldgar, Anne. *Impolite Learning: Conduct and Community in the Republic of Letters, 1680–1750*. New Haven: Yale University Press, 1995
- Grafton, Anthony og Lisa Jardine. *From Humanism to the Humanities. Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe*. Cambridge: Harvard University Press, 1986.
- Grant, William Leonard. *Neo-Latin Literature and the Pastoral*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1965.
- Green, Lowell C.. «The Influence of Erasmus upon Melanchthon, Luther and the Formula of Concord in the Doctrine of Justification». *Church History* vol. 42, nr. 2 (1974): 183–200.
- Greenblatt, Stephen. *The Swerve. How the World Became Modern*. New York: W. W. Norton & Company, 2011 [1997].
- . *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare*. Chicago: University of Chicago Press, 2005 [1980].
- Grendler, Paul F. «The Culture of the Jesuit Teacher 1548-1773». *Journal of Jesuit Studies* nr. 3 (2016): 17–41.
- Groenland, Juliette A.. «Humanism in the Classroom, A Reassessment» i *The Making of the Humanities vol.1: Early Modern Europe*, redigert av Rens Bod, Jaap Maat og Thijs Weststeijn. 199–230. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.
- Grudin, Robert. «Humanism». *Encyclopedia Britannica*. 31.05.20.
<https://www.britannica.com/topic/humanism>
- Grøtvedt, Per Nyquist. «Biskop Jens Nilssøns visitasreise til Telemark 1/7–31/7 1595» i *Maal og minne*, redigert av Ludvig Holm-Olsen og Einar Lundeby. 37–56. Oslo: Samlaget, 1977.
- Hammer, Erlend. *Folk, prest og domkapittelrett i Osloe oc Hammers sticter på begynnelsen av 1600-tallet*. Universitetet i Oslo, hovedoppgave, 2002.
- Hansen, Tor Ivar. «Collegium norwegianorum». *Store norske leksikon*. 31.05.21.
https://snl.no/Collegium_norwegianorum
- Havu, Kaarlo. «Ethos, Authority and Worldly Reputation in the Erasmian Republic of Letters». *Renaissance Studies* vol. 33 nr. 5 (2018): 789–807.
- Heegaard, Poul. «Peder Jacobssøn Flemløse». *Dansk biografisk leksikon*. 31.05.21.

https://biografiskleksikon.lex.dk/Peder_Jacobsen_Flemløse

- Helk, Vello. *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536–1660*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1987.
- . *Laurentius nicolai norvegus s.j.* København: G. E. C. Gad, 1966.
- Holberg, Ludvig. *Dannemark Riges Historie. Del 2*. København: Johann Jørgen Hopffner, 1733.
- Huizinga, Johan. *The Waning of the Middle Ages*. London: Arnold, 1924 [1919].
- Hyma, Albert. *Erasmus and the Humanists*. New York: F. S. Crofts & Co., 1930.
- Høigård, Einar. *Oslo katedralskoles historie*. Oslo: Grøndahl & Søn, 1942.
- Imsen, Steinar. *Da reformasjonen kom til Norge*. Oslo: Cappelen Damm, 2016.
- . *Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet*. Oslo: Universitetsforlaget, 1982.
- Ingesman, Per. «Visitations as an Instrument of Discipline in Early Modern Denmark» i *The Protracted Reformation in Northern Norway, vol. 2: Towards a Protestant North*, redigert av Sigrun Høgetveit Berg, Rognald Heiseldal Bergesen og Roald E. Kristiansen. Hannover: Wehrhahn Verlag, 2016.
- Jackson, Christopher D.. «Educational Reforms of Wittenberg and their Faithfulness to Martin Luther's Thought». *Christian Education Journal* vol. 10, nr. 1 (2013): 71–87.
- Jaeger, C. Stephen, Judith Ryan og Ehrhard Bahr. «German literature». *Encyclopedia Britannica*. 31.05.21 <https://www.britannica.com/art/German-literature/Late-Middle-Ages-and-early-Renaissance>
- January-McCann, James. «Exiles and Activists: A Comparison of the Counter-Reformation in Wales and Norway» i *Northern European Reformations. Transnational Perspectives*, redigert av James E. Kelly, Henning Laugerud og Salvador Ryan. 161–188. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2020.
- Jardine, Lisa. *Erasmus, Man of Letters. The Construction of Charisma in Print*. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Johnsen, Oscar Albert. «Om det norske folkes opfatning av tronfølgen før 1660», *Historisk tidsskrift* vol. 2 (1914): 190–221.
- Jopek, Norbert. «Veit Stoss and the Origin of Collecting of Small-Scale Sculpture Before 1500». *Renaissance Studies* vol. 24, nr. 1 (2010): 56–70.
- Kainulainen, Jaska. «Virtue and Civic Values in Early Modern Jesuit Education». *Journal of Jesuit Studies* nr. 5 (2018): 530–548.
- Karlsen, Espen. «Artes liberales». *Store norske leksikon*. 30.05.21. https://snl.no/artes_liberales

- . «Latin i Norge fra middelalder til nytid» i *Reformasjonstidens religiøse bokkultur circa 1400–1700: Tekst, visualitet og materialitet*, redigert av Bente Lavold og John Ødemark. 110–132. Oslo: Nasjonalbiblioteket, 2017.
- Koerner, Joseph L.. *The Moment of Self-Portraiture in German Renaissance Art*. Chicago: University of Chicago Press, 1993.
- Kolsrud, Oluf. *Presteutdanningi i Noreg*. Oslo: Universitetsforlaget, 1961.
- Kongsrud, Helge. «Fritt kongevalg og fastlagt tronfølge», *Historisk tidsskrift* vol. 60, (1981): 50–68.
- Kraggerud, Egil. «2. ‘Cenotaphium’» i *Kongehyllest. Skrifter av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. 25–42. Oslo: Universitetsforlaget, 1991.
- . «Forord» i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*. 9–10. Oslo: Universitetsforlaget, 2004.
- . «Fyrstebryllupet i Oslo 1591» i *Kongehyllest. Skrifter av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. 43–48. Oslo: Universitetsforlaget, 1991.
- . «Innledning» i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*. 11–16 Oslo: Universitetsforlaget, 2004.
- . «Innledning» i *Kongehyllest, skriver av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. 117–155. Oslo: Universitetsforlaget, 1991.
- . «Til Wolfs liv og forfatterskap». I *Kongehyllest. Skrifter av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn*, redigert av Egil Kraggerud. 13–24. Oslo: Universitetsforlaget, 1991.
- Kreslins, Janis. «A Safe Haven in A Turbulent World: The University of Rostock and Lutheran Northern Europe» I *Reformation and Latin Literature in Northern Europe*, redigert av Inger Ekrem, Minna Skafte Jensen og Egil Kraggerud. 30–41. Oslo: Universitetsforlaget, 1996.
- Kristeller, Paul Oskar. *Renaissance Thought. The Classic, Scholastic, and Humanist Strains*. New York: Harper & Row, 1961.
- . *Renaissance Thought II. Papers on Humanism and the Arts*. New York: Harper & Row, 1965.
- Kroeker, Greta Grace. «Erasmus the Theologian». *Church History and Religious Culture* vol. 96, nr. 4 (2016): 498–515.
- Kyrkjebø, Rune. *Heimskringla I etter Jofraskinna. Karakteristikk av tekstvitna samt tekstkritisk utgåva av Jens Nilssøns avskrift i AM 37 folio*. Bergen: Det historisk-filosofiske faktultet, 2001.
- Langslet, Lars Roar. «Laurentius Nicolai Norvegus». *Norsk biografisk leksikon*. 25.02.21.

https://nbl.snl.no/Laurentius_Nicolai_Norvegus

Laugerud, Henning. *Reformasjon uten folk. Det katolske Norge i før- og etterreformatorisk tid*. Oslo: St. Olavs forlag, 2018.

Lichanski, Jakub Z.. «The Book Collection of the Jesuit College in Braniewo. History and Description». *The Catalogue of the Book Collection of the Jesuit College in Braniewo held in the University Library in Uppsala, vol. 1*. 41–68. Uppsala: Universitetet i Uppsala, 2007.

Machielsen, Jan. «The Return of Justus Lipsius to Catholicism». *Renaissance Studies* vol. 27, nr. 2 (2011): 161–182.

McGrath, Alister. *Renaissance Thought: An Introduction*. Oxford: Blackwell, 1999.

Meyer, Carl S.. «Melanchthon's Visitation Articles of 1528». *Journal of Ecclesiastical History* vol. XXIII, nr. 4 (1972): 309–322.

Mæland, Jens Olav. «Forord og orientering til ny norsk utgave», i *Konkordieboken. Den evangelisk-lutherske kirkes bekjennelsesskrifter*, redigert av Jens Olav Mæland. I–III. Oslo: Lunde forlag, 2000.

Nauert, Charles G.. *Humanism and the Culture of Renaissance Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006 [1995].

Nielsen, Yngvar. «Biskop Jens Nilssøns liv og virksomhed, 1538–1600» i *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*, redigert av Yngvar Nielsen. IX–CCVIII. Kristiania: A. W. Brøggers Bogtrykkeri, 1885.

———. *Norges historie IV, bind 2*. Kristiania: Aschehoug, 1911.

Nyerup, Rasmus. *Historisk-statistisk skildring av tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere tider. Tredie bind 1ste halvpart*. København: Horrebom, 1804.

Oftestad, Bernt. «Frants Berg». *Norsk biografisk leksikon*. 31.05.21.

https://nbl.snl.no/Frants_Berg

Ó hAnnracháin, Tadhg. «Confessional Migration and Religious Change in the Northern European Reformations» i *Northern European Reformations. Transnational Perspectives*, redigert av James E. Kelly, Henning Laugerud og Salvador Ryan. 137–161. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2020.

Olden-Jørgensen, Sebastian. «Fra adelsvælde til enevælde i lejlighedsdigtingens spejl» i *Att dikta för livet, döden och evigheten. Tillfällesdiktning under tidligmodern tid*, redigert av Arne Jönsson, Valborg Lindgärde, Daniel Möller og Arsenii Vetushko-Kalevich. 573–593. Göteborg: Makadam förlag, 2020.

Olin, John C.. *Erasmus, Utopia and the Jesuits. Essays on the Outreach of Humanism*. New

- York: Fordham, 1994.
- Orme, Nicholas. «English Schoolmasters 1100–1500». 303–312. i *Medieval Lives and the Historian. Studies in Medieval Prosopography*, redigert av Neithard Bulst og Jean-Philippe Genet. Kalamazoo: Medieval Institute Publications, 1986.
- Overfield, James H. *Humanism and Scholasticism in Late Medieval Germany*. Princeton: Princeton University Press, 2019 [1984].
- Rasmussen, Tarald. «Martin Luther som reformator» i *Luthers reformasjon. Hovedtekster 1517–1520*, redigert av Tarald Rasmussen. 8–23. Oslo: Pax forlag, 2004.
- . «Prestepina». *Store norske leksikon*. 31.05.21. <https://snl.no/Prestepina>
- Paulli, Richard J. «Jacob Jacobssen Wolf». *Dansk biografisk leksikon*. 31.05.21. https://biografiskleksikon.lex.dk/Jacob_Jacobsen_Wolf
- Rian, Øystein. «Den paradoksale reformasjonen». *Teologisk tidsskrift* vol. 7, nr. 3 (2018): 177–187.
- . «Historie i tvangstrøye. Kongemakt og historieformidling i Danmark-Norge 1536–1814». *Historisk tidsskrift* vol. 92, nr. 1 (2013): 63–89.
- . «Reformasjonen i Danmark-Norge 1500–1700. Maktpolitikk og sensur» i *Reformasjonstidens religiøse bokkultur ca. 1400–1700. Tekst, visualitet og materialitet*, redigert av Bente Lavold og John Ødemark. 19–43. Oslo: Nasjonalbiblioteket, 2017.
- . *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*. Oslo: Universitetsforlaget, 2014.
- Roggen, Vibeke. «Hallvard Gunnarssøn». *Norsk biografisk leksikon*. 30.05.21. https://nbl.snl.no/Hallvard_Gunnarssøn
- . «Jens Nilssøn». *Norsk biografisk leksikon*. 31.05.21. https://nbl.snl.no/Jens_Nilssøn
- . «Rasmus Hjort». *Norsk biografisk leksikon*. 30.05.21. https://nbl.snl.no/Rasmus_Hjort
- Ross, Sarah Gwyneth. *Everyday Renaissances. The Quest for Cultural Legitimacy in Venice*. Massachusetts: Harvard University Press, 2016.
- Rummel, Erika. «The Importance of Being Doctor: The Quarrel over Competency between Humanists and Theologians in the Renaissance». *The Catholic Historical Review* vol. 82, nr. 2 (1996): 187–203.
- Rørdam, Holger. *København universitets historie. Bind III*. København: Bianco Lunos Bogtrykkeri, 1877.
- Sandmo, Erling. «Den norske humanismen». *Norges historie*. 31.05.21. <https://www.norgeshistorie.no/kirkestat/1106-den-norske-humanismen.html>

- . *Voldssamfunnets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*. Oslo: Universitetsforlaget, 2002 [1999].
- Scribner, Robert W.. *Religion and Culture in Germany (1400–1800)*, redigert av Lyndal Roper. Leiden: Brill, 2001.
- Seip, Karen Arup. «... inghen Riddher eller god Mand skal haffue mer end try Par Kledher aff Silke...» *Adelig sosialt demonstrativt forbruk i 1500-tallets Danmark-Norge*. Universitetet i Oslo, Ph.d.-avhandling, 2016.
- Sejersted, Hilde og Kari Skard. «To sørgedikt over Magdalena Frantsdatter» i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, redigert av Egil Kraggerud. 113-132. Oslo: Universitetsforlaget, 2004.
- Singaas, Frode. «Oslo-humanistene» i *Latin og nationalsprog i Norden efter reformationen*, redigert av Marianne Alenius, Birger Berg, Ivan Boserup, Karsten Friis-Jensen og Minna Skafto Jensen. 61–66. København: Museum Tusulanums Forlag, 1991.
- Slaattelid, Hermund. «Etterord». I *Marcus Tullius Cicero. Om talekunst. De oratore I–III*, etterord og oversettelse ved Hermund Slaattelid. 291–314. Oslo: Aschehoug, 2012 (1993).
- . «Innleeiing» i *Cicero. Quintillian. Tacitus. Romersk retorikk*, innledning og oversettelse ved Hermund Slaattelid. 7–46. Oslo: Det norske samlaget, 2009.
- Slange, Niels. *Den stormægtigste Konges Christian IVs historie*. København: HKMs privilegerede bogtrykkerie, 1749.
- Smith, Jeffrey Chipps. *German Sculpture of the Later Renaissance, c. 1520–1580: Art in an Age of Uncertainty*. London: Yale University Press, 1994.
- Sommer, Matthias Skat. «An Outsider's Voice? Dedications and Prefaces to Translations of Niels Hemmingsen in Elizabethan England». *Archiv für Reformationsgeschichte – Archive for Reformation History* vol. 109, nr. 1 (2018): 261–294.
- Storm, Gustav (red.). *Historisk-topografiske skrifter om Norge og norske landsdele, forfattede i Norge i det 16de Aarhundrede*. Christiania: A. W. Brøggers bogtrykkeri, 1895.
- Taylor, Andrew. «Biblical Humanism» i *The Oxford Handbook of Neo-Latin*, redigert av Sarah Knight og Stephan Tilg. 295–312. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Thomassen, Merete. «Domkapittel». *Store norske leksikon*. 31.05.21.
<https://snl.no/domkapittel>
- Thorlacius-Ussing, Viggo. *Billedskæreren Claus Berg. En fremstilling af hans liv og virksomhed med særlig henblik paa nyere fund og undersøgelser*. København: J. Jørgensen & co, 1922.

Tschudi-Madsen, Stephan. «Albrecht Dürer». *Store norske leksikon*. 30.05.21.

https://snl.no/Albrecht_Dürer

Valkner, Kristen. *Paulus Helie og Christiern II: Karmeliterkollegiets oppløsning*. Oslo: Universitetsforlaget, 1963.

Zachman, Randall C.. «Who is Actually Catholic? How Our Traditional Categories Keep Us from Understanding the Evangelical Reformations» i *Crossing Traditions: Essays on the Reformation and Intellectual History In Honour of Irena Backus*, redigert av Maria-Christina Pitassi og Daniela Solfaroli Camillocci. 435–446. Leiden: Brill, 2018.

Zahnd, Ueli. «Tolerant Humanists? Nikolaus Zurkinden and the Debate between Calvin, Castellio, and Beza» i *Crossing Traditions: Essays on the Reformation and Intellectual History*, redigert av Maria-Christina Pitassi og Daniela Solfaroli Camillocci. 370–385. Leiden: Brill, 2018.

Vedlegg

Tabell over oslohumanistenes utdanning og embeter, 1521–1622

NAVN (LEVEÅR)	LATINSKOLE (IMTR.)	UNIVERSITETET (IMTR.)	GRADER	EMBETER
Frants Berg (ca. 1504–1591)	Odense	Rost (1521)	MA: Rost (?)	Biskop, Oslo og Hamar (1548–1580)
Rasmus Hjort (ca. 1525–1604)	–	–	–	Hører, Oslo skole (1551–54) Rektor, Oslo skole (1557/58–1562), prost i Tønsberg len og sogneprest (Laurentiuskirken)
Jens Nilsson (1538–1600)	Oslo, København, Roskilde	Køb (1558)	BA: Køb (1562) MA: Køb (1571)	Rektor, Oslo skole (1563–1571), Biskop, Oslo og Hamar (1580–1600)
Laurits Nilsson (1538–1622)	Oslo (ca. 1548), København (ca. 1554/55)	Leu (1558), Pra (1587)	Dr. Theol. Pra (1587)	Professor og husfar i Sverige, Professor, Braunsberg
Laurits Frantsson Berg (ca. 1539–1565)	–	Køb (ca. 1559), Rost (1561)	–	Hører i Oslo
Claus Frantsson Berg (1546–1614)	Odense (1555)	Køb (1565), Rost (1570), Witt (1571), Lpz, Strasbourg	–	Kannik i Hamar (1574), kantor og kannik i Oslo (1581), dekanus i Oslo og Hamar domkapittel (1590)
Peder Jacobsson Flemløse (ca. 1554–ca. 1598)	–	Køb (1562), Witt (1571), Lpz, Kassel, Basel, Ven, Augsburg, Køb (1574)	Dr. Med. Bas (1598)	Tycho Brahes assistent (1577–1588). Axel Gyldenstiernes lege og del av oslo-kretsen (1588–1596)
Jacob Jacobsson Wolf (1554–1635)	Odense, Ribe	Køb (1577)	BA: Køb (1581) MA: Køb (1594)	Rektor, Oslo skole (1584–1594)
Halvard Gunnarsson (1550–1608)	Sarpsborg, Oslo	Køb (1560), Rost (1566), Witt (1576)	MA: Rost (1572)	Kannik, lektor i teologi, Oslo skole (1577–1608)
Christopher Hjort (1561–1616)	Oslo	Witt (1592), Olm (1593)	BA: Olm (1594) filosofi MA: Witt (1595)	Assistent for Tycho Brahe på Ven (1596–97) Rektor, Oslo skole (1597–1603), slottsprest Akershus (1610)
Jacob Hjort (?–?)	Oslo	Witt (1585), Bra (1601)	–	Ordinert til katolsk prest, Bra (1602), kapellan i Tønsberg (1602), prest på Onsøy (1604)
Morten Hjort (?–?)	Oslo	Bra (1601)	–	Karteusermunk
Anders Hjort (?–?)	Oslo	–	–	Fransiskanermunk
Evert Hjort (?–?)	Oslo	–	–	Prest på Stange
Finn Sigurdsson (1567–1627)	Oslo	Køb (1594), Leid (1594), Franeker (1595), Køb (1599), Rost (1600), Gastrow, Brandenburg, Witt, Lpz	MA: Rost (1600)	Rektor ved Herlufsholm skole, Post i Tønsberg Len (1604)
Herman Hansson Ring (?–?)	Oslo	Bra (1601), Køb (ca. 1605)	–	Prost, Nes i Hedmark, sorenskriver på Toten (1630–33)
Christopher Jensson (1572–?)	Oslo	Køb (1584), Rost (1588), Edinburgh (1590)	–	Assistent for Tycho Brahe på Ven (1593) Kannik, Hamar (1595). Sogneprest på Toten
Laurits Claussøn Berg (?–?)	Oslo	Bra (1598)	–	Bosatte seg i Braunsberg i 1614
Evert Jensson (1581–?)	Hamar	Køb (1601), Rost (1601), Køb (1603)	–	Prest, Høland
Peder Alfsson (1581–1663)	Oslo	Bra (1601), Olm (1602), Leid (1609), Bas, Oxf (1611), Orl (1611), Padova (1613), Leid (1614), Basel (1615)	Olm (1605) MA: Bas (1615) medisin	Huslærer (1606–09) Fritzøe, kantors kanonikat Oslo domkirke (1626), lærer i filosofi, Oslo skole
Jens Olufsson Pharo (?–1632)	Oslo	Bra (1603)	–	Prest i Oslo
Rasmus Christophersøn Hjort (ca. 1602–?)	–	Bra (1615), Køb (1622)	–	Prest på Næs

Tabellen viser de mest sentrale personene i det oslohumanistiske miljøet sin utdanning i perioden mellom 1521 og 1622, samt deres senere embeter.

Forkortelser, universiteter og kollegier:

Bas.:	Universitetet i Basel
Bra.:	Jesuittkollegiet i Braunsberg
Edb.:	Universitetet i Edinburgh
Køb.:	Københavns Universitet
Leid.:	Leiden Universitet
Leu.:	Det katolske universitet i Leuven
Lpz.:	Leipzig Universitet
Olm.:	Jesuittkollegiet i Olmütz
Orl.:	Universitetet i Orléans
Oxf.:	Universitetet i Oxford
Pra.:	Karlsuniversitetet i Praha
Rost.:	Universitetet i Rostock
Witt.:	Universitetet i Wittenberg

Forkortelser, grader:

BA:	Artium Baccalaureus
Dr. Theol.:	Doctor Theologiae
Dr. Med.:	Doctor Medicinae
MA:	Artium Magister

Manglende informasjon er markert med –. De fleste av opplysningene er hentet fra matrikkelen i Vello Helk. *Dansk-norske studierejser fra reformasjonen til enevælden 1536–1660*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1987. Utdrag fra jesuittenes matrikler er å finne hos Oskar Garstein. Se Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, vol. III*. Oslo: Universitetsforlaget, 1980. 307–352.

Tabell over alle oslohumanistenes kjente utgitte verk, 1574–1607

	FORFATTER	UTG.- ÅR	TITTEL	SJANGER	UTG.- STED	DEDIKASJONSOBJEKT
1	Peder Jacobssøn Flemløse	1574	<i>Aegloga de eclipsi solart</i>	Astronomisk observasjon	K: L. B.	Tycho Brahe
2	Jens Nilsson	1577	<i>De portentoso cometa</i>	Astronomisk leilighetsdikt	R: S. M.	Ingen
3	Jens Nilsson	1581	<i>Elegidion</i>	Sørgedikt	R: S. M.	Rasmus Hjort
4	Jacob Jacobssøn Wolf	1582	<i>Carmen de animae humanae</i>	Teologisk dikt	K: A. G.	Christian Friis av Borreby
5	Jens Nilsson	1583	<i>Monodia</i>	Sørgedikt	R: S. M.	Ingen
6	Mikkel Jonassøn	1583	<i>Threnodia</i>	Fortale	R: S. M.	Ingen
7	Jens Nilsson	1583	<i>Epideigma</i>	Teologisk foredrag	R: S. M.	Frants Berg
8	Rasmus Hjort	1583	<i>Clarissimo viro (...) Iohanni Nicolai</i>	Fortale	R: S. M.	Jens Nilsson
9	Jens Nilsson	1583	<i>Stikhidion</i>	Leilighetsdikt	R: S. M.	Ingen
10	Jens Nilsson	1586	<i>Idyllion</i>	Leilighetsdikt	R: S. M.	Jacob Jacobssøn Wolf
11	Jens Nilsson	1586	<i>Adversus calumniam</i>	Leilighetsdikt	R: S. M.	Ingen
12	Jakob Olav Hvid	1586	<i>Epithalamion</i>	Fortale	R: S. M.	Jens Nilsson
13	Jacob Jacobssøn Wolf	1588	<i>Cenotaphium</i>	Sørgedikt, kong Fredrik II	R: S. M.	Jens Nilsson
14	Claus Berg	1589	<i>En Vise om it Rosentræ</i>	Sørgedikt, kong Fredrik II	K: M.V.	Karine Gyldenstjerne
15	Jacob Jacobssøn Wolf	1590	<i>Carmen in nuptias</i>	Lykkeønskningsdikt	K: L. B.	Jacob VI av Skottland, Anna av Danmark
16	Jens Nilsson	1590	<i>Ligpredicken (...) Henrick Brockenhusis</i>	Likpreken	K: M.V.	Dorte Nilsdatter Juel
17	Jacob Jacobssøn Wolf	1591	<i>Tragediae duae</i>	Dramatisering av <i>Aeneiden</i>	K: M.V.	Christian IV av Danmark-Norge
18	Peder Jacobssøn Flemløse	1591	<i>En elementisch oc jordisch astrologia</i>	Meteorologisk og geologisk undersøkelse	U: H. G.	«Den Fromme Forstandige oc Gunstige Leser»
19	Claus Berg	1592	<i>Et calendarium perpetuum</i>	Almanakk	R: S. M.	Axel Gyldenstjerne
20	Jens Nilsson	1594	<i>En Kaart Vdleggelse (...) Henrik Gyldenstjerne</i>	Likpreken	K: M.V.	Mette Rud til Aagard
21	Halvard Gunnarssøn	1596	<i>Chronicon Carionis I</i>	Melanchthons Carionkrønike gjendiktet	R: F.	Christian IV av Danmark-Norge
22	Jens Nilsson	1596	<i>En Predicken (...) Karine Gyldenstjerne</i>	Likpreken	K: M.V.	Axel Gyldenstjerne
23	Halvard Gunnarssøn	1596	<i>Flores sapientiae divinae</i>	Teologisk lærebok	R: S. M.	Christian IV av Danmark-Norge
24	Jens Nilsson	1597	<i>In Genesisin</i>	Teologisk foredrag	R: S. M.	Flere medlemmer av miljøet på Østlandet
25	Halvard Gunnarssøn	1598	<i>Isagoge</i>	Teologisk lærebok	R: S. M.	Iver Pederssøn til Fritzøe
26	Halvard Gunnarssøn	1599	<i>Capita doctrina christiana</i>	Flerspråklig teologisk dogmatikk	R: S. M.	Rasmus Hjort
27	Halvard Gunnarssøn	1601	<i>Chronicon Carionis II</i>	Se nr. 21.	R: S. M.	Jacob VI av Skottland
28	Halvard Gunnarssøn	1602	<i>En Liden Aandelig Spørsmåls Bog</i>	Teologisk lærebok, kalt «prestepina»	R: S. M.	Peder Iverssøn til Fritzøe, m. kone og barn
29	Halvard Gunnarssøn	1602	<i>Parabola</i>	Kirkeårets tekststeder på vers	R: S. M.	Poul Heliesønn
30	Halvard Gunnarssøn	1603	<i>Paraphrasis</i>	Evangeliene i diktform	R: S. M.	Peder Vemundssøn
31	Laurits Nilsson	1603	<i>Det Bref (...)</i>	Kirkepolitisk skrift	Trolig B.	«Alle erlige oc fromme Danske mend»
32	Jacob Jacobssøn Wolf	1603	<i>Jødekrønike</i>	Krønike	K: H. K.	Christian Friis til Borreby
33	Halvard Gunnarssøn	1606	<i>Chronicon regum norvegiae</i>	Norges kongekrønike	R: S. M.	Arild Huitfeldt
34	Halvard Gunnarssøn	1606	<i>Aenigmata</i>	Versifisert teologisk gåtebok	R: S. M.	Iver Pederssøn til Fritzøe
35	Halvard Gunnarssøn	1606	<i>Piae precatiunculae</i>	Bønnesamling	R: S. M.	Anders Green
36	Halvard Gunnarssøn	1606	<i>Akrostikhis</i>	Kongelig hyllingsdikt	R: S. M.	Christian IV av Danmark-Norge
37	Halvard Gunnarssøn	1606/ 07	<i>Physica in tabulas (...) metodice digesta</i>	Naturvitenskapelig lærebok	Trolig R.	Iver Pederssøn til Fritzøe

Tabellen viser alle de kjente verkene av oslohumanister som ble utgitt i deres samtid, hvor de ble utgitt og hvem de var dedisert til. Henvisninger til alle verkene er i kildelisten.

Forkortelser for utgivelsessted:

(B.) Braunsberg:

J. S.: Jørgen Schönfeldt

(K.) Kraków:

L.: Lazari

(K.) København:

A. G.: Andreas Gutteruitz

M. V.: Mads Vingaard

L. B.: Laurentius Benedictus

H. K.: Henrik Kruse

(R.) Rostock:

S. M.: Stephan Möllmann

F.: Ferber

(U.) Uranienborg:

H. G.: Hans Gaschitz